

2017/1

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

Német, magyar nemzetfelfogások és kategorizációk

A nemzetiségi iskolák szakmai felügyelete
Magyarországon

Zsidómentesítések Észak-Erdélyben

A Kárpát-Pannon térség etnikai térképeken

FŐSZERKESZTŐ:

Papp Z. Attila

SZERKESZTŐK:

Bányai Viktória
Bárdi Nándor
Berta Péter
Csernicskó István
Fedinec Csilla
Herner-Kovács Eszter
Kállai Ernő
Komoróczy Szonja Ráhel
Szerbhorváth György (olvasószerkesztés)
Tátrai Patrik
Váradai Mónika

A lapszám megjelenését támogatta:

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:

MTA TK Kisebbségkutató Intézet
1014 Budapest, Országház u. 30.
E-mail: regio@tk.mta.hu

regio.tk.mta.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO

KISEBBSÉG • KULTÚRA • POLITIKA • TÁRSADALOM

regio.tk.mta.hu

25. évf. (2017) 1. szám

NEMZET, NEMZETISÉG, NEMZETIESÍTÉS MAGYARORSZÁGON

MARCHUT RÉKA – PRITZ PÁL

Kisebbségpolitikák – nemzetközi erőterben. Bleyer Jakab/Jakob Bleyer példáján 5

EILER FERENC

A kisebbségek kategorizálásának kísérlete, mint politikai fegyver a magyar-német kapcsolatokban (1930–1931) 41

TÓTH ÁGNES

A nemzetiségi iskolák szakfelügyelete 1950-1968 72

MŰHELY

GIDÓ ATTILA

Mentesítések Észak-Erdélyben 1941-ben 109

SZEMLE

SEGYSÉVY DÁNIEL ZOLTÁN

A néprajzi térképezés reneszánsza napjainkban: A Kárpát-Pannon-térség változó etnikai arculata 147

KRITIKA

ZAHORÁN CSABA

Trianonról újra és újra

(Miroslav Michela – László Vörös (red.): *Rozpad Uhorska a Trianonská mierová zmluva. K politikám pamäti na Slovensku a v Maďarsku*. Bratislava: Historický ústav SAV, 2013.)

166

VUKMAN PÉTER

A Horthy-korszak jugoszláv szemmel

(Hornýák Árpád (vál.): *A Horthy-korszak Magyarországára jugoszláv szemmel. Délszláv levéltári források Magyarországról 1919–1941*. Pécs–Budapest: Kronosz Kiadó–MTA BTK TTI, 2016. 322. oldal.)

175

BÉKÉSI JÚLIA BOGLÁRKA

Hogyan ne szelídítsünk kisebbséget

(Lagzi Gábor: *Ellenzékiség és együttműködés között. Ukránok a két világháború közötti Lengyelországban (1918-1939)*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Kelet-európai Monográfiák, 3., 2015. 254 oldal.)

182

VARGA CSILLA

A szlovákiai kisebbségek helyzete napjainkban

(Tóth Károly (szerk.): *Nyelvi Jogok I. – A kisebbségi és nyelvi jogok helyzete Szlovákiában/Jogsegélyszolgálat 2009-2011*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2013, 582 oldal.)

188

NEMZET, NEMZETISÉG, NEMZETIESÍTÉS MAGYARORSZÁGON

DOI: <http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v25i1.149>

PRITZ PÁL – MARCHUT RÉKA *

Kisebbségpolitikák – nemzetközi erőterben

Bleyer Jakab/Jakob Bleyer példáján

Egyszer megélhető, felettébb sokféleképpen megélhető földi létünk síneken fut tova. A számtalanszor inkább keservesen, mint boldogan megélt kisebbségi lét eredete is sokféle. Messze ható következménye van annak, ha valaki maga választja azt, vagy ilyen-olyan módon abba belekényszerül. Mert az utódok már nem választanak, hanem megörökölnek helyzeteket, melyek ellen vére fellázad. A lázadás a nemzeti államok korában sokszor rombolásba torkollik.

Témánk tehát szinte elkerülhetetlenül érzelmi viharok terepe. Ám a kutatónak higgadtnak kell maradnia. Ahogy a matematikus sem áll a pozitív vagy negatív számok pártjára, a kémikus is nevenségesé válna, ha – mondjuk – a polivinilkloridok mellett kardoskodna más vegyületekkel szemben, az igazat és nem csupán a valódit mondani akaró kisebbségkutató szavait sem családi keservei, korábbi örömei/megaláztatásai, hanem a tudomány bölcsessége vezérli.

Szóval beszéljünk precízen, higgadtnak. És ennek jegyében a tárgyba vágó szakirodalmat is annak vegyük, amire való. Tehát használjuk segítségét, s ahol inkább félrevezetne, ott egyszerűen tévedéseinek rugóit lássuk.

A terjedelem kalodájában csupán az 1933-as esztendő néhány eseményére, tényére, összefüggésére összpontosítunk, ám azok értelmét széles időszámba helyezzük. Tesszük ezt azért, mert a történelemnek az összehasonlítás, a nagy időkeretben és nagy térben való

* Marchut Réka az MTA TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: rmarchut@tk.mta.hu Pritz Pál az ELTE BTK Történeti Intézet egyetemi magántanára. E-mail: pritzpal@t-online.hu. A tanulmány az OTKA PD 112304 sz. projekt keretében készült.

tájékoztatás helyettesíti az ún. egzakt tudományok laboratóriumát, műszereit.

Az 1933-as esztendő nem csupán Adolf Hitler hatalomra jutása miatt fontos, hanem – témánk szempontjából – Bleyer májusi parlamenti beszéde miatt is. Ebben az a döntő mozzanat, hogy nyíltan ilyen értelemben mindaddig nem bírálta a magyar nemzetiségpolitikát.

Mindennek jegyében egyszerre szegezzük le, hogy

a/ a Szent István-i birodalom 1849-től túlélt képződmény volt.

b/ a hon magyar ajkú ellenben erről a trianoni első osztályú temetés után sem értesültek. Fejükben sokkal inkább az a kérdés motoszkált: miként történhetett meg mindez az ezer esztendő országgal, vagyis velük? Hiszen egy-két esztendeje még minden egyben volt. Miért értették volna a megtörténtet, ha azt nagyurainak döntő többsége sem értette?

Ha láttak valamit, akkor azt látták, hogy a magyar szupremácia ellen sok idegen ajkú régóta lázadt. A szétesés kapcsán a nagy háború emlékezetes eseményeit idézték fel újból és újból. A magyar baka számtalan helytállását, az idegen ajkúak nem ritka átállását. És most azt tapasztalták, hogy a csonka ország kormánya az itt maradt nemzetiségeknek, gyakorlatilag a németeknek az addig birtokoltnál több jogot akar adni. Miközben vélelmük szerint éppen szigorúbb magatartásra lenne szükség, mert azt is látták, hogy ezeknek a németeknek bizony ugyancsak nagyobb lett a hangjuk. Tapasztalták, hogy Németország fiataljai számos esetben csapatostul az itthoniak elégedetlenségének szítására érkeztek. Sőt, Uram bocsá’ „istentelenségre” nevelték őket. Ebben a helyzetben – vélték a közvélemény hangadói – minden jogkiterjesztés veszélyes.

Nem mérlegelték, hogy a magyar kormány kisebbségpolitikai jogalkotása beleilleszkedett a történelem során első ízben létrehozott etnikai alapú nemzetközi kisebbségvédelmi rendszerbe.¹

Jakob Bleyert, alias Bleyer Jakobot hamar a magyarországi némettség vezetőjének tekintette a magyar közvélemény mértékadó, politikaformáló része. 1919 augusztusában elnyert nemzetiségi minisztersége is erről tanúskodik. Ezzel igazi németmagyar voltát is elismerték. Miközben már 1917-ben sokak szemében gyanússá vált a

¹ A nemzetközi kisebbségvédelmi rendszerről lásd: Eiler Ferenc: *Kisebbségvédelem és revízió. Magyar törekvések az Európai Nemzeti Kongresszuson 1925–1929.* Budapest: Gondolat Kiadó, 2007.

*Budapesti Szemlé*ben közölt programszerű tanulmánya miatt,² mert államhűségüknek a cikkíró kemény feltételt szabott. Miközben a dualista Monarchia mind nyilvánvalóbban függő viszonyba került a kellemetlenül erősebb Németországgal szemben. Bleyer kettős kötődésének megvallása egyszerre volt szép és őszinte, ám közben már bizony láthatóvá vált a később elharapódzó konfliktus csírája. „De amikor így nyíltan, amint mindig tettem, az én „sváb” *népem* mellé állok – olvashatjuk –, egyúttal fönntartás nélkül vallomást teszek az én magyar *nemzetem*ről is. Ahhoz a vér köteléke fűz, ehhez a kultúráé, melynek levegőjében élek és dolgozom.”³ (Kiemelések a szerzőktől)

Mert ez a *nép* bizony nem az a nép, amelyet fel lehet, fel kell emelni a nemzetbe. Szóval a sváb nép már benne van a magyar nemzetben. Az államnemzetben.

Ám német oldalról már jó ideje az volt az igény, hogy a birodalom határain túl élő több milliós németiség tudatosan a német kultúrnemzetbe (deutsche Kulturnation) tartozónak érezze magát. Ezzel szemben a magyar nemzet illetékesei azt akarták, hogy a hazai németiség továbbra is a magyar *államnemzet*ben lássa a helyét. Az előbbi igény a völkisch-gondolathoz való igazodás igényét jelentette. És ezt az akkor még meg nem sebzett, ám akkor is *védekező* magyar nemzet tudat hivatott képviselői nem tudták elfogadni.

Másként szólva, a németmagyar (deutschungar) tudat a modern nemzet, az egymásnak feszülő nacionalizmusok világában már csak anakronizmus volt. A hungarus-tudat a kapitalizmus előtti idők terméke, abban virágzott. Ám az akkori modern világnak az államnemzet, az államnemzet-tudat a megfelelője. Tehát a Szent István-i birodalomban – függetlenül nyelvétől, származásától – mindenki a magyar nemzet tagja. Elvileg bárki megőrizhette nyelvét, népi kultúráját. Ám az elvi lehetőség gyakorlati megvalósulása elé a birodalom

² Bleyer Jakob: A hazai németiség. *Budapesti Szemle*, 1917/483. 428–441., Seewann, Gerhard: A „német-magyarok” szószólója: Jakob Bleyer. *Rubicon*, 2012/11.

http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_nemet_magyarok_szoszoloja_jakob_bleyer/ (letöltés ideje: 2017. február 15.)

³ Bleyer, 1917. 430. – Idézi: Grósz András: *A deutschungar Bleyer Jakob – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933)*. Budapest: ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történelmi Doktori Program (disszertáció), 2015. 44.

egységét veszélyeztető nacionalizmusok izmosodása falat épített. És ez a fal annak arányában emelkedett, ahogy a nem magyar nacionalizmusok centrifugális ereje gyarapodott.

Mindebből következően megállapítható, hogy Bleyer hungarustudata már 1917-es fellépése idején sem korszerű. Az ő tragédiáját csak akkor érthetjük meg igazán, ha tisztán látjuk ezt.

Törekvése már akkor onnan *kevés*, innen pedig sok volt.

*

A bukott miniszter a magyar közvélemény szemében igazán Burgenland elvesztése után⁴ válik gyanússá. Jól mutatja ezt a tanulmányunkban alább részletezett 1933-as parlamenti beszéde is: „Népiünk 1848-ban a magyarsággal ment és a világháborúban is a magyar határokat védte, semmi része nem volt sem a forradalomban, sem abban, hogy ezt az országot szétdarabolták. (Fábián Béla:⁵ Hát mikor elcsatolták Burgenlandot?)”⁶ Majd tovább vastagszik rajta a gyanú árnyéka, amikor hozzáfog a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (továbbiakban: MNNE) megszervezéséhez. Következőleg nem lehetett az első ember az egyszerre kívánatos és aggályos egyesület élén.⁷ A helyzet ellentmondásos volta a belügyminiszteri jóváhagyás elhúzóódásának a tükrében is látható. Az egyesület 1923 júniusában alakul meg, s a tényleges működését csak 1924 augusztusában kezdheti meg. Bleyernek pedig be kell érnie a második poszt-tal. Gratz Gusztáv lesz az elnök, mert az ő – természetesen szintén

⁴ Amint arra a szakirodalom már rámutatott, ennek a területnek az elvesztése azért is érzékenyen érintette Bleyert, mert az itt élő nagyszámú németajkú lakosság megtartása komoly ütőkártya lehetett volna a magyar nacionalizmussal szemben.

⁵ Fábián Béla (1889–1966) a Nemzeti Demokrata Párt képviselője volt. Lásd: Magyar Országgyűlési Almanach 1931–1936. Szerk.: Lengyel László – Vidor Gyula. Budapest, 1931. 92–93.

⁶ Képviselőházi Napló, 1931. XV. kötet 1933. május 2–május 17. Budapest: Atheneum, 1933.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1931_15/?pg=2&layout=s (letöltés ideje: 2017. február 5.)

(továbbiakban: KN XV.) 1933. május 9-i beszéd, 213–214.

⁷ Ezt is nehezményezte fent említett parlamenti beszédében: „[...] a kormánytól jóváhagyott és állandóan ellenőrzött német népművelődési egyesület nem választhatja szabadon vezetőségét [...]” KN XV. 213.

anakronisztikus – deutschungar–tudata a magyar nacionalizmus számára jobban elfogadható.⁸

Az MNNE szervezése 1926-ra is csupán szerény eredményeket ért el. Helyi választmányainak száma 46-ról 77-re, taglétszáma 8 ezerről csaknem 13 ezerre nőtt.⁹ Mivel a németajkiúk száma bőven félmillió felett volt, ezért ez semmiképpen nem jelentett áttörést. Ennek oka egyrészt az volt, hogy a magyarországi németek nagy része is gyanakodva tekintett az egyesületre, és ezt sok esetben erősítette a helyi közigazgatás és az egyház is; másrészt viszont esetenként a vármegyei közigazgatás nem engedélyezte az egyesület helyi szerveinek működését.¹⁰

A magyar kormány a szervezetet oly erősen támogatta, hogy az éppen 1926-ban megrendezett képviselőházi választásokon mind a tíz MNNE-ből jövő képviselőjelölt mandátumhoz jutott.¹¹ A korabeli hazai politikai viszonyok közepette ilyen elsőprő siker – jól tudjuk – teljes kormányzati támogatás nélkül elképzelhetetlen volt. A kormánynak arra ugyan volt ereje, hogy minden MNNE jelöltet mandátumhoz juttasson, ám arra már nem, hogy a társadalomnak a magyar nemzeti érdekekre igazából ártatlan MNNE-vel szembeni ellenállását megtörje. A teljes képhez hozzá kell fűznünk azonban azt is, hogy a Bleyer által létrehozott és működtetett *Sonntagsblatt* című lap egyedül Bleyer villányi mandátumgyőzelmét ünnepelte.¹² Ebből arra következtethetünk, hogy a többi kilenc bejutott képviselő, bár

⁸ Természetesen ezzel nem takarjuk el azt a tényt, hogy a türelmetlen magyar nacionalisták számára ő sem volt elfogadható. Például 1924 augusztusában Gratzot is „izgatónak” tartotta a pomázi főszolgabíró. (PML IV– 401-a Főispáni bizalmas iratok 21. f. 51/1924. 16-17. o. Pomázi járás főszolgabírója a főispánnak 1924. augusztus 25. – Lásd: Marchut Réka: *Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948)*. Budapest – Budaörs: Magyar Történelmi Társulat – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Budaörsi Passió Egyesület, 2014a 59.)

⁹ Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépülése (1923–1929). *Századok*, 1973/3. 662.

¹⁰ Pest vármegyében alispáni tudomásulvétel hiányában nem kezdhették el működésüket a helyi szervezetek. Marchut, 2014a 58–59.

¹¹ Grósz, 2015. 124.

¹² Ein Brudergruß nach Villány. *Sonntagsblatt*, 1926. december 12. 1–2.; Jakob Bleyer: Nach der Villányer Abgeordnetenwahl., *Sonntagsblatt*, 1926. december 19. 1–3.

MNNE-tag volt (köztük az elnök, Gratz Gusztáv is), de nem tartozott Bleyer köréhez. Az 1931-es választásokon Bethlen és Bleyer választási paktumot kötött, ám ennek ellenére Faul-Farkas János és Kussbach Ferenc elbukott. Egyedül Bleyernek sikerült bekerülnie a parlamentbe. Az érem másik oldala viszont – amit fentebb is említettünk – az, hogy a paktumon kívül más német nemzetiségű, MNNE-ben is tevékenykedő emberek bejutottak a parlamentbe (például Pintér László, Marschall Ferenc), „csak” ők nem tartoztak Bleyer szűkebb baráti köréhez, és elleneztek a Bleyer által folytatott politikát.¹³

A magyar társadalom nem az MNNE-t, hanem az 1907-ben létrejött, 1916-ban már mintegy 310 ezer taggal rendelkező *Katolikus Népszövetséget* tudta a hazai németiség számára elfogadni. A tagságnak mintegy a negyede németajkú volt, s az egyesületen belül német szekció is működött. A trianoni országban több egyházmegyében kezdtek újjászervezni, s a húszas évek derekán nyíltan az MNNE lehetséges egyházi alternatívájaként emlegették. Grósz András hívta fel a figyelmet a Katolikus Népszövetségre, mint a Népművelődési Egyesület riválisára.¹⁴ Mivel azonban a Népszövetség teljes mértékben a magyar-tudat jegyében működött, ezért Bleyerék számára nem jelenthetett alternatívát. De azért sem jelenthetett alternatívát, mert az országban 75 000 evangélikus és 7 700 református német anyanyelvű személy is élt.¹⁵ Bleyer a magyarországi németek egészének kisebbségi jogaiért akart küzdeni felekezeti hovatartozástól függetlenül.

Míg a magyar középosztály a Katolikus Népszövetséggel akarta a hazai németiséget kielégíteni, addig a mind nagyobb súlyt mutató öntudatos németeknek nemhogy ez, hanem a nála – kisebbségi szempontból – jóval radikálisabb MNNE sem volt megfelelő. Tehát azok a folyamatok, amelyek már a háború előtt elindultak, majd utána ugyancsak felerősödtek, azt jelentették, hogy a németiségnek már nem volt elégséges az anyanyelven történő olvasás. Nekik nemzeti öntudat kellett, amit ellenben a sértett, sebzett, gyanakvó magyar nemzeti-nacionalista érzület elviselhetetlenül soknak tartott. Követ-

¹³ Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén (1930–1931). *Századok*, 1977/2. 296–300.

¹⁴ Grósz, 2015.

¹⁵ 1920-as népszámlálás adatai szerint. (A vallási és anyanyelvi adatok egybevetését lásd Marchut, 2014a 32.)

kezőleg a mindkét irányban valójában védekező jellegű MNNE sem tudott gyökeret verni.

Bleyer Jakab politikáját csak az ismeri alaposan, aki tisztában van Gratz Gusztáv törekvéseivel is.¹⁶ Míg Bleyer a népközösség (Volksgemeinschaft) elve jegyében nem hogy megengedhetőnek, hanem kudarcra okán mind szükségesebbnek tartotta a magyar állam ügyeibe történő birodalmi beavatkozást, addig Gratz a népközösség elvéből következő bármiféle külső beavatkozást elítélt, és elsődlegesen a magyar állammal való kompromisszumokban látta a kisebbségpolitika alakításának eszközét. Mindebből következően tarthatatlan azt állítani, hogy Bleyer élete végéig deutschungar maradt volna.

Grósz András értékes értekezéséből tudjuk, hogy Bleyer teljes mértékben tisztában volt „a nagy németiséghez” történő apellálás „mindkét félnek” kárt okozó természetével. Ám mégis ezen az úton járt. És erre az útra messze nem a harmincas évek elején lépett, hanem már a húszas évek derekán is az ahhoz vezető ösvényeket próbálgatta.¹⁷

A román külpolitika intézői, formálói Bleyerre már sokkal korábban is felfigyeltek. A rendelkezésünkre álló források szerint Traian Starcea budapesti román követ már 1921. június 5-én terjedelmes jelentésben hívta fel külügyminisztere, Take Ionescu figyelmét Bleyer Jakabra,¹⁸ aki 1921. május 31-i parlamenti beszédében bírálta a magyar kormány franciaországi próbálkozásait az erdélyi magyarok érdekében, helyette a Németországgal való barátságot hangsúlyozta.¹⁹ Bleyernek ez a felszólalása Teleki Pál párizsi útjának

¹⁶ Ezzel azt is mondjuk, hogy nem a Gündisch-sel való huzakodására, hanem a Gratzcal való kötélhúzásaira kell összpontosítanunk, ha nem akarunk eltévedni a tények tengerében.

¹⁷ Tilkovszky Loránt: Németország és a magyar nemzetiségpolitika (1924–1929). *Történelmi Szemle*, 1980/1. 52–90.

¹⁸ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe [Külügyminisztérium Levéltára – továbbiakban: AMAE] Fond 71/Ungaria Vol. 43. 57. Traian Starcea jelentése Take Ionescu külügyminiszternek 1921. június 5.

¹⁹ Bleyer Jakab 1921. május 31-én elmondott parlamenti beszédét lásd: *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. X. kötet (1921. május 20–1921. június 10.) Nemzetgyűlés 198. ülése 278–280. – A témáról bővebben: Tilkovszky Loránt: Németország és a magyarországi német kisebbség (1921–1924). *Századok*, 112. [1978] 1. 3–48., a beszédet elemzi Grósz, 2015 86–87.

is szólt.²⁰ Starcea és a román politika számára azonban ennél sokkal fontosabb Bleyer beszédének az a része, amelyben a nemzeti kisebbségek ügyét tárgyalva ostromozza a magyar nemzetiségi politikát. Az ilyen szövegek mindig jól jöttek a román politikusoknak.

Érthetően azonban a 20-as évek második felétől találkozunk gyakrabban Bleyer Jakab nevével a román forrásokban. A sok kudarcot tapasztalva a magyar nemzetiségpolitikával szemben egyre türelmetlenebb Bleyer akaratlanul is kedvezett a románoknak. Így volt ez 1926 szeptemberében is, amikor egy professzorokból és képviselőkkel álló német csoport jött Budapestre hivatalos látogatásra. A látogatás jelentőségét a román követség abban látta, hogy Magyarország Németország gazdasági expanziójának a tárgya, és a németek a gazdasági és politikai befolyásukat akarják növelni a térségben. Ám a német vendégek élénken érdeklődtek a magyarországi németek sorsa iránt. Budapest környékén meglátogattak néhány települést az MNNE vezetőinek kíséretével, köztük Bleyer Jakabbal. Megállapították, hogy a főváros környéki német „telepesek” (colonisti) 200 éve őrzik német nemzeti identitásukat. A magyar kalauzok azt is kiemelték, hogy a hagyományos magyar tolerancia ideális módon oldotta meg a kisebbségek problémáit, szemben Romániával és Csehszlovákiával, ahol nincsenek meg a kisebbségi szabadságjogok.²¹

Egy kis incidens történt azonban Törökbálinton, ahol Bleyer beszédében a magyarországi németek kulturális és nemzeti panaszainak jövőbeni orvoslását kérte. A magyar sajtóban – olvashatjuk a jelentésben – ez úgy jelent meg, hogy Bleyer a kisebbségek érdekében lépett fel a magyar politikával szemben.²² Ez valóban így is volt,

²⁰ Bleyer ekkor már meglehetősen sértett ember volt, hiszen a Friedrich-kormányban nemzetiségügyi miniszteri pozíciót kapó politikus az 1920 decemberében újjáalakuló Teleki-kormányból kimaradt, és magát a nemzetiségügyi minisztériumot is felszámolták.

²¹ Ha kipillantunk a köztörténetre, magyarázatot kapunk arra, hogy a felsorolásban miért nincsen benne a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság. Horthy Miklós 1926. augusztus 29-i mohácsi beszédében a déli szomszédainkkal való jobb viszony létrehozását célozta. Nem elsősorban az ott élő magyarok érdekében, hanem abban a reményben, hogy azon keresztül próbáljon meg éket verni a kisantant államai között. Minden bizonnyal, ezért nem szóltak a magyar kormány küldöttei sem a jugoszláviai magyarokat ért sérelmekről.

²² AMAE Fond 71. Ungaria 1920–1944. Vol. 71. 5–9. A budapesti román követség jelentése a külügyminisztériumnak 1926. szeptember 14.

és élt a lehetőséggel, hogy a panaszait egy német küldöttség előtt mondhatja el.

Bleyer már a húszas évek derekától nem csupán németországi „német népiségpolitikával”, hanem birodalmi hivatalokkal is titkos kapcsolatokat ápolt. Mindez ugyancsak súrolta a németmagyar tudat határait. Ám amikor Bleyer 1928. január 2-án az általa és Gratz Gusztáv által együttesen aláírt, Bethlen István miniszterelnökhöz intézett, a hazai német iskolaügy stagnálását természetesen joggal kritizáló memorandumot még ugyanazon a napon – németül, Gratz háta mögött – a német külügyminisztériumba eljuttatja; elhagyja a német-magyar tudat világát. Nem csupán lépésével, hanem a magyar kormányfő igaztalan megvádolásával is. Azt állította, hogy Bethlen „aktívan vesz részt a magyarországi német mozgalom felbomlasztásának meg-megújuló kísérleteiben”.²³

Bleyer 1928. február 22-i parlamenti beszéde pedig érveket szolgáltatott a románoknak is.²⁴ A felszólalásról írott bizalmas követi jelentés bevezetőjében Traian Starcea megfogalmazta, hogy azért tartja fontosnak Bleyer beszédét, mert annak tartalmát a románok Genfben felhasználhatják. „Azzal együtt, hogy ennek az országnak a képviselői minden adandó alkalommal azon keseregnek, hogyan bánnak a magyarokkal a szomszédos országokban; azzal együtt, hogy a magyar kormány többször biztosítékát adta annak, hogy az országban belüli kisebbségeknek kedvezni fognak, mégis ebben az országban élő kisebbségek ’örvendezhetnek’ a legkevesebb privilégiumnak.”²⁵ A beszéd tartalmának ismertetésén túl be is mutatta Bleyert, és elmondta, hogy a magyar sajtó egy ideje már hazaárulónak tartja Bleyert, mert agitációt folytat a magyarországi németek között, és a németországi sajtó számára a magyar politika elleni kritikákat szolgáltat. Starcea érezhetően rokonszenvvel viseltetett Bleyer iránt.

*

²³ Tilkovszky, 1980. 78.

²⁴ *Képviselőházi Napló* 1927. IX. kötet 1928. február 22-i képviselőházi ülés 158–159.

²⁵ AMAE Fond 71. *Ungaria 1920–1944*. Vol. 63. 16. Traian Starcea bizalmas jelentése a külügyminisztériumnak 1928. február 23.

Gratz 1929 júniusában éles elméjűen reagált²⁶ Bleyer Jakabnak a *Magyar Szemle* című nevezetes orgánum az esztendei februári számában publikált, a magyar–német viszonyt taglaló dolgozatára.²⁷ Írásában a volt nemzetiségügyi miniszter – aligha kétséges, hogy tudatosan provokatív éllel – kijelentette: a német kisebbségek ügye „az állami szuverenitás keretei fölé emeltetett”.²⁸ Ebben – delejtezte olvasóit – nincs veszély, hiszen Németországnak már nincsenek imperialista céljai. A német irredentizmustól – zsongított tovább – Nyugat-Dunántúl vonatkozásában mutatkozó félelem is alaptalan. A problémát az okozza – vágta honfitársai szemébe –, hogy a magyar közvélemény megrekedt a régi asszimilációs ideológiában.

Nos, Gratz Gusztáv – részben igazat adva a Bleyerre indulatosan reflektáló Bajcsy-Zsilinszky Endrének – azt írja, hogy a 70 milliós németiség minket is érintő kelet felé gravitálása „tényleg létező valami, és a németiségnek ez a gravitációs ereje fokozódhatik, ha netán a jövőben Ausztriának Németországba való beolvasztása sikerrel járna, és Németország közvetlen szomszédunkká válnék”.²⁹ Éppen ezért – tette ismét világossá, hogy e forró témában álláspontja mesz-sze nem azonos Bleyerével – nem tartaná helyesnek, „ha abban a hitben ringatónk magunkat, hogy a németiség soha, semmi körülmények között veszedelmessé nem válhatik”.³⁰ A francia orientációt sürgető Bajcsy-Zsilinszkyvel szemben ellenben azt (a kisantant-francia szövetségre tekintettel) irreálisnak mondotta. A korabeli magyar közvélemény homlokterében álló Burgenland jövőjét – ugyancsak bölcsen – elméletileg az ottani lakosság kezébe adta; azt sem Magyarország, sem Németország nem írhatja felül. Mindenesetre – figyelmeztetett – az ottaniak állásfoglalását erősen befolyásolja a hazai németiség kulturális és nyelvi helyzete. A hazai németiség asszimilálása pedig nem lehet magyar érdek. Ugyan ezzel nyerhetnénk félmillió magyarosított németet, ám az elszakított területe-

²⁶ Gratz Gusztáv: Magyarság és németiség. *Magyar Szemle*, 1929. június 192–203.

²⁷ Bleyer Jakab: A magyar és német viszony. *Magyar Szemle*, 1929. február 114–124.

²⁸ Ezzel Bleyer a nevezetes 1933. májusi parlamenti felszólalásánál is súlyosabbat állít, ám a szóközi emelvényen elhangzottak értelemszerűen jóval nagyobb visszhangot vertek.

²⁹ Gratz, 1929. 194.

³⁰ Uo.

ken három milliónál is több magyart veszítenénk. Az asszimiláció pedig – mondotta tudományos higgadtsággal – döntően városi jelenség.

Tehát rossz nyomon járnak azok, akik Gratz politikáját *mérsékel*nek mondják.³¹ Az nem csupán egyszerűen *mélyebb*, hanem kifogástalanul a *deutschungar* tudaton belül maradó. Ám – e vonatkozásban sem festünk délibábot – ez a tudat nem lehetett reális, a rá épülő politika nem lehetett sikeres. Az egymásnak feszülő magyar és német nacionalizmus világában szükségszerűen maradt alul. A magyar nacionalizmus pedig döntően szükségszerűen rendelődik majd a német alá, hiszen az 1938–1941 közötti, Adolf Hitler Németországa erejéből megvalósuló területi változásoknak nem lehetett nem megfizetni az árát.

Ha Gratz Gusztáv politikai vonala győz – nem győzhetett, elmondtuk –, akkor az magyarnak és németmagyarnak egyként a javára válhatott volna. Az, hogy nem győzhetett, nem torlaszolja el előttünk annak meglátását, hogy az ő politikája nem szította, hanem *enyhítette* a magyar és német nacionalizmus egymásnak feszülését.

Bleyer Jakab ellenben (akarva-akaratlan) *szította*. Természetesen elfogadjuk: Bleyer Jakab élete végéig német-magyarnak érezhette magát. Ám, ha oly sok naivitással volt a német birodalom gravitációs erejével szemben, amint az Grósz András értekezéséből is kiviláglik, akkor egyszerűen azt kell mondanunk, hogy tompán látó volt ezen határ átlépését illetően.

Főleg ha újból és újból hangsúlyozzuk: akkoron (bármily sajnálatos) már jó ideje korszerűtlen a németmagyar tudat, mert az egymással viaskodó nacionalizmusok nem ismertek kíméletet.

Gratz Gusztáv természetesen nemhogy nem fogadta el a magyarországi németek asszimilálását, hanem annak esztelenségétől óvta a hazai nacionalistákat. Hiszen – ismételjük – egy ilyen politika itthon eredményezhet ugyan (ad absurdum) félmillió nyereséget, ám a határon túl elveszítünk három millió magyart.

³¹ Tudjuk, Gratz magát magyarnak mondotta. Mégis, úgy véljük, ő sokkal kevésbé sértette a németmagyar voltot onnan, mint élete végén Bleyer innen. A kérdés mérlegeléséhez nem lényegtelen szempontnak gondoljuk, hogy emlékiratait Gratz németül írta. Szépen írt magyarul, de németül fejezte ki magát mégis a legotthonosabban.

Ő egyszerűen a történelem szavával beszélt: az asszimiláció döntően városi jelenség, a gazdasági-társadalmi adottságokból következően a dolgok természetes rendje. Ez sorvasztja – mondjuk – ma a határon túli magyarságot (is).

Politikájának kudarcába Bleyer Jakab már 1933 végén belehal. Gratz Gusztáv még a Horthy-Magyarország szakadékba hullását is túléli, ám már régen bukott politikusként száll a sírba. Bár mindketjük bukása *szükségszerű*, a különbségek felett a historikus nem siklik el. Következően, míg Gratz Gusztáv örökségének ápolása mind a magyar, mind a német nemzet számára gyümölcsöző lehet, addig Bleyer Jakab örökségének kritikátlan élesztgetése könnyen a múlt valóságának elferdítéséhez vezet, a magyar nemzettudatot pedig bizonyosan károsítja.

*

Ezen általános kereten belül tehát az 1933-as esztendő néhány fontos eseményét és összefüggését villantjuk fel. Abban a meggyőződésben, hogy a rendelkezésünkre álló német külügyi iratok korábbiaknál tüzetesebb szemügyre vétele, a román levéltári források, s kitüntetetten Bethlen István júniusi, *Magyar Szemlé*ben megjelent írása teljes mértékben alátámasztja az elmondottakat.

1933-ban Magyarország külügyminisztere a „germanofil” Kánya Kálmán, Romániáé pedig a „frankofil” Nicolae Titulescu.³² Elmondható, hogy a két világháború közötti időszak két, saját országukban legformátumosabb külügyminiszteréről volt szó. Titulescunak kisebbségi kérdésben az az előnye volt meg Kányával szemben, hogy ő 1921-től kezdve Románia népszövetségi delegáltjaként, majd 1930–31-ben a Népszövetség elnökeként közvetlenül is találkozott a kisebbségi problémákkal, tehát nagyon jól tudta, hogy nemzetközi porondra milyen képet kell mutatni mind Magyarország, mind Románia kisebbségi politikájáról.³³ A budapesti román követ, Vasile Grigorcea főnökének küldött jelentéseiben is jól látható, hogy nagyon tudatosan gyűjtötte a nemzetközi román propaganda számára

³² A korszak magyar–román kapcsolataira lásd: Dimitriu, Robert: *Die Außenpolitik Rumäniens 1918–1939 zwischen Solidarität und Sacro egoismo*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2006. 379–385.

³³ Lorman, Thomas: Missed opportunities? Hungarian Policy Towards Romania, 1932–1936. *Slavonic and East-European Review*, 2005. április 293.

az adatokat, érveket, és így Bleyer Jakab megnyilvánulásai is hasznos ütőkártyát jelentettek a román külügy számára.

Előzményként el kell mondanunk azt is, hogy a már említett *Sonntagsblattot* 1928-ban ki akarták tiltani Romániából. Amikor az újságban a Rothermere-akció révén a magyar határok kiigazításának lehetőségéről cikkeztek, a román külügyminisztérium sajtóosztálya a lap országban való terjesztésének a betiltását javasolta a Sigurantának.³⁴ „Ez az újság nem csupán a pángermanizmus, hanem a magyar propaganda szócsöve is a román hazában” – olvashattuk a Siguranta külügyminisztériumnak tett jelentésében.³⁵ Jelenlegi ismereteink alapján nem tudjuk, hogy a *Sonntagsblattot* végül kitiltották-e az országból, azt viszont a forrásokból látjuk, hogy a lap írásait előszeretettel használták, amikor azok magyarellenes tartalma a román propaganda számára kedvező volt. Amiből ismét látható, hogy a románok is két mércével mértek, tehát e források jól mutatják, hogy mit és hogyan használtak fel céljaik érdekében.

Így amikor Bleyer Jakab *Rahels Klagelied* (Ráhel panaszdala) címmel cikket írt a *Sonntagsblattban* (1932. november 20.), és benne a magyarországi kisebbségi iskolák hiányát róttá fel, a román propaganda felhasználta nagyobb tanulmányban is.³⁶

Ám nem csupán propagandacélokra használták a cikkeket, hanem arra reflektáltak a romániai német sajtótermékek is. Az *Arader Zeitung* 1931. február 1-jén *A magyarországi német kisebbség kulturális elnyomása* címmel jelentett meg cikket. Bleyer Jakab írását ismertetve az aradi lap azt a kommentet fűzi hozzá, ha Magyarország nem megértő a saját kisebbségeivel szemben, akkor hogyan akar a határon túli magyarok számára jogokat kicsikarni.³⁷

Ugyanebben az évben december 30-án a *Siebenbürgisch-Deutsches Tagesblatt* sérelmezte, hogy sajtóértesülések szerint az MNNE-t és élén Bleyer Jakabot a magyarok pángermanizmussal vádolják.³⁸

³⁴ Arhiva Nationala Romaniei Bucuresti [Románia Nemzeti Levéltára – továbbiakban: ANIC] MPN Nr. Inventar 2904. II. Presa externa Dosar 124/1928 4–5.

³⁵ Uo. 1–2.

³⁶ ANIC MPN Nr. Inventar 2906. 5. Informatii Dosar 309. *Magyarországi nemzetiségpolitika 1867–1933* című tanulmány, szerzője ismeretlen 82.

³⁷ ANIC MPN Nr. Inventar 2904 II. Presa externa Dosar 362. 2.

³⁸ ANIC MPN Nr. Inventar 2904 II. Presa externa Dosar 362. 9.

Aligha kétséges, hogy ezek a cikkek sem segítették a magyar kormány azon szándékát, hogy az utódállamokban egy magyar–német egységfrontot hozzanak létre az ott élő többségi nemzettel szemben. Amikor Bethlen ezirányú kéréssel fordult Bleyer felé, hogy segítse ezeket az együttműködéseket, akkor ő azzal hárított, ha majd Magyarországon a kisebbségek jogait érvényesíteni fogják, akkor majd ő is hajlandó lesz segíteni. A román parlamenti választások is alkalmat adhattak volna erre, ám az együttműködés kudarcba fulladt. Az 1927-ben megkötött, ám csak 1929-ben ratifikált, Vatikánnal létrejött román konkordátum is megadta volna a lehetőséget a magyar–német együttműködésre, de mind a magyar, mind a német diplomácia külön utakon járt e téren is.³⁹ Annál inkább így volt ez, hiszen ebben az időben a német politika a franciákkal való együttműködést keresi, s annak keretében sem volt helye az efféle kisebbségpolitikai közös fellépésnek. Az együttműködés sikertelenségének döntő oka természetesen az volt, hogy Németországnak nem állt érdekében egy ilyen egységfront létrehozása. A német érdek a határainkon túl élő németekben a német identitás erősítése volt. „A német vezetésnek nem egyéb a célja, minthogy a német kisebbség végre megerősödjön és magára találjon, anélkül, hogy állást foglalna abban a veszélyes kérdésben, hogy: Magyarország vagy Románia?”⁴⁰ – írta Busse temesvári német konzul. A magyar–német együttműködés szándéka a Károlyi-, majd a Gömbös-kormány idejében is jelen volt.⁴¹

A rendelkezésünkre álló források szerint azt látjuk, hogy a románok csak 1933 elején értesültek erről a magyar tervről. A berlini román követség erre csak 1933 januárjában hívta fel a külügyminiszter figyelmét, ám jócskán túlzott, amikor azt állította, hogy a magyar kormány kérte azt is, hogy ezek a kisebbségek a jövőben Budapestről kapják a politikai direktívákat és ne Berlinből. Arra hivatkoztak a magyarok – így a jelentés –, hogy az a terület régebben

³⁹ Erről lásd: Marchut Réka: A román konkordátum a magyar diplomáciában (1920–1929). *Pro Minoritate*, 2014. tél 3–22.

⁴⁰ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes [Külügyi Hivatal Politikai Levéltára – továbbiakban: PA AA] II. Ungarn R74142 Busse jelentése a magyar–német kisebbség együttműködéséről a Bánátban 1929. július 10.

⁴¹ Kánya 1932. február 20-án felkereste a német külügyminisztériumban Wilhelm Solfot, és ezt kérte tőle. Hans Freytag levele Hans Schoen-nek 1932. február 22-én. PA AA RAV Budapest 33. Bd. 13.

a Magyar Királyság része volt, ezért a magyarok jobban értenek a helyi viszonyokhoz.⁴² Értesüléseit ellenőrizni akarta, ezért megbeszélést kezdeményezett Bernhard Bülow államtitkárral, aki tagadta, hogy határozott kérelem lenne erre. Azt azonban Bülow elismerte, hogy néhány hónappal ezelőtt a magyar és a német kormány kinevezett küldötteket, akik megvizsgálják a magyarországi németek helyzetét. A magyarok kérték, hogy ezt a vizsgálatot terjesszék ki a kisebbségekre általában, de a németek ezt visszautasították. Azóta nem történt újabb megkeresés a magyar kormány részéről – mondta Bülow. A román követ azonban – joggal – bizalmatlan volt az államtitkárral szemben.⁴³

A román külügy természetesen azonnal értesítette a budapesti képviselőjét is, hogy informálódjon az együttműködés tervéről, aki csak annyit tudott meg, hogy a német kormány fokozott érdeklődéssel fordul a magyarországi német kisebbség felé. Bethlennel nehezen tudtak szót érteni a németek, Gömbössel sokkal jobban. A román követ azt írja, hogy a németek azért sem vállalják fel ezt az együttműködést, mert az a román–német, jugoszláv–német kapcsolatok jelentős elhidegülését okozná.⁴⁴

A német külügyi források azt mutatják, hogy a németek olyan szinten valóban foglalkoztak a kérdéssel, hogy tanulmányokat készítettek a romániai németek és magyarok viszonyáról (ugyanazt megtették Csehszlovákiában és Jugoszláviában is), ám azoknak az volt az üzenetük, hogy a szomszédos államok németjei nem alkalmasak a magyarokkal való együttműködésre.⁴⁵

Úgy véljük, hogy helyesen tesszük, ha mindebben meglátjuk Bleyer szerepét is, anélkül, hogy azt túldimenzionálnánk. Azt is hozzá kell tennünk azonban, hogy épp 1932-ben mérgesedett el

⁴² AMAE Fond 71. Ungaria 1920–1944 Vol. 71. 68. Berliini román követség jelentése 1933. január 28.

⁴³ AMAE Fond 71. Ungaria 1920–1944 Vol. 71. 72. Nicolae Petrescu-Comnen jelentése Berlinből 1933. február 1.

⁴⁴ AMAE Fond 71. Ungaria 1920–1944 Vol. 71. 75–76. Vasile Grigorcea jelentése 1933. február 7.

⁴⁵ PA AA RAV Bukarest 156 Bd. 147/2. Az egész dosszié erről szól. Ha a Romániában élő szatmári svábokra gondolunk, azok döntő részére, akkor ez az állítás biztosan nem állja meg a helyét. Erre vonatkozóan lásd: Baumgartner Bernadette: *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világháború között (1918–1940)*. Kolozsvár: Kriterion, 2012.

teljesen Bleyer viszonya Gündisch Guidóval, mert radikalizmusa már Bleyernek is sok volt.⁴⁶

Ezt az írásunk középpontjában álló 1933. májusi Bleyer-beszéd kapcsán is el kell mondanunk.

*

Hans Schoen budapesti német követ 1933. április 12-én azt írja Bernhard Bülow államtitkárnak, hogy Bleyer szigorúan bizalmas jelzéssel átadta neki Werner Hasselblatt észtországi német kisebbségi politikus levelét, amely nemcsak Bülownak, hanem Konstantin Neurath külügyminiszternek is érdekes lehet.⁴⁷

Schoen egyben megküldi Karl von Loeschnek, a Deutscher Schutzbund elnökének is az egyik levelét.⁴⁸ Mindkét levél a német Külügyminisztériumot elmarasztaló szemrehányás. Mert „Magyarország politikai jelentőségének túlértékelése miatt” nem eléggé energikusan gyakorol nyomást a magyar kormányra a magyarországi németiség ügyében. „Úgy tűnik – írja a követ –, hogy Hasselblatt és Loesch a nemzetiszocializmus (sic!) segítségével akar a Külügyminisztériumra nyomást gyakorolni.”

A követnek a napokban alkalma volt Bethlen Istvánnal beszélnie a kisebbségi kérdéstről. Partnere elmondta, hogy Németországban nem csupán Hitlerrel, Papennel, Neurathal, hanem Hasselblattal és más a kisebbségi kérdésben érdekelt urakkal is beszélt. Arra a nézetre jutott, hogy a magyar kormánynak feltétlenül tennie kell valamit a kérdésben. Gömbössel és a kultuszminiszterrel beszél erről, a miniszterelnöknél – részvételével – értekezletet kezdeményez. (A követ aznap arról értesült, hogy ez megtörtént.) Bethlen cikket akar írni a témáról a *Magyar Szemlében*.

⁴⁶ Erről több német külügyi forrás tanúskodik. PA AA RAV Budapest 33 Bd. 13.

⁴⁷ PA AA RAV Budapest 33 Bd. 14. Hans Schoen levele Bülow államtitkárnak 1933. április 12.

⁴⁸ Nem lényegtelen, hogy Loesch „némileg kétes jellemnek” tartotta Bleyert, „kevés szimpatikus személyes tulajdonságot” látott benne, antiszemitizmusát pedig kimondottan „kártekonynak” minősítette. Lásd: Fata Márta: Bleyer Jakab nemzetiségi koncepciója és politikája (1917–1933). *Regio*, 1994/1. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00017/pdf/12.pdf> (letöltés ideje: 2017. február 15.) Idézi Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Budapest: Lucidus Kiadó, 2005. 45.

A követ reméli, hogy az a felvilágosító munka, amit Bleyer, Berning püspök⁴⁹ és mások, valamint a követség évek óta végez, nem marad eredménytelen. Ugyanakkor leveléből kiérződik, hogy (messze nem egyéni nézetként, hanem a hivatalos német külpolitika álláspontján) nem ért egyet a kisebbségi politikusokkal. Kétségesnek tartja, hogy a szorgalmazott „erősebb nyomás” szerencsés lenne-e. A diplomácia nyelvén azt mondja, hogy nem jól ismerik az itteni hangulatot. A német agrárbeviteli intézkedések miatt a németbarát körök is lehangoltak. A „zsidó sajtó” a németországi antiszemita események miatt heccel. Legitimista körök az Anschluss elkerülhetetlenségéről, pángermán nyomásról beszélnek. Ha vezető német helyek nyilvánosan fellépnének az itteni németiség érdekében, akkor azt annak a bizonyítékként állítanák be, hogy az Anschluss után Németország Magyarországra is nagy nyomást gyakorol majd.

Összegzése szerint elegendő nyomásgyakorló eszköz az a lábra kelt aggodalom, hogy a német nemzetiszocializmus megerősödött mértékben képes a magyarországi németiség ügyébe beleszólni. „Ha körültekintően járunk el, akkor Magyarország magától olyan erősen a befolyásunk alá jut, hogy a németiség követelései nem maradhatnak figyelmetlenül.”⁵⁰

Lényegében a német követ jelentésével egy időben, április 12-én Vasile Grigorcea budapesti román követ súlyos állításokat tartalmazó jelentést küldött hazája külügyminisztériumába.⁵¹ Megítélése szerint a magyar – úgymond többségében zsidó kézben lévő – sajtó tónusában néhány napja változás következett be. Ennek az a lényege, hogy a magyar közvélemény kritikusabb lett a birodalommal szemben az ottani szélsőséges antiszemitizmus, a követ megfogalmazásában a „rasszista” események miatt. Magyarországon a revizionizmus meggyengült. A követ értesülése szerint az egy héttel korábbi mi-

⁴⁹ Berning püspök magyarországi látogatásáról 1933-ban lásd: Grósz András: Kisebbségpolitikai mozaikok egy német főpásztori látogatáshoz: Berning, osnabrücki püspök magyarországi látogatása (1933). *Modern Magyarország*, 2014. Különszám 89–103.

<http://moma.elte.hu/wp-content/uploads/2014/08/momakulon.pdf> (letöltés ideje: 2017. február 15.)

⁵⁰ PA AA RAV Budapest 33 Bd. 14. Hans Schoen levele Bülow államtitkárnak 1933. április 12.

⁵¹ AMAE Fond 71 Germania 1920–1944 Vol. 70. 253–255. Vasile Grigorcea jelentése a magyar–német kapcsolatokról, 1933. április 12.

nisztertanácson Gömbös Gyula éles válaszvonalat húzott a „liberális” Magyarország és az „intoleráns” Németország közé. Erre válaszul a *Berliner Börsenzeitung* egyik cikkében a magyarországi németek sanyarú helyzetét taglalta. Ezek a szökváltások az addigi, a román követ szerint „meleg” magyar–német viszonyt langyosabbá tették.⁵² (Mint fentebb láttuk, a témában nyilván jóval tájékozottabb német követ szerint önmagában az agrárbeviteli korlátozások a kimondottan németbarát köröket is lehangolták.) Ez a változás – így tovább Grigorcea – Magyarországot inkább az olasz–osztrák–magyar együttműködés felé tolja.

*

Mielőtt tovahaladnánk 1933 históriájában, álljunk meg egy pillanatra Werner Hasselblatt személyénél. Mert a történésznek a hosszú időtartam is eszköze a múlt hiteles feltárásában. Hasselblatt 1941. november elején egy memorandumot készített. E dokumentum ijesztően világít rá arra, hogy a nemzetiszocializmus világán *belül* a kisebbségpolitikai tevékenység milyen fékevesztett elgondolásokhoz vezetett.⁵³

A győzelem – írja – lehetővé teszi, hogy a német nép államilag, gazdaságilag és településszerűen akkora legyen, amit a Führer cél-

⁵² A románoknak nagyon nem volt mindegy, hogy a magyar–német viszony hogyan alakul, mert jól tudták, hogy a revíziós céljainak megvalósulásához Magyarország Németország segítségével is bízik. Bár tudták, hogy a 20-as években a magyar–német viszony korántsem volt oly meleg, hogy ezt a kérdést érdemben tudták volna előremozdítani, ám az optánskérdésben adott indiszkrét német segítség Magyarország számára a románoknak intő jel volt. A magyar–német viszony alakulásáról lásd: Pritz Pál: Magyar–német viszony 1918–1945. *Limes*, 2002/1. 5–22. és Chiper, Ion: *Romania si Germania nazista. Relatiile romano-germane intre comandamente politice si interese economice (ianuarie 1933 – martie 1938)*. Bucuresti: Editura Elion, 2000. 21.

⁵³ PA AA Inland II g 288 E 653086-653091 – Megemlítendő, hogy magát az emlékiratot nem ismerjük. A hivatkozott jelzetten csupán az emlékirat hat gépelt oldalas összefoglalása található, amely mellől hiányoznak az emlékiratnak részét képező táblázatok is. Mivel ezen az összefoglaláson olvasható az 1941. november eleji dátum, ezért nincs kizárva, hogy maga az emlékirat korábban keletkezett. Egyébként az összefoglalás nincs aláírva, és utalás sincs arra, hogy az Hasselblattól származik. Az ő szerzőségét onnan lehet tudni, hogy nem sokkal odébb található egy másik – rövidebb – összefoglalás is, amely egyértelműen utal a jogászprofesszor szerzőségére.

szerűnek tart. A nyersanyagok, a stratégiai biztonság, a többi nép különböző mértékű függősége évszázadokra garantálja, hogy az európai béke is létrejöjjön, vagyis – más szavakkal szólván – az alávetett népek függősége háborítatlanul megmaradjon. A népek között a német népet a Führer nem is álmodott módon tette sikeressé, ezért mint népek fölötti nép nem mondhat csődöt. Ebből következően fiainak – Hassellblattnak és társainak – az európai népek közötti új rendet kell megteremteniük. Az állammal kapcsolatos összes fogalom tökéletesen átalakul, ugyanez történik a hagyományos államformákkal is. Hassellblatt gondolatmenete jól példázza, hogy a nemzetiszocializmus a 19. századi nemzeteszme elfajzott módon történő meghaladását jelenti, pontosabban jelentette volna, ha sikerül a II. világháborúban győzelmet aratnia. Nagy-Németország – hirdeti Hassellblatt – a maga 70%-nyi kisebbségeivel nem lesz nemzetiségi állam, nem lesz szövetségi állam, de államszövetség magjává sem válik. A professzor azzal számol, hogy az európaiaknak csak fele fog állami keretek között élni, a másik felének az jut majd osztályrészeül, hogy saját állami lét nélkül csak⁵⁴ valamely nép tagjaként éljen Nagy-Németország és hatalmi területe keretén belül.⁵⁵

A nemzetiségi kérdés ennek megfelelően az európaiak kereken felére terjed majd ki, elveszti külpolitikai, államközi jellegét és „néppolitikai” problémává válik. A külügyminisztériumnak a jövőben erre fokozott mértékben kell majd figyelnie, annak ellenére is, hogy a népek közötti kapcsolatok zöme a jövőben nem az államközi jogi normák között zajlik.⁵⁶

⁵⁴ Ezt a kifejezést (ti. a „csak”-ot) a memorandum szerzője – logikusan – idézőjelbe teszi, hiszen az új rendben a népiségek nagyobb az értéke, mint az államiságnak.

⁵⁵ Uo. E 653086.

⁵⁶ Ezzel Hassellblatt a külügyminisztériumnak új profilt ad, bizonyos fokig belügyminisztériummá teszi. A professzor azonban nyilván tisztában volt azzal, hogy a népek közötti kapcsolatok bármennyire is „forradalminak” gondolt átalakulása nem vezethet oda, hogy a Birodalomba bekebelezett népekkel való kapcsolatokat a hagyományos belügyi szervezettel végeztesse. Ezért volt szüksége a külügyminisztérium feladatkörének átfőrmálására. Emlékirata vége táján ismét visszatér a kérdésre és ott ezt részletesen kifejti. A bekebelezett népek igazgatása csak látszólag jelenti a velük való kapcsolatok ápolása külügyi, külpolitikai jellegének a megszűnését, belpolitikaiá válását, a nemzetközi jogi sík csak látszólag vált át kisebbségjogira. A bel- és külpolitikáról való hagyományos gondolkodás már nem alkalmas az új típusú kapcsolatok ápolására.

Attól függően, hogy milyen mértékben függnek majd a Birodalomtól, a jogászprofesszor az európai népek számára hat kategóriát állított fel. Az elsőbe azokat a nem német népeket (vagy néprészeket) sorolta, amelynek gyermekei már most is a Birodalomhoz tartoznak, vagy oda tartoznak majd.⁵⁷ A másodikba – egyedül Európában 200 milliónyi népességgel – azok sorolódtak, akiket tartósan a Birodalom igazgat, vagy akik fölött teljes igazgatási felügyeletet gyakorol.⁵⁸ A harmadik, negyedik és (feltehetőleg) az ötödik kategóriába olyan népek tartoztak volna, akik ugyan megőrzik külön államiságukat, de „természetesen” a Birodalomtól erősen függő státuszuk van.⁵⁹ Az osztályozás legvégére a le nem telepedett népek /kaukázusiak, tatárok, türkök, zsidók(!)/ kerültek.⁶⁰

A népek közötti új rend vázolását Hassellblatt azzal kezdi, hogy hatalmi térségében a Birodalomnak a népek olvasztótégelyévé kell válnia. Ennek az az oka, hogy az idegen népek nem akarják maguk-

A hatalmas birodalmon belüli szövevényes kapcsolatok intézése új típusú külügyi igazgatást igényel. Ezt a tevékenységet Hassellblatt néppolitikának (Völkerpolitik) nevezi. Vitelére a külügyminisztérium Németország-referatúráját tartja alkalmasnak. Joggal feltételezhető, hogy a részleg munkáját közlő ismerhette, javaslatának megfogalmazásában saját – bizonyára kedvező – tapasztalatai játszhattak szerepet. Uo. E 653090-653091.

⁵⁷ Az I. sz. tábla mutatta, hogy kikről is van szó tulajdonképpen, ám - mint korábban utaltunk rá -, ezek a mellékletek nincsenek az összefoglalás mellett. Az azonban kiderül, hogy „legalább” 10 millió emberről lett volna szó, akikhez ráadásul „több milliónyi” külföldi és „állam nélküli elemek” is jöttek volna. Uo. E 653087.

⁵⁸ Talán érdemes felfigyelni arra, hogy Karl Ritter korábban taglalt tervezete is 200 milliós térségről szólt, igaz, ő nem a politika, hanem a gazdaság által szervezett erőtre gondolt. Lásd: Pritz Pál: *Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban*. Budapest: Osiris Kiadó, 1999. 57.

⁵⁹ A harmadik kategóriába a gyámságot „élvező” államok kerültek. Itt a szerző konkrétan megemlíti Szlovákiát, Norvégiát és Szerbiát (ez utóbbi helyzetét még külön bonyolította az Olaszországgal, Horvátországgal és Görögországgal való viszonya). A negyedik csoportba a Birodalomtól „csupán” függő státuszú országok soroltattak, és konkrétan Románia nevezetik meg. Az ötödik kategória helyzetét azért nehéz meghatározni, mert ide az „egyéb” népek kerültek. Nem sokakról lehetett szó, mert teljes létszámukat a derék emlékiratszerző „kerekén” 10 millió főben jelöli meg. Egyébként, ha innen pillantunk vissza Haushofer részletesen taglalt, s nem egy pontján az érintettek szempontjából meghökkenően kemény memorandumára, akkor plasztikusan érzékelhető annak relatíve felettébb mérsékelt jellege.

⁶⁰ Uo. E 653087.

tól követni a Birodalmat. Azt is sajnálattal állapítja meg, hogy kicsiny a Birodalommal rokon népek száma, ráadásul az ő beállítódásuk is az időtől függ – magyarán szólva idővel ellenségesé válhatnak. Hiszen – fűzi hozzá lakonikusan – „a népek soha sem hálásak”. Ezért az új rend felépítésének sürgető feladata, hogy a hatalmas keleti térséget ne csupán saját erővel igazgassák és uralják, hanem az azokat elválasztó erők segítségével is. Vagyis az „új rend” a *divide et impera* ősrégi módszerének alkalmazásával épül a balti professzor fejében. A térséget feszítő ellentétek szításával – amelyet azért is fontosnak tart, mert a le nem vert Oroszország önmagában is nagy veszélyeket rejt magában – uralmuknak ugyanolyan értékes garanciáját nyerik, mint amelyet garnizonjaik és tisztviselő hadaik jelentenek.

A nagy győzelem azonban sok veszedelemmel lesz terhes, ezért a memorandum részletesen vázolja ezek mibenlétét. A más népeknek a Birodalommal szembeni „hiányos rokonszenve” csökkenti a németek jókedvét, gátolja építőkedvüket, és elronthatja a feladatuk teljesítéséhez szükséges „salakmentes öntudatukat”. Ennél is nagyobb vész jelent, hogy már most is – a jövőben pedig még inkább – sokmilliónyi nem német hatol be a német nép vérébe, és ezáltal megváltoztatja, elrontja annak karakterét.⁶¹ A német „néptalajt” az a veszedelem is fenyegeti, hogy nem csupán azok az idegenek szívárognak be, akik látszólag vagy ténylegesen készek népiségük felcserélésére, hanem olyanok milliói is, akik tudatosan megőrzik népiségüket. Teljesen figyelmen kívül hagyva a feudalizmus és a kapitalizmus között az etnikai fejlődés szempontjából meglévő markáns különbséget, Hassellblatt azt mondja, hogy sok nép – mint a csehek vagy a lengyelek – bebizonyították önálló népiségük tartós megőrzésére való képességüket, miközben (ugyancsak huzamosan) nem volt önálló államiságuk. Néhány évtizeden belül ez oda vezethet, hogy a németek a németül beszélő európaiak között kisebbségbe kerülnek. Mindennek révén – mondja Hassellblatt nagy aggodalommal – a német nép és birodalma totális fenyegetettségbe kerülhet: az idegen népeknek függetlenségük visszanyerésére csak az az útjuk marad,

⁶¹ Hassellblatt a problémát olyannyira súlyosnak tartja, hogy még annak pszichikai vonzatát is kénytelen tekintetbe venni: nemcsak a megfigyelés, de már magának a veszedelemnek az elképzelése is veszélyezteti a nemzetiszocialista népközösséget, mert elkerülhetlenné válik a keletkező keveréknépességgel szembeni lehatárolódás és az szakadásokhoz vezet. Uo. E 653089.

hogy a német egyetértést és államiságot beszivárgással, aknamunkával tegyék tönkre. Politikai funkciójuk a konspiráció lesz. Az uralt és kormányzott népek szabotázshajlandóságával, felkelésekre való készségével kell általában számolni. A veszély csak növekszik, ha nem tudják az új népi rendet megalkotni, de hogy azt miképpen is lehet megtenni, azon túlmenően, amit korábban államiságuktól történő megfosztásáról, ellentéteik kijátszásáról már elmondott, érdemben az emlékirat szerzője nem tud semmit mondani. Csak a veszedelmeket látja, s ebben természetesen teljesen igaza van. Hiszen a történelem számos példája mutatja, hogy erőszak révén tartósan (a kifejezést természetesen történelmi mértékkel használva) birodalmakat összetartani soha nem lehetett. Mivel azonban a nemzetiszocializmus egész rendszere az erőszakra épült, ezért az ellentmondásból Hassellblatt nem törhetett ki. Nem maradt más számára, csak ugyanannak a problémának folytonos körbejárása. Ezért beszél továbbra is arról, hogy a német nyelvtudás révén a nem német népek között maguk építik meg a hidat, és ezáltal a német kultúra és technika fegyvertárához maguk adják át a kulcsot, ahelyett, hogy az idegen népek közötti különbségeket növelnék.⁶² Mivel a nyers erőszak hiábavalóságával a professzor is tisztában van, másfelől pedig az egyenrangú szövetkezőt elképzelhetetlenek tartja, ezért nem marad más hátra, mint a hatalmi manipuláció, a *divide et impera*. Ennek jegyében – hangsúlyozza ismét emlékirata végén – nem feladata a vázolt veszélyek elhárítására célokat és módszereket kidolgozni. Népenként külön-külön terjedelmes munkák kidolgozására lesz szükség. Azokban kell majd a népek németté válása előzményeinek politikai kérdéseit bemutatni, a német nyelvhasználat elterjedése adagolásáról, a településekről, a beszivárgásról, a faji kérdésről és nem utolsósorban az oroszországi népek egymástól elváló fejlődéséről (Auseinanderentwicklung) értekezni.⁶³

⁶² Hitler a gondot úgy vélte megoldhatónak, hogy a nagyon szűkre szabottnak tervezett iskoláztatás keretében a német nyelv alapjainak a megtaníttatását akarta csupán engedélyezni. Az alapfokú nyelvtudást pedig az a gyakorlati szempont indokolta, nehogy a keleti népek a kiadott parancsot „nem értem” válasszal szabotálják el. 1942. július 22-i asztali beszélgetés. Idézi: Ormos Mária: *Hitler*. Második, változatlan kiadás. Budapest: Rubicon ház Kft., 1997. 417.

⁶³ Az Oroszországnak nevezett Szovjetunió erejének ilyen fokú számbavétele korántsem volt jellemző – főleg 1941-ben – a korabeli német politikai gondolkodásra. Hassellblatt azonban a Baltikumból jött, ezért neki meglehetősen

Szekfü Gyula emlékezetes sorai szerint amennyiben Bethlen Gábor Jenő és Lippa várának átadásakor meghal, akkor árulóként vonul be a magyar históriába. Ha Bleyer Jakabot az esztendő végére nem teszik sírba 1933 izgalmai,⁶⁴ akkor élete ellentmondásos mérlegét – parafrazáljuk a gondolatot – a nemzetiszocializmus eltérélyesedése bizonyosan megszabadítja énjének ismert ellentmondásosságától. Még akkor is, ha nem követi az 1933-ban vele azonos hullámhosszon mozgó Werner Hassellblattot, „csupán” a Schoen által felvázolt világban vívja tovább harcát a magyar nacionalizmus ellen, amikor az „magától olyan erősen” német befolyás alá jut, hogy a németiség követelése nem maradhatnak figyelmetlenül.

Tudjuk, valóban nem maradtak figyelmetlenül.

*

Bleyer elhíresült, a budapesti egyetemisták zajos tüntetését kiváltó május 9-i parlamenti beszédét a szakirodalom közismerten több ízben tárgyalta –, ám a dolgok természetéből következően nem lényegtelen összefüggésekre hívhatjuk még fel a figyelmet.

A beszéd után két nappal Schoen két feljegyzést készített.⁶⁵ Ezek alapján elmondható, hogy felszólalási szándékát Bleyer Gömbösnek előzetesen bejelentette. Erre a miniszterelnök magához kérte őt. A professzor attól tartott, hogy a kormányfő megkéri: ne tartsa meg beszédét. Félelme alaptalannak bizonyult: a miniszterelnök nyugodtan meghallgatta, majd arra kérte, hogy foglalja pontokba követeléseit. A beszélgetés végén Bleyernek németül azt mondta,

sok és közvetlen tapasztalata volt erről a keleti térségről. – Az egész témára Pritz, 1999. 190–195.

⁶⁴ Bleyer mozgalmanak ifjúradikálisai 1933 második felében „elhatározták, hogy a német falvakban egy ideje létrehozott sejtekre támaszkodva zavargásokat kezdeményeznek, hogy így hívják fel figyelmet a magyarországi németiség elkeseredett elégedettségére, s kiprovokálják a csodát, a tétlen Hitler erőlyes fellépését. Bleyer villányi választókerületében járva rémülten észlelte a nyugtalanító jeleket. Budapestre visszatérve ágnak esett, s néhány nap múlva, 1933. december 5-én meghalt.” Tilkovszky Loránt: *Német nemzetiség, magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből*. Pécs, 1997. 71.

⁶⁵ PA AA RAV Budapest 33. Bd. 13. Hans Schoen feljegyzése Bleyer parlamenti beszédéről 2 db. 1933. május 11.

hogy azok megvizsgálása után „németes nyíltsággal” megmondja, hogy mit tud s mit nem tud abból elfogadni.

Gömbös a kormánypártot figyelmeztette, hogy a felszólalást nyugodtan hallgassák meg. Ezt, mint Bleyer megjegyezte, nehezen vették tudomásul. A hangulat oly’ feszült volt, hogy ha a kormányfő előzetesen nem csillapítja a párttagokat, akkor azok botrányt csinálnak. Mivel – mint tudjuk – a botrány így is teljes lett, el lehet képzelni, hogy mi lett volna Gömbös csendesítő szavai nélkül.⁶⁶

A másik feljegyzés szerint Schoen az előző este Mengele követési tanácsossal beszélt, aki szerint a beszéd tartalmában nincs semmi kivetnivaló, azzal Gömbös és a miniszterelnökség is egyetért. Mengele Antal Istvánnal beszélt, aki szerint Gömbös bosszús a kormánypárti képviselők fegyelmezetlensége miatt. Az általános elutasításnak Bleyer merev személyisége az oka.

Vasile Grigorcea budapesti román követ a beszédet azért tartotta különösen fontosnak, mert azt egy kormánypárti képviselő mondta, akit szigorúan kötnék a párt előírásai.⁶⁷ A követ helyesen vonta le azt a következtetést, hogy ez a Német Birodalom erősödésének tudható be, amit a térség minden országában lehet érezni. Bár Magyarországon még nem erős a nemzetiszocializmus, de felkavarja a kedélyeket. (Azért tartjuk ezt a vélekedést fontosnak, mert nem dialittasan áll Bleyer mögé, hanem Bleyer mögött a hitlerizmust látja. – *A szerzők.*)

A jelentésében Grigorcea párhuzamot von a magyarországi németek, szlovákok és románok között. Azt állítja, hogy a román falvakban a román iskola csak nevében román. Egyetlenegy tantárgy sincs románul, a tanítók menekült székelyek, akiket románnak titulálnak,⁶⁸ de nem ismerik a nyelvet. És ugyanez a helyzet a szlovákoknál is. A magyar kormány „nevetséges kifogás”-ra hivatkozva tiltotta meg, hogy egy csehszlovákiai kórus Békéscsabán előadjon.

A követ abban bízik, hogy a ráció majd megmutatja a magyaroknak, hogy a kisebbségeikkel szemben nagyon liberális

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Hozzá kell fűznünk: a kérdés jóval árnyaltabb volt. A követ nem mérlegelte, hogy Bleyer kormánypártisága nem belülről, hanem a helyzetből adódott: így juthatott mandátumhoz. A zsaroló potenciáljára lásd az írásunkban említett megbeszélését Darányi Kálmánnal.

⁶⁸ Láthatjuk, az erdélyi magyarok románizálásának történelmi gyökerei vannak.

bánásmódot kell alkalmazni svájci mintára, mert Genfben majd arra hivatkozva lehet bármit is elérni a határon túli magyarok ügyében. Mivel a magyarországi kisebbségek száma kevés, ezért egy liberális jogszabály nem okozhat veszélyt az államra nézve, ugyanakkor ezzel erkölcsi alapot teremthetne a 2 millió magyar kisebbségben élő számára. „[D]e a magyarok szenvedélye és sovínisza rövidlátása – mondja hűvös tárgyilagossággal – erősebb, mint a jól megfontolt politikai érdek” – zárja gondolatát.⁶⁹

A diákság 16-án Bleyer ellen annak háza előtt tüntetett. A Wilhelmstrasse-t másnap tájékoztató követi távirat szerint a megmozdulást nyilvánvalóan tervszerűen készítették elő.⁷⁰ A Kar dékánja megkérte Bleyert, hogy ne tartson előadásokat. A Münchenből előző este hazaérkezett Bleyer azt várta, hogy a magyarországi németek számos ellentüntetéssel válaszolnak és a Birodalomból lendületet kap a mozgalom.

Második táviratában Schoen arról tájékoztatta a Wilhelmstrasse-t, hogy Gömbös aznapi beszéde szerint nyilatkozatát Bleyer előzetesen szó szerint ismertette vele.⁷¹ Állítólag figyelmeztette a kisebbségi vezetőt, hogy annak egyes pontjai viharos ellennyilatkozatokat válthatnak ki. A diáktüntetések nem a németiség ellen irányulnak. A diákszervezetek figyelmét az ügy kínosságára irányította. Vezetőik megígérték, hogy megmozdulásaikat nem folytatják. (Tudjuk, szavukat nem tartották be. A tüntetések folytatódtak, Bleyer lakását a rendőrségnek védenie kellett, a Kar szenátusa minden előadás megtartását felfüggesztette.)

Ha összevetjük a táviratot és Gömbös aznapi beszédét, akkor látjuk, hogy a követ egy ponton a Wilhelmstrasse-t nem tájékoztatta pontosan, mert Gömbös a beszédében azt mondta: „A folyosón az a hír terjedt el, hogy én a beszédet, annak elmondása előtt elejétől végig elolvastam. Ez tévedés. Én a beszédnek csak azt a részét olvastam el, amely körülbelül úgy szól, hogy ők magukat az egységes politikai magyar nemzet tagjainak vallják s hogy a magyar történelmi területen a képviselő úr a magyar faj szupremáciáját, és

⁶⁹ AMAE Fond 71. Ungaria 1920–1944. Vol. 71. 108–112. 1933. június 1. A magyarországi német kisebbséggel való bánásmód

⁷⁰ PA AA RAV Budapest 33 Bd. 14. Hans Schoen távirata 1933. május 17.

⁷¹ Gömbös eljárásának körülményeiről voltát a román követ is nyugtázta, amint azt lentebb írjuk.

ebből folyó történelmi jogait elismeri. [...]”⁷² A távirat további tartalmi része és a parlamenti beszéd között nincs eltérés. A jelzett eltérésnek vélhetőleg az az oka, hogy a követ Bleyer pozícióját akarta erősíteni Berlinben.

Bleyer természetesen a követet is tájékoztatta az események vélelme szerinti három okáról. Első helyre a „zsidókat” tette, akik – úgymond – máig nem felejtik el, hogy miniszterként közreműködött a kurzus alapvetésében.⁷³ Aztán széles körök felfogása szerint szoros kapcsolatban van a németországi nemzetiszocializmussal, s így ő is előmozdítója a pángermán törekvéseknek. Végül meg van győződve, hogy a megmozdulásokért súlyos felelősség terheli a Kar egyik fiatalabb munkatársát, aki a háta mögött heccelte fel a diákokat.

A követ nyugtázta és Berlin felé továbbította Bleyer szavait, ám üzenetének azt volt a lényege, hogy Bleyer elégedett Gömbös – említett – 17-i parlamenti felszólalásával.⁷⁴ Német részről reményt keltő volt a miniszterelnök beszédének azon passzusa, amely szerint: „Bleyer képviselő urat pedig felszólítottam, hogy adja be írásban mindazokat a kívánságokat, amelyek teljesítését a magyar kormánytól várja, akkor leülök vele, letárgyalom azokat a kérdéseket a nemzet érdekeinek fokozott szem előtt tartásával.”⁷⁵

Május 19-én – az „itt szokásos ártatlan kimenetellel” – párbajozott Bleyer Bajcsy-Zsilinszky Endrével.⁷⁶ Csak egy pengeváltásig jutottak. A professzor a homlokán könnyű vágást kapott, s erre a jelen lévő orvos megállapította harcképtelenségét. Az esemény nem keltett feltűnést, mert az a szokásos elintézése volt az

⁷² KN XV. Gömbös Gyula 1933. május 17-i parlamenti beszéde 520. Hálásan köszönjük Eöry Áron észrevételét, aki erre az ellentmondásra felhívta a figyelmünket.

⁷³ Bleyer antiszemitizmusára Fata Márta, Grósz András, Tilkovszky Loránt, Norbert Spannenberger egyaránt felhívja a figyelmet.

⁷⁴ PA AA RAV Budapest 33. Bd. 14. Hans Schoen május 18-i távirata.

⁷⁵ KN XV. Gömbös Gyula 1933. május 17-i parlamenti beszéde 520.

⁷⁶ Ezt már a szakirodalomból is ismerjük. Tilkovszky Loránt: *Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen 1933–1938*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989. 42. Erről lásd a lentebb ismertetett román követi jelentést is. Tilkovszky azt is megírja (Tilkovszky, 1997. 70.), hogy Bleyer hívta ki párbajra képviselőtársát. E mozzanat persze más fényben tünteti fel Schoen jelentését, a történész pedig eltöprenghet, hogy Bleyer ugyan kifelé tartott a magyarságból, de az „itteni” szokást oly mértékben magáénak tartja, hogy maga hívja ki Bajcsy-Zsilinszkyt.

íteni politikai becsületbeli ügyeknek. A párbaj súlytalanságát az is jelzi, hogy még aznap Bleyer Darányi Kálmán miniszterelnökségi államtitkárral tárgyalt.⁷⁷ A pártvezetőség állásfoglalását szorgalmazta – attól tette függővé a párton belül maradását. A magyar sajtó – kormányzati iniciatívára – elsiklik a Bleyer-ügy felett, s nem reagál a számtalan németországi visszhangra. Milotay *Magyarság* című lapja Bleyer mellé állva próbálta elérni, hogy az mérséklően hasson a német sajtóra.

A professzor azt visszautasította, hangoztatva, hogy számtalan sérelmére nem kapott elégtételt. Ugyanígy van az egyetemmel is. Csak akkor lép a falai közé, ha a Szenátustól elégtételt kap. Schoen arról értesült, hogy a magyar diákok nemzeti szövetsége memorandumot intézett a *Völkischer Beobachter* müncheni szerkesztőségéhez. Abban leszögezik, hogy nekik sem a németiséggel, sem a hazai német kisebbséggel nincs vitájuk. Kizárólag Bleyer kijelentéseivel van bajuk.

A Bleyert ért támadások élénk érdeklődésre tartottak számot a románok részéről is. Vasile Grigorcea hosszas jelentésben számolt be ezekről Titulescunak.⁷⁸ Bleyer ellenfelei azt vetik a szemére, hogy beszédének alapjait egy 2–3 hónappal korábbi temesvári konferencián kapta. A konferenciát Ernst Robert és Herbert Ulmann vezették, és az Auslands-Institut részéről részt vettek még Stefan Krafft (a jugoszláviai németek képviselőjében), Franz Blaskovics, Franz Krauter, Kaspar Muth, Victor Omendi Homenau és Rudolf Brandsch a romániai németek képviselőjében; valamint újságírók is: C. Emil Scherer, K. Friedrich Badendich, Egon Heyman, Artur Kornhuber, Peter Weber és Max Horndasch.

Ezen a konferencián kidolgozták a térség németjeinek taktikáját. A német külügyi propagandaintézet küldöttei tolmácsolták Berlin instrukcióit. Csehszlovákiában a németeknek revizionistának kell lenniük, csak annyiban, hogy Németországnak kedvezzenek. Jugoszláviában és Romániában a németeknek határozottan antirevizionistának kell lenniük, mert Magyarország megerősödése nem áll Németország érdekében. Lehetetlen nem gondolnunk arra,

⁷⁷ Egyesek fejében még ma is él az a tévhit, hogy Bleyer a Bajcsy-Zsilinszkytól kapott sérülés következtében halt meg. – Grósz András szóbeli közlése jelen tanulmány kéziratvitáján. MTA TK Kisebbségkutató Intézet, 2016. november 22.

⁷⁸ AMAE Fond 71 Ungaria 1920–1944 Vol. 71. 114–117. Vasile Grigorcea jelentése a külügyminisztériumnak 1933. június 13.

hogy amikor Adolf Hitler 1933 júniusában Gömbössel találkozik, szintén ezen a nyomvonalon mondja, hogy Csehszlovákia ellen igen, Románia és Jugoszlávia vonatkozásában nem működhetnek együtt.⁷⁹ A magyarországi németek viselkedjenek agresszíven és követeljék a jogaikat – szólott tovább az instrukció. Nem tudja a követség megerősíteni ezeknek az állításoknak a bizonyosságát, de úgy gondolja, hogy jó részük fedí az igazságot.

Ezt követően beszámolt arról, hogy milyen atrocitások érték Bleyert a beszédét követően. A parlamentben az „ultraszovinizta és germanofob” Bajcsy-Zsilinszky Endre inzultálta őt. Ebből egy párbaj lett, amelyben Bleyer erősen megsebződött. Valójában, mint a német követ tolmácsolásában láttuk, a párbajban Bleyer enyhén sérült meg, s az egésznek csekély volt a jelentősége. Nagyobb súlya volt az aznapi Bleyer–Darányi találkozásnak, amiről a román követ valószínűleg nem volt tájékozott.

Bleyer – a követ meglátása szerint – áldozata volt ezeknek a demonstrációknak és támadásoknak. Németországban és Ausztriában hatalmas felháborodás támadt.⁸⁰ De ezzel nem lett vége a történetnek, mert Bleyert továbbra is érik támadások a képviselőházban és a sajtóban is.

Ez az egész eset arra indította Bethlent, hogy a *Magyar Szemlé*-ben fontos cikket tegyen közzé a magyar kisebbségi politikáról. A volt kormányfő leszögezi: nem fér semmi kétség Bleyer magyar hazafiságához. Sajnálatos azonban, hogy beszéde felkavarta a hullámokat, amelyeket csak nehezen tudnak lecsendesíteni, és ez Magyarországnak ugyanolyan rosszat okozott, mint maga a beszéd.

⁷⁹ Pritz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982. 116–135.

⁸⁰ Amikor 1933. augusztus 11-én Bleyer beszámolóit írt a budapesti német követnek a Gömbössel folytatott megbeszéléséről, ezekről ekképpen szól: „Minél jobban üldöznek itt, annál nagyobb rokonszenv övez Németországban, ami egészen természetes pszichológiai beállítottság kérdése, s ezt mindenkinek meg kell értenie. Ha ismert parlamenti beszédem után nem rendeztek volna mesterséges tüntetéseket, mégpedig a legbrutálisabb formában, akkor Németországban, különösen az egyetemi ifjúság soraiban, sohasem tört volna ki az a vihar, melyet az utóbbi hetekben megértünk.” Lásd *Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Összeállították és a sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányokat írták: Ránki Görgy, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Budapest: Kossuth Kiadó, 1968. 13. sz. irat 57.

Bethlen cikke tulajdonképpen vallomása a kisebbségi politika új irányának – olvashatjuk a jelentésben.

*

Júniusban – most már a magunk szavaival mondjuk – a *Magyar Szemlé*ben megjelent Bethlennek a német követ előtt is kilátásba helyezett cikke.⁸¹ Rokonszenves hangvételű, emelkedett tónusú írás. Ám „természetesen” abban az általánosan bevett korabeli felfogásban tárgyalta a kisebbségi kérdést, amely semmit sem akart tudni az etnikai és a modern nemzetek közötti szakadéknyi különbségről.⁸² Úgy beszél „testvérnépek”-ről, „amelyek egy évezreden keresztül Szent István birodalmában velünk együtt éltek”, mintha a modern nemzetállami fejlődés mit sem változtatott volna a kérdés természetén. Semmit sem akar tudni a minden bizonnyal általa inspirált, közel fél évtizeddel korábbi, szintén a *Magyar Szemlé*ben Ottlik László neve alatt *Új Hungária felé* címmel megjelent cikk teljes kudarcáról. Vagyis, hogy a „testvérnépek” egyáltalán, *titokban sem* rezonáltak a korábbinál számukra lényegesen vonzóbbnak rajzolt *Új Hungária* csábítására. Nem. Bethlen mégis azt az illúziót melengette változatlanul, hogy ezek a testvérnépek „titkon ma is ide visszavágynak”.⁸³

⁸¹ Bethlen István: Magyarország kisebbségi politikája. *Magyar Szemle*, 1933. június 89–104.

⁸² Ugyanígy volt ez a románoknál is. Lásd erre – például – a budapesti román követ idézett 1926 őszi jelentését.

⁸³ Bethlennek, Ottliknak és eszmetársaiknak – mondjuk Gratz Gusztávnak is – el kellett volna gondolkodniuk azon, vajon hogyan lehetne hitelük a „testvérnemzeteknél”, ha közben az ajánlott jövőt a legmerevebben elhatárolják Jászi Oszkár nevezetes *Keleti Svájc* elgondolásától. (Ottlik esztendővel cikke megjelenése után újabb cikkben jelentette ki, hogy semmi köze Jászi ajánlatához, Gratz Gusztáv pedig 1934 elején, a Bleyer Jakabot elparentáló írásában bírálta az öszirózsás forradalom autonómiákat adó nemzetiségpolitikáját.) A történész pedig ismételtén a korabeli nacionalizmusok kibékíthetetlen egymásnak feszülését említi. Arról beszél rezignáltan, hogy Ady Endre szép metaforája – *Dunának, Oltnak egy a hangja* – abban a (bizony a jelenünkbe nyúló) korban szép, nemes, ám nem reális értéktételezés volt. Amikor Jászi Oszkár – egyébként, húzzuk alá: gróf Bethlen István támogatását is bírva – elindult nevezetes aradi útjára, a magukat nyeregben érző román politikusok lényegében már csak egy dologra voltak hajlandók. Diktálni.

Grigorcea idézett jelentése tévedésével szemben a magyar politika természetesen nagyfokú távolságtartást tanúsított a megszülető német nemzetiszocialista rendszerrel szemben. Mert éppen az abban rejlő dinamikától remélte külpolitikai céljai megvalósulását. Ezért Bleyer sok ellenségeskedést kiváltott beszédében megfogalmazott kritikáját a volt kormányfőnek „egészben objektív”-nek kellett mondania.⁸⁴ A professzor hazafiasságát nem kérdőjelezte meg.⁸⁵ Miközben azt már 1923–1924-ben megtette. Amikor az MNNE elnöki posztjára nem tartotta alkalmasnak. Amikor csak az ügyvezető alelnöki posztot engedélyezte neki.

A cikk teljes szövege ellenben mutatja, hogy a volt kormányfő jól látta: provokatív nyilatkozatával a professzor még távolabb került a németmagyar tudattól. Nem az a lényeg – amit Schoen jelentett –, hogy a cikk szerint Bleyer nyilatkozata „egészben” tárgyilagos volt, hanem a szöveg egésze. „Bleyernek még csak két kijelentésével kell itt foglalkoznom – írja, miután részletesen korrigálta a német kisebbség iskolaügyének sanyarú voltát alátámasztani hivatott, Bleyer által ismertetett számokat –, amely alkalmas arra, hogy a *külföld előtt teljesen hamis képet fessen* arról a helyzetről, amely a kisebbségekkel szemben folytatott magyar politika tekintetében fennáll, és amely vádak emelésére alkalmasnak látszik”.⁸⁶ (Kiemelés – a szerzők)

A dilemma messze nem csupán Bleyeré. És nem is csupán a tegnapé. Hanem a máé és a holnapé is. Így szól a kérdés: szabad-e a hazára árulkodni. Nos, természetesen szabad. Ha az megfelel két feltételnek. 1. Kimerültek a szükséges változtatás otthoni eszközei. 2. A külföld beavatkozása előbb-utóbb jót tesz a hazának. A kérdésre tehát nincs csereszabatos patent. Azt mindig a konkrét helyzet konkrét elemzése dönti el.

A vizsgált helyzetben a válasz úgy szól, hogy mintegy másfél évtizednyi, lényegében meddő küzdelem után Jakob Bleyernek/alias Bleyer Jakabnak kimerültek a hazai eszközei. Ám a külföld

⁸⁴ „eltekinthető bizonyos tévedésektől és túlzásoktól” Bethlen, 1933. 98.

⁸⁵ A román követ 1928. februári – idézett – jelentése szerint a magyar sajtó hazaárulót lát Bleyerben.

⁸⁶ Bethlen, 1933. 101.

beavatkozása azonnal ártott a magyar hazának.⁸⁷ Német vonatkozásban akkor a külpolitikai kár még nem jelentkezett. Hiszen a hitleri külpolitikának az 1933–1938 közötti időszaka a grandiózus félrevezetés időszaka. Amikor még lepleznie kellett valódi természetét. Amikor Berlin külpolitikai törekvéseinek még alárendelte a kisebbségpolitikai céljait. Ezzel szembesült Bleyer is 1933-ban, és Berlin miatt is sokat kellett nyelnie.⁸⁸ Ám a magyarság külföldi lejáratásában oly eredményesen működő kisantant propagandának érvékészletét a kisebbségpolitikus bizonyosan azonnal gazdagította. Hosszabb távon pedig hozzájárult az 1945-ös mély tragédiához. Ahhoz a tragédiához, amely 1945 után rövid időn belül a magyarországi németiség kiheverhetetlen veszteségéhez vezet. Következőleg a magyar hazát is visszaveti a modernizáció, gazdasági fejlődés útján.

A fő felelősség azonban természetesen nem Bleyeré, hanem az ország akkori uraié. Akik – mint éppen a magyar hazához és német eleihez való hűségben is tántoríthatatlan Gratz Gusztáv megfogalmazta – a lutrijáték egy nemét üzték az országgal, a nemzettel, s leginkább a néppel. Hiszen az szenvedni majd a legtöbbit. Voronyezs poklát, 1944 infernóját. Akik meghamisították 1918/19 forradalmait. Akik hozzákötötték sorsunkat Adolf Hitler birodalmához.

„Bleyer azt mondta” – ezzel a fordulattal fogalmazza meg a volt kormányfő a professzornak a magyar kormánnyal szembeni egyik bírálatát. Szóval Bethlen annyira ügyel az érzékenységekre, hogy nevéen sem nevezi a vádat. Tehát a magyar kormány nem engedi meg, hogy az MNNE „szabadon válassza meg” vezetőit.⁸⁹ Válaszul Bethlen elismerte: az egyesület támogatásának feltételül a kormány az egyesület élén olyanokat akart látni, akiknek személyében maga „is garanciát lát arra, hogy az egyesületet nem fogják olyan irányban vezetni”, amely a hazai németiség és a magyar többség között „elkeseredett harcokra vezetne”. Ám magát a nevéen sem nevezett vádat „nagyermű túlzás”-nak mondotta. Mert a kormány még e kikötésével is „liberálisan” bánt. „Frappánsan” mutatja ezt az a tény,

⁸⁷ Mint írtuk, az *Arader Zeitung* 1931. február 1-jén *A magyarországi német kisebbség kulturális elnyomása* címmel jelentett meg cikket. Ez is jól mutatja, mily kapóra jött minden azoknak, akik külföldön ártani akartak a magyar ügynek.

⁸⁸ Korai halála okainak bizonyosan ez volt az egyike. Lásd még az 56. jegyzetben írottakat.

⁸⁹ Bethlen, 1933. 101. Bleyer bírálatát lásd a 7. lábjegyzetben.

hogy „maga Bleyer” vezeti az egyesületet „és az utolsó időkig vele egyetértésben és harmóniában igyekezett és tudta irányítani a kormány a német kisebbségi politikát.” (Kiemelés – a szerzők.)

Az „is” szócskát azért emeltük ki, mert ezzel utalt Bethlen a fontosabbra: a magyar közvélemény mértékadó részére. Amely valójában – amint azt Grósz András értekezésének forrásanyaga is oly erőteljesen bizonyítja – fogságban tartotta kormányát. Egyszerűen nem engedte meg nagyvonalú kisebbségpolitikai jogalkotásának, nem hogy maradéktalan, hanem érdemi érvényesülését sem.

A hosszabb kiemelés pedig feltárja az antagonizmust: míg Bleyer és eszmetársai a kormánytól független egyesületi életet akartak, addig a kormány az egyesületnek a szó eredeti értelme szerinti autonómiát engedélyezte. Mert az autonómia – a szokásos felfogással szemben – nem függetlenséget, hanem az állami akaratnak alárendelt függetlenséget jelent. Azt jelenti, hogy az állam a helyi közösségnek jogosítványt ad ügyeinek saját eszközökkel való, ám az állam akarata, az állam érdekei szerinti intézésére. Vagyis az állami akaratnak maradéktalanul kell érvényesülnie. Amikor Bethlen – tudjuk – valótlannal azt írja, hogy a kormány kisebbségi politikáját Bleyerrel „az utolsó időkig” „egyetértésben és harmóniában”⁹⁰ irányította.

Természetesen Bethlen tudta, hogy az MNNE élén tartalmilag nem Gratz Gusztáv állt. Fogalmazása ezért burkoltan a kormányzati politika csődjét is elismeri: hiába tették élre bizalmi emberüket, annak a súlya nem versenyezhetett Bleyer és elvbarátai akaratával.

A súlyosabb, ám szintén nevén nem nevezett vád – Bethlen fogalmazásában Bleyer „általánosabb téren” mozgó „kijelentése” –, az 1930. évi statisztikában feltárt tény. Nevezetesen, hogy a hazai németiség lélekszáma 73 ezer fővel apadt, 551 ezerről 478 ezerre.⁹¹

Bethlen joggal és széles nemzetközi kitekintéssel érvel a természetes asszimiláció feltartóztathatatlan folyamatára. Nem alaptalanul említette, hogy a fogyásban tízezer fővel benne van az a hazai zsidóság is, amely 1920-ban még német, 1930-ban már magyar anyanyelvűnek vallotta magát.

⁹⁰ „igyekezett és tudta” – ez bizony logikátlan állítás. A helyzetnek az felelt meg, hogy igyekezett, de nem tudta.

⁹¹ Bethlen, 1933. 101.

Ám a lényegről nem beszélt. Arról, hogy a nemzetállamok korában a hatalmi játszmák egyik ugyancsak lényeges eszköze az ilyen-olyan úton-módon határon túlra került véreik disszimilálása. Bleyer Jakab – amint azt a tárgyba vágó kutatások több évtizede világossá tették – már a húszas években élt a Németország nyújtotta lehetőséggel, hiszen a weimari demokrácia sem lógott ki a fenti sorból. Az, hogy májusi beszédével új fejezetet nyitott a honi és a nemzetközi magyar–német viszony történetében az egészen bizonyosan Adolf Hitler kancellárságával, illetve a német külpolitika adott pillanatnyi lehetőségeinek túlbecsülésével függött össze.

Nagy és nemes lelkű társa/ellenfele, Gratz Gusztáv Bleyert méltató nekrológiájában így írt: „Számára a politika nem holmi ping-pongjáték volt, ahol a labda ide-oda repül, és ahol az ember nem különösebben boldog, ha nyer, és nem szenved túlzottan, ha veszít. A labda saját maga volt, őt magát érte minden ütés.”⁹² A szép szavak a halál utáni megrendültséget fejezték ki, ám a történeti mérlegelést aligha lehet e szép szavak mentén megtenni.

Bleyer Jakab, alias Jakab Bleyer nem csupán labda, hanem a labdát kezelő játékos is volt.

⁹² Gratz Gusztáv: Bleyer Jakab. *Magyar Szemle*, 1934. január 16.

Felhasznált irodalom

- Baumgartner Bernadette: *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világháború között (1918–1940)*. Kolozsvár: Kriterion, 2012.
- Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépülése (1923–1929). *Századok*, 1973/3. 644–686.
- Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén (1930–1931). *Századok*, 1977/2. 270–319.
- Bethlen István: Magyarország kisebbségi politikája. *Magyar Szemle*, 1933. június 89–104.
- Bleyer Jakab: A hazai németiség. *Budapesti Szemle*, 1917/483. 428–441.
- Bleyer Jakab: A magyar és német viszony. *Magyar Szemle*, 1929. február 114–124.
- Chiper, Ion: *Romania si Germania nazista. Relatiile romano–germane intre comandamente politice si interese economice (ianuarie 1933 – martie 1938)*. Bucuresti: Editura Elion, 2000.
- Dimitriu, Robert: *Die Außenpolitik Rumäniens 1918–1939 zwischen Solidarität und Sacro egoismo*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2006.
- Eiler Ferenc: *Kisebbségvédelem és revízió. Magyar törekvések az Európai Nemzeti Kongresszuson 1925–1929*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007.
- Fata Márta: Bleyer Jakab nemzetiségi koncepciója és politikája (1917–1933). *Regio*, 1994/1.
<http://epa.oszk.hu/00000/00036/00017/pdf/12.pdf>
- Gratz Gusztáv: Magyarság és németiség. *Magyar Szemle*, 1929. június 192–203.
- Gratz Gusztáv: Bleyer Jakab. *Magyar Szemle*, 1934. január 12–16.
- Grósz András: Kisebbségpolitikai mozaikok egy német főpásztori látogatáshoz: Berning, osnabrücker püspök magyarországi

- látogatása (1933). *Modern Magyarország*, 2014. Különszám 89–103.
<http://moma.elte.hu/wp-content/uploads/2014/08/momakulon.pdf>
- Grósz András: *A deutschungar Bleyer Jakab – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933)*. Disszertáció. Budapest: ELTE BTK Új- és Jelenkor Magyar Történelmi Doktori Program, 2015.
- Képviselőházi Napló, 1931. XV. kötet 1933. május 2–május 17. Budapest: Atheneum, 1933.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1931_15/?pg=2&layout=s
- Lorman, Thomas: Missed opportunities? Hungarian Policy Towards Romania, 1932–1936. *Slawonic and East-European Review*, 2005. április 290–317.
- Magyar Országgyűlési Almanach 1931–1936. Szerk.: Lengyel László – Vidor Gyula. Budapest, 1931.
- Marchut Réka: *Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948)*. Budapest – Budaörs: Magyar Történelmi Társulat – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Budaörsi Passió Egyesület, 2014.
- Marchut Réka: A román konkordátum a magyar diplomáciában (1920–1929). *Pro Minoritate*, 2014 tél, 3–22.
- Ormos Mária: *Hitler*. Második, változatlan kiadás. Budapest: Rubicon ház Kft. 1997.
- Pritz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.
- Pritz Pál: *Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban*. Budapest: Osiris Kiadó, 1999.
- Pritz Pál: Magyar–német viszony 1918–1945. *Limes*, 2002/1. 5–22.

- Seewann, Gerhard: A „német-magyarok” szószólója: Jakob Bleyer. *Rubicon*, 2012/11.
http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_nemet_magyarok_szoszoloja_jakob_bleyer/
- Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Budapest: Lucidus Kiadó, 2005.
- Tilkovszky Loránt: Németország és a magyarországi német kisebbség (1921–1924). *Századok*, 1978/1. 3–48.
- Tilkovszky Loránt: Németország és a magyar nemzetiségpolitika (1924–1929). *Történelmi Szemle*, 1980/1. 52–90.
- Tilkovszky Loránt: *Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen 1933–1938*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.
- Tilkovszky Loránt: *Német nemzetiség, magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből*. Pécs, 1997.
- Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Összeállították és a sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányokat írták: Ránki Görgy, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Budapest: Kossuth Kiadó, 1968.

Minority policies in international perspective. The case of Jakob Bleyer
by Pál Pritz and Réka Marchut

The paper examines minority policies in the Central European region during the interwar period, offering a new perspective through a threefold (Hungarian-German-Romanian) approach instead of the frequently used bilateral dimension.

For the analysis, the paper focuses on the example of Jakob Bleyer and the events of 1933, but at the same time it embraces large timescales. The authors argue that the "Hungarus" idea was already outdated in the interwar period, and as a consequence, by that time the "Deutschungar" idea became anachronistic as well.

Keywords: Jakob Bleyer, Gusztáv Gratz, István Bethlen, deutschungar, German Association for People's Education in Hungary

EILER FERENC*

A kisebbségek kategorizálásának kísérlete, mint politikai fegyver a magyar-német kapcsolatokban (1930–1931)

A délkelet-európai német kisebbségek politikai, társadalmi és kulturális stratégiái az 1920-as években rendre napirendre kerültek a magyar-német diplomáciai érintkezés különböző szintjein zajló megbeszéléseken, rendszerint az államközi kapcsolatot terhelő feszültségforrásokként. Amíg a magyar fél a szomszéd államokba került német kisebbségek magyar politikai szervezetekhez fűződő viszonyával, valamint Magyarországgal kapcsolatos jövőképeivel volt elégedetlen, addig a német külügyminisztérium a magyarországi németek kulturális és oktatási igényeinek figyelmen kívül hagyását kérte számon tárgyalópartnereitől.

1930–1931 fordulóján két olyan sajtóvita is kirobbant – az egyik Romániában, a másik Magyarországon –, amelyek ezek körül a kérdések körül kavarogtak. Közös volt bennük, hogy a vitaindító cikkeket jegyző neves szerzők kísérletet tettek a kisebbségek kategorizálására, s az eredményből messzemenő következtetéseket vontak le az érintett közösségeket szerintük megillető kisebbségi jogvédelemlről. Az első vitát Rudolf Brandsch *Veszedelemes barátok* című írása váltotta ki, amely az állam iránt tanúsított lojalitás alapján osztályozta a kisebbségeket.¹ A másik diszkusszió Teleki Pál egy hírlapi hozzászólásából fejlődött ki, amelyben a szerző a kisebbségek létrejöttének módja alapján mérlegelte, hogy az egyes kategóriákba

* A szerző az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos főmunkatársa. E-mail: eiler.ferenc@tk.mta.hu. A tanulmány az OTKA K 112448 ny. számú projekt keretében készült.

¹ Brandsch, Rudolf: Gefährliche Freunde. *Bukarester Tageblatt*, 1930. december 4.

sorolt közösségeknek a „racionalitás alapján” jár-e nemzetközi védelem?² A hozzászólók, amellet, hogy megvitatták Teleki téziseinek elméleti alapjait, kitértek a magyarországi németek helyzetére s a magyar nemzetiségpolitikára is. Bár keletkezésüket tekintve nem bizonyítható a *közvetlen* összefüggés a viták között, az általuk tárgyalt kérdések jelentőségét, a vitaindító cikkek hatását jól mutatja, hogy a főbb állítások pro és kontra beépítésre kerültek a magyar kormány 1931 márciusában Berlinbe küldött, a német-magyar kapcsolatok kisebbségi vetületét tárgyaló terjedelmes memorandumába, illetve az arra adott német válaszbba.³

A tanulmány a politikai háttér felvázolása után arra tesz kísérletet, hogy a viták elemzésével rekonstruálja a benne résztvevő felek álláspontját, mozgatórugóit, érvrendszerét, végül pedig a viták utóéletét.⁴

A német kisebbségek kérdése a magyar-német kapcsolatokban

A szomszéd államokban élő német kisebbségek politikai aktivitása a húszas években folyamatosan szálka volt a magyar kormányok szemében. A német politikai elitek ugyanis – számot vetve a realitásokkal – a magyar kisebbségek szervezeteitől teljesen független politikálásra rendezkedtek be. Felismerték, hogy a szomszéd államok területi integritásuk védelmében, s ezzel összefüggésben a magyar kisebbségek gazdasági, társadalmi és kulturális pozícióinak tervezett visszaszorítása miatt megszorító politikát fognak folytatni a magyar közösségekkel szemben, s amennyiben sorsukat hozzájuk kötik, semmi esélyük sem lesz arra, hogy érdekeiket hatékonyan megjeleníthessék a helyi, regionális, illetve országos politikai szintéren. Ráadásul az új helyzet azt a le-

² Graf Teleki, Paul: Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 18. 1–2.

³ Tilkovszky Loránt – Weidinger Melinda: Magyar memorandum és német válasz. I–II. *Századok*, 2003/6. 1333–1364.; *Századok*, 2004/1. 159–206.

⁴ Brandsch cikkéről lásd Glass, Hildrun: *Zerbrochene Nachbarschaft. Das deutsch-jüdische Verhältnis in Rumänien (1918–1938)*. München: R. Oldenbourg Verlag, 1996. 244–245. A Teleki cikk kapcsán kiobbant vitáról lásd Spannenberger, Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944*. Budapest: Lucidus Kiadó, 2005. 72–73.; Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest: Osiris, 2005. 234–235.

hetőséget is felvillantotta előttük, hogy az 1918 előtti évtizedekre jellemző magyarországi asszimilációs trendet végre visszafordíthatják, de legalábbis megállíthatják. Ezek az államok ugyanis nem törekedtek a németek asszimilálására, sőt időnként, korlátozott mértékben még engedményekre is hajlandók voltak azért, hogy a német és a magyar kisebbségek együttműködésének kialakulását meggátolják. Ennek az alapállásnak az lett a következménye, hogy a német pártok többnyire nem egyeztették politikai törekvéseiket a magyar szervezetekkel, s parlamenti választási szövetséget is csupán elvétve kötöttek velük.⁵

A magyarországi politikai elit és a politika iránt érzékeny közvélemény nagy része Magyarország területi állományának vesztesége mögött a „nagy hatalmi önkény” mellett a kisebbségek „árulását” látta. Ez persze mindenekelőtt a román, a szerb, kisebb mértékben a szlovák kisebbségre vonatkozott, de a németek is ebbe a kategóriába kerültek, nemcsak Nyugat-Magyarország jelentős részének elvesztése miatt, hanem azért is, mert egyes politikai reprezentánsaik már jóval a békeszerződés aláírása előtt deklarálták (jórészt feltételekhez kötött) csatlakozásukat az utódállamokhoz, miközben a megszállt területeken élő magyarság még igyekezett dacolni a berendezkedő új állami főhatalommal.⁶

A magyar kormányzatok számára első pillanattól kezdve axióma volt, hogy az elvesztett területeket Magyarországnak egy kedvező nemzetközi konstellációban vissza kell szereznie. Külpolitikai törekvéseiknek (a gazdasági kapcsolatok mellett) ez volt az alfája és ómegája. A német kisebbségek stratégiáit is ennek fényében vizsgálták és ítélték meg kezdettől fogva – jórészt negatívan. Mivel a helyi, önkormányzati szinten kétség kívül élő napi kapcsolatok mellett az együttműködés megteremtésére irányuló magyar kezdeményezések országos szinten rendre eredménytelenek maradtak, a magyar kormányok két évtizeden keresztül igyekeztek elérni a német külügyminisztériumnál, hogy az szorítsa rá a német kisebbségek

⁵ A csehszlovákiai Magyar Nemzeti Párt csupán egyszer, 1925-ben kötött választási szövetséget két német párttal, a romániai Országos Magyar Párt pedig 1927-ben a Német Parlamenti Párttal. Egyik együttműködés sem volt hosszú életű.

⁶ *Hans Otto Roth: Unsere Beziehung zu den Magyaren.* 1926. március 15. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (továbbiakban PA AA), R 73651, számozatlan.

politikai szervezeteit a magyarokkal való revízióorientált politikai együttműködésre.⁷ A német fél azonban rendre kitért a kezdeményezés elől, reálpolitikai megfontolásokból.

A német és magyar diplomáciai érintkezésekben az érdekeket lecsupaszított formában megjelenítő mondatok mögött komoly elvi jellegű ellentétek is meghúzódtak. A magyar felfogásban, – pontosabban a szomszéd államokhoz került németek, szlovákok és zsidók irányába közvetített propagandában – a két világháború között is érvényben maradt az egy és oszthatatlan politikai magyar nemzet koncepciója. Mivel a politikai elit az elcsatolt területekre továbbra is úgy tekintett, mint Magyarország jövőben visszaszerzendő régióira, nem tudta elfogadni azt, hogy a német kisebbség ezzel a koncepcióval szakított – részben reálpolitikai okokból, részben a nemzeti öntudat ébredése miatt. A magyar kormányok ezért a várt területi revízió társadalmi hátterének fokozatos beszűkülése miatt aggódva figyelték a korábban lojálisnak tekintett németek önálló politikai ambícióit.

Eközben az új határokon belül egyre inkább a nemzet etnocentrikus felfogása nyert teret, aminek egyik fontos következménye az lett, hogy a magyarországi németek politikai mozgásterét minimálisra korlátozták, érdekképviseleti szervezetének kulturális és főleg oktatási igényeit pedig nem elégítették ki.⁸ A politikai mozgáster szűkítése mögött egyértelműen a folyamatosan a közvélemény nyomására hivatkozó kormányok álltak. Az oktatási kérdésekben azonban már nem elsősorban a kormányzatok stratégiája játszott meghatározó szerepet, hanem az a tény, hogy az iskolák többségének fenntartói az egyházak voltak, amelyek esetenként az államhatalommal is dacolva akadályozták meg, vagy legalábbis igyekeztek megakadályozni a német tannyelvű oktatás bevezetését a német többségű településeken, többnyire a békeszerződés következményeire hivatkozva, a nemzetietlenség vádját elkerülni kívánva.⁹

⁷ *Welczek, budapesti német követ jelentése a német külügyminisztériumnak.* Budapest, 1925. augusztus 27. PA AA, R 60462, számozatlan.

⁸ A magyarországi németekkel szemben a Bethlen-korszakban alkalmazott nemzetiségpolitikáról összefoglalóan lásd Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 2: 1860 bis 2006.* Marburg: Verlag Herder-Institut, 2012. 232–256.

⁹ Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi anyanyelvű oktatás Magyarországon a katolikus elemi népiskolákban. 1919–1944. *Századok*, 1995/6. 1257–1258.

A német kormányok alapállása a magyar elképzelésekkel nem volt összeegyeztethető sem a húszas, sem a harmincas években, ezért ebben a kérdésben a tárgyalásokba eleve bele volt kódolva a sikertelenség. A húszas években, Gustav Stresemann külügyministersége idején a délkelet-európai német kisebbségekkel kapcsolatban már egyértelműen a kultúrnemzet koncepciója élvezett prioritást.¹⁰ Németország az adott kisebbség kulturális, oktatási, gazdasági törekvései érdekében igyekezett lobbizni az érintett államoknál, anyagilag is támogatta őket, miközben eszébe sem jutott, hogy ezek valaha is német állami főhatalom alá kerülhetnének. Legfőbb célja az volt, hogy az érintett közösségek az adott helyzetből a lehető legtöbbet hozzák ki a maguk számára, s a kétoldalú kapcsolatokban lehetőleg ne jelenjenek meg feszültségforrásként.

A fentiek következtében a nemzetiségpolitika anyaállami irányítói külső kisebbségeikhez fűződő viszonyuk tekintetében is eltérő stratégiát követtek. Budapest elvárta a magyar kisebbségek jelentősebb politikai szervezeteitől, hogy azok olyan, vele egyeztetett politikát folytassanak, amely Magyarország hosszú távú, revízióra fókuszáló érdekeinek megfelelt.¹¹ (Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a magyar pártok többnyire ellenzéki szerepre rendezkedtek be.) A berlini illetékesek ezzel szemben a stresemanni időszakban mindenképpen, de lényegében Hitler hatalomra kerüléséig megszorításokkal ugyan, de szabad kezut adtak kisebbségeiknek politikai stratégiáik kialakításában: maguk döntöttek arról, hogy paktumpolitikát folytatnak, ellenzéki szerepre rendezkednek be, vagy szövetséget kötnek valamelyik országos többségi párttal.¹² Berlinben ráadásul osztották a kisebbségek azon véleményét – még ha a magyar féllel természetesen ezt nem is közölték hivatalosan –, hogy a délkelet-európai németiség érdekeit nem szolgálná a túlzottan szoros együttműködés a magyar politikai szervezetekkel, mert ebben az esetben az irreden-

¹⁰ *Stresemann birodalmi külügyminiszter körirata*. Berlin, 1925. január 13. In: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik* (a továbbiakban ADAP) 1918–1945. Serie A, Band XII. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1994, 42–49.

¹¹ Jó példa erre, hogy a délszláv államban működő Magyar Párt két parlamenti képviselőjét 1928. október 24-én Budapestre rendelték, ahol a miniszterelnök keményen értésükre adta, hogy elégedetlen eddigi parlamenti munkájukkal. Sajti Enikő: *A jugoszláviai magyarok politikai szervezkedésének lehetőségei és korlátai 1918–1941*. *Regio*, 1997/2. 16.

¹² Tilkovszky – Weidinger, 2004. 191–193.

tizmus árnya azonnal rájuk vetülne, s így politikai, gazdasági és kulturális mozgásterük a magyarokéhoz hasonló szintre süllyedne.¹³ Nem is beszélve arról, hogy Németország régióbeli pozícióinak erősítését is jobban szolgálta az államhatalomhoz lojális kisebbségek képe, mint az utódállamokban destabilizáló tényezőnek tekintett irredenta megítélés.

A magyar-német tárgyalásokon a kisebbségi együttműködés lehetőségének megvitatásakor a harmincas évek közepéig kivétel nélkül a magyar fél volt a kezdeményező, míg a német partnerek ebben a kérdésben defenzív szerepbe szorultak. Azonnal megtalálták azonban a magyar offenzíva ellenszerét: amikor a kérdés napirendre került, annak hangsúlyozása mellett, hogy nincs közvetlen politikai befolyásuk a német szervezetekre, rendre arra hivatkoztak, hogy a német kisebbségek számára is vonzóbb lenne az együttműködés gondolata, amennyiben a magyarországi németek helyzetét a kormány megnyugtatóan rendezné. Ezzel ugyanis kimondatlanul is azt deklarálná, hogy a „visszatérés” esetén nemzetiségi-kulturális igényeik kielégítésre kerülnének.¹⁴ Ez természetesen így önmagában nem volt igaz, de jó tárgyalási technikának bizonyult, mert ezzel a német kisebbségekről a felelősséget azonnal áthárították a magyar tárgyalópartnerre.

A német kisebbségek politikai együttműködési készsége, illetve annak hiánya 1923-tól kezdve jelent meg rendszeresen a diplomáciai érintkezések egyik napirendi pontjaként. A kérdés természetesen már korábban is foglalkoztatta a magyar felet, de mindaddig a magyar és német kisebbségek politikai szervezetei, illetve a társadalmi szervezetek exponensei közötti megbeszéléseken merült fel csupán a téma. A szomszéd államokban élő német kisebbségek a magyar kezdeményezésekről természetesen rendszeresen tájékoztatták a német külügyminisztériumot, illetve a németországi társadalmi szervezeteket, mindenekelőtt a térségben magát aktivizáló Schutzbundot. Az éppen Budapesten tartózkodó temesvári német politikus, Kaspar Muth például 1922 szeptemberében arról informálta a Schutzbund vezetőjét, Carl Loescht, hogy az utódállamokban a német szervezetek a

¹³ *Kirchholtes bukaresti német követ a német külügyminisztériumnak*. Bukarest, 1931. május 4. PA AA, R 73652, számozatlan.

¹⁴ *Roediger követségi tanácsos feljegyzése*. Berlin, 1930. november 15. In: *ADAP, Serie B, Band XVI.*, 151.

magyar területi integritás gondolatától már teljesen eltávolodtak. Muth a kérdést a magyarországi németek helyzetének vizsgálatába ágyazva fejtette ki, s kíméletlen sajtókampányt helyezett kilátásba a magyar nemzetiségpolitika „leleplezésének” szándékával.¹⁵ A korábban Berlinben „magyaronnak” tartott politikus véleménye nem volt egyedülálló, mivel az az évben alakult Európai Német Népcsoportok Szövetsége is foglalkozott már a témával. Mivel úgy látták, hogy a régióban *politikai és kulturális* szempontból messze a magyarországi németek sorsa a legnehezebb, elhatározták, hogy a kérdést folyamatosan napirenden tartják majd a sajtóban.¹⁶ A német külügyminisztériumnak tehát a hivatalos tárgyalásokon már nem kellett mást tennie, csak a német kisebbségi vezetők álláspontját képviselnie, amikor a kisebbségi együttműködés lehetőségének kérdését junktimba hozta a magyarországi németek helyzetének javításával.

1923. május végére az Auswärtiges Amt már véglegesen magáévá tette a német kisebbségi politikusok álláspontját, s egyenesen arra szólította fel régióban állomásozó követeit, hogy a német kisebbségi vezetők helyezték nyomás alá az utódállamok magyar politikusait, hogy azok – lényegében saját érdekében – járjanak közben Budapestenél a magyarországi németek ügyében. „Nemrégiben a jugoszláviai német képviselők a parlamentben nem képviselt magyar politikusokkal kerek pereg közölték, hogy amíg a magyarországi németek nem kapják meg ugyanazokat a jogokat, mint amit a magyarok maguknak az elszakított területeken követelnek, nem lehet szó a jugoszláviai némettség és magyarság együttműködéséről.”¹⁷

Bethlen még ugyanezen év augusztusának elején arra kérte a német külügyminisztériumot Welczeck követen keresztül, hogy amennyiben annak nincs kifogása az ötlet ellen, megbízható magán-személyeken keresztül juttassák az erdélyi német – különösen a szász – vezetők tudomására, hogy a (német) külügyminisztériumnak nincs fenntartása az ellen, hogy felvegyék a kapcsolatot a magyar

¹⁵ Carl Loesch beszámolója a német külügyminisztériumnak magyarországi utazásáról. Berlin, 1922. szeptember 21. PA AA, R 4173, 5-6.

¹⁶ Tilkovszky Loránt: A weimari Németország és a Duna-medence német kisebbségei. *Századok*, 1980/2. 214.

¹⁷ Köpke, Freytag bukaresti német követnek. Berlin, 1923. május 30. PA AA, RAV Budapest, 30. 4.

vezetőkkel. A követ ugyan az ötletet alapvetően jónak tartotta, de közölte a miniszterelnökkel, hogy a szászok politikai lépéseire Berlinnek valójában alig van befolyása, s nem lepődne meg azon, ha azok el akarván kerülni az irredentizmus látszatát, nagyon is óvatosak lennének a felvetéssel kapcsolatban.¹⁸ Welczeck jól ítélte meg a helyzetet, mert Bethlen kezdeményezése nem talált pozitív fogadtatásra. Az együttműködés kérdése ezután csaknem másfél évig háttérbe is szorult, mivel a kisebbségi tárgyú megbeszéléseken kiszorította azt a magyarországi nemzetiségi oktatást szabályozó rendelet, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület megalakítása, valamint a két ország népszövetségi tagságának kérdése.

1925 nyarán azonban történt valami, ami a német és magyar kisebbségek együttműködését sürgető Bethlent ismét bizakodással töltötte el. Ewald Ammende észtországi német újságíró megalapította az Európai Nemzetiségi Kongresszust, s ezzel – úgy tűnt – megvalósíthatóvá vált a kisebbségek egymáshoz való közelítése.¹⁹ A miniszterelnök azonnal élt is a kínálkozó lehetőséggel, s a magyar kisebbségi pártok vezető politikusait beléptette a szervezetbe. Meglepetésére azonban a *Wilhelmstrasse* elzárkózott az ötlet támogatásától, és mindent el is követett azért, hogy az első konferencia összeülését megakadályozza.²⁰ Ammende szervezőmunkája ugyanis párhuzamosan zajlott a locarnói konferencia és Németország Népszövetségbe való belépésének előkészítő tárgyalásaival, és a külügyminisztérium munkatársai nem láttak garanciát arra, hogy az összejövétel nem fajul irredenta demonstrációvá, ami a német tárgyalási pozíciókat megnehezíthette

¹⁸ Welczeck, budapesti német követ beszámolója Khuen-Héderváry Sándorral folytatott megbeszéléséről. Budapest, 1923. augusztus 8. PA AA, R 74174, K 110247–48.

¹⁹ A szervezetről lásd Bamberger-Stemmann, Sabine: *Der Europäische Nationalitätenkongreß 1925 bis 1938. Nationale Minderheiten zwischen Lobbytätigkeit und Großmachtinteressen*. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2000.; Eiler Ferenc: *Kisebbségvédelem és revízió. Magyar törekvések az európai Nemzetiségi Kongresszuson (1925–1939)* Budapest: Gondolat, 2007.

²⁰ Freytag, bukaresti német követ jelentése a német külügyminisztériumnak. Bukarest, 1925. szeptember 18. PA AA, R 60462, számozatlan.

volna.²¹ Az elutasító hozzáállás kifejtése során leggyakrabban felmerülő érv azonban természetesen az volt, hogy a kezdeményezés veszélyezteteti néhány német kisebbség belpolitikai helyzetét.²²

Az első konferencia az Auswärtiges Amt rosszállása ellenére is összeült – a német kisebbségek részvételével és a magyar kormány titkos anyagi támogatásával. A Wilhelmstrasse azonban csak 1928 után támogatta aktívan az időközben intézményesült együttműködést, amikor belátta, hogy az valójában nem veszélyezteteti sem a kisebbségek, sem Németország érdekeit. A magyar miniszterelnökség és külügyminisztérium illetékeseinek pedig hamarosan rá kellett jönniük arra, hogy a remélt, utódállamokon belüli együttműködés megteremtéséhez a Kongresszus egyáltalán nem fog hozzájárulni.

A Bethlen-korszak legfontosabb olyan magas szintű megbeszélése, amelyen a német kisebbségek jelene és jövője is szóba került, Bethlen István berlini látogatása során, 1930. november 22-én zajlott a magyar kormányfő és Curtius külügyminiszter között.²³ A német külügyminisztert a látogatás előtt alaposan felkészítették munkatársai. Azt tanácsolták neki, hogy amennyiben az együttműködés kérdése napirendre kerül, a probléma lényegi vonatkozásait kerülje meg ezzel, hogy a kisebbségek egyáltalán nem utasítják el az együttműködés lehetőségét, s emelje ki azt a tényt, hogy az Európai Nemzetiségi Kongresszus keretében ez lényegében már meg is valósult. Menekülő útvonalként pedig azt javasolták, hogy szükség esetén vesse fel Bethlennek a közös népszövetségi petíciók benyújtásának lehetőségét. Külön kihangsúlyozták azonban, hogy említse meg a magyarországi németek helyzetének pozitív rendezését, mint a Magyarország iránti vonzerő előfeltételét.²⁴

²¹ *Welczek, budapesti német követ jelentése a német külügyminisztériumnak Bethlennel folytatott beszélgetéséről.* Budapest, 1925. augusztus 27. PA AA, R 60492, számozatlan.

²² *Gen. Konsul Müller feljegyzése a nemzetközi kisebbségi kongresszus ügyében történekről.* 1925. szeptember 5. PA AA, R 60462, számozatlan.

²³ A látogatásról és közvetlen előzményeiről lásd Tilkovszky, Loránt: *Die Entfaltung der Krise der deutschen Bewegung in Ungarn (1930-1932).* *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1980/1–2. 122, 127.

²⁴ *Roediger követségi tanácsos feljegyzése.* Berlin, 1930. november 15. *ADAP*, Serie B, Band XVI., 151.

A magyar miniszterelnök a megbeszélés politikai kapcsolatokat érintő részében ki is tért a német kisebbségek kérdésére. A magyarországgal kapcsolatban felhozta a németországi társadalmi szervezetek agitációjának szerinte káros hatását, amelyet alkalmasnak tartott arra, hogy a magyarországi németeknek az állammal szembeni lojalitását is megingassa. A külügyminiszter azzal hátrította el a vádat, hogy neki nincs tudomása arról, hogy ezek a szervezetek politikai tevékenységet folytatnának, s nyilvánvaló, hogy itt valami félreértésről van szó. A jugoszláviai és csehszlovákiai németek kapcsán Bethlen úgy vélte, hogy ezeket a Birodalomból magyarellenes szellemben befolyásolják. Curtius szerint viszont a jugoszláviai németek szívesen együttműködnének a magyar kisebbséggel, bár a taktikai lépések tekintetében a politikai célkitűzések különbözősége miatt természetesnek tekinthetők a fellépésben való árnyalatnyi különbségek. (A külügyminiszter ezen a ponton építette be a beszélgetésbe a magyarországi németek helyzetének kedvező rendezése esetén fellépő vonzerő kérdését.) Csehszlovákia esetében mindössze annyit közölt, hogy az ottani pártok politikai aktivitásába Németország nem avatkozik bele, s tevékenységét a kulturális igények támogatására korlátozza.²⁵

A tárgyalásnak mindenesetre volt egy fontos hozadéka, mégpedig az, hogy kitermelte a két világháború közötti magyar-német kisebbségi együttműködés lehetőségeit vizsgáló dokumentumok közül talán a legfontosabbat. A tárgyalópartnerek ugyanis megegyeztek abban, hogy a magyar fél összeállít egy emlékeztetőt a kisebbségi kérdés két államot érintő aspektusairól, amelynek megtárgyalására egy közös bizottságot állítanak fel.²⁶ A nagy terjedelmű emlékeztető 1931. március elején készült el, az annál jóval rövidebb választ pedig a jugoszláviai, romániai és csehszlovákiai német követek, valamint kisebbségi politikusok véleményének bekérése után december 1-én juttatta el a Wilhelmstrasse Budapestre.²⁷

²⁵ *Feljegyzés aláírás nélkül (valószínűleg von Heeren)*. Berlin, 1930. november 25. ADAP, Serie B, Band XVI, 193-194.

²⁶ Uo. 194.

²⁷ *Von Hassel, belgrádi német követ: Politischer Bericht*. Belgrad, 1931. április 10. PA AA, RAV Belgrad, 33/4. Számozatlan.; *Kirchholtes, bukaresti német követ a német külügyminisztériumnak*. Bukarest, 1931. május 4. PA AA, R 73652, számozatlan.

A hírlapi vitákat elindító, 1930 decemberében és 1931 februárjában keletkezett, Rudolf Brandsch és Teleki Pál által jegyzett cikkek tételmondatai integráns részét képezték mind a magyar memorandumnak, mind a német válasznak – csak éppen ellenkező előjellel.

„*Veszedelmes barátok*”

Rudolf Brandsch 1930. december 4-én jelentette meg a *Bukarester Tageblatt*-ban a *Gefährliche Freunde* (Veszedelmes barátok) című cikkét.²⁸ Bár az írást eredetileg a szász politikai eliten belül hosszú hónapok óta dúló harc egyik állomásának szánta, s mindenekelőtt a kormány által régóta beígért kisebbségi törvény jellegéről fogalmazott meg a szász elit álláspontjához képest különvéleményt, a kisebbségek osztályozásával, valamint azzal, hogy a dehonesztáló cím mindenki számára dekódolhatóan a magyarokra vonatkozott, komoly vihart kavart mind a szász, mind a magyar politikai elit között.

Brandsch cikkében azt az álláspontot képviselte, hogy elegendő a belső kisebbségi jogok szabályozására egy – jellegénél fogva laza – kerettörvény elfogadása, amelyet a későbbiek során a kormányok végrehajtási utasításokkal, rendeletekkel töltenének meg tartalommal. Mivel ebben a kérdésben (is) már hosszú ideje vitatkozott szász politikustársaival, s ismerte azok véleményét, akik – hasonlóan a magyar képviselőkhöz – egy részletesen szabályozott, minden kisebbségre vonatkozó törvényt követeltek, a kisebbségek klasszifikációjával, illetve az abból levonható következtetésekkel kívánta álláspontját alátámasztani. Eszerint a (mindenkori) állam abban érdekelt, hogy integritását biztosítsa, gazdasági, kulturális, szociális téren megteremtse a fejlődés lehetőségeit, s a kisebbségi kérdést csak másodlagos fontosságúnak tekinti. Mivel a kisebbségek nem egyformák, s nem ugyanazon célok mentén szervezik közösségeiket, nem lehet egységes – uniformizált – szabályok szerint megteremteni törvényes védelmüket. Három típust különböztetett meg egymástól: az elsőbe azok a kisebbségek tartoztak, amelyek az önszerveződés alacsony fokán álltak, vagy bár léteztek, nem léptek

²⁸ Brandsch, 1930.

fel közösségként; a másodikba a lojális, szervezett, de érdekeiket az állammal való együttműködésben érvényesíteni kívánók (németek); a harmadikba pedig azok, akik valójában megkérdőjelezték az adott állam integritását, külpolitikai cél, jelesül a területi revízió mozgatta politikai aktivitásukat (magyarok). A politikus ezért legitim stratégiának tartotta, hogy a kormányzatok a kisebbségekhez a nekik juttatott engedményekkel, ajánlatokkal külön-külön viszonyuljanak, s hangsúlyozta, hogy minden kisebbségnek érdeke, hogy a németek erős pozíciót harcolhassanak ki maguknak, mivel annak a későbbiekben a többiek is haszonélvezői lehetnének. Gondolatait azzal zárta, hogy nem érti a szász politikusok érzékenységét ebben a kérdésben, hisz a romániai német politikusok valójában a fent említett szellemben járnak el az impériumváltás óta.

A politikus álláspontja a beígért kisebbségi törvényről a szász vezetők számára nem volt újdonság, de felhőborította őket, hogy a köztudatban a „kisebbségi szolidaritásról” élő elképzeléseket alapjában megkérdőjelező érvelésről előre nem egyeztetett velük, s hogy mondandóját a magyarokra hegyezte ki, nehéz helyzetbe hozva ezzel a szász vezetést.²⁹ 1929-ben egyszer már nagy vonalokban kifejtette ugyan véleményét a kérdésről, de akkor még a kisebbségek eltérő helyzetének, igényeinek illusztrálására a gagauzokat és a németeket hozta fel példaként.³⁰ Már akkor is nyilvánvaló volt azonban, hogy Brandsch szerint a fő törésvonal a németek és a magyarok érdekei között húzódik ebben a kérdésben.³¹

A cikk körül örvénylő vita háttérében a Hans Otto Roth és Rudolf Brandsch közötti hatalmi harc állt. Brandsch extrovertált személyisége, és az a tulajdonsága, hogy hajlamos volt minden elért eredményt saját kapcsolati hálójának és aktivitásának betudni, egyre kevésbé volt szimpatikus Rothnak és szövetségeseinek. Sokkal nagyobb problémát jelentett azonban, hogy Brandsch politikai lépéseiben hajlamos volt önhatalmúlag, a szász intézményi vezetők

²⁹ Sitzungsprotokoll der Deutschen Partei. Bukarest, 1930. december 21. In: Popa, Klaus (Hrsg.): *Die Rumäniendeutschen zwischen Demokratie und Diktatur. Der politische Nachlass von Hans Otto Roth 1919–1951*. Frankfurt am Main: Lang Verlag, 2003. 306.

³⁰ Dr. Hans Otto Roth richtet sich an die Leitung des Deutsch-sächsischen Volksrates für Siebenbürgen in Hermannstadt. Hermannstadt, 1930. október 2. In: Popa, 2003. 290.

³¹ Uo.

előzetes megkérdezése nélkül eljárni.³² Arról nem is beszélve, hogy a nyilvánosság előtt megvádolta párttársait azzal, hogy egy Roth körüli néhány fős csoport egymást támogatva intézi a szász közösség gazdasági ügyeit.³³ A hatalmi harc kirobbanásában az emberi tényező mellett a szászok, illetve a romániai németek követendő politikai stratégiájának kérdésében vallott eltérő álláspontok is komoly szerepet játszottak. Brandsch jó viszonya a Nemzeti Parasztpárt vezetőivel, mindenekelőtt Iuliu Maniuval széles körben ismert volt. Neki is komoly szerepe volt abban, hogy a németek 1928-ban a Roth által támogatott kisebbségi paktumot felmondva, Maniu pártjával léptek választási szövetségre.³⁴ Roth és a szász politikusok többsége nem volt híve annak, hogy a németek bármelyik országos párt mellett lehorgonyozzanak, s a kisebbségi blokk eszméjéről sem voltak hajlandók egyszer s mindenkorra lemondani. Nem is beszélve arról, hogy Brandsch feszült viszonyát a magyar politikusokkal egyre inkább tehernek érezték.

Brandsch álláspontját a Roth-hoz közelálló *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* vezércikkei szedték ízekre. Ezeket ugyan többnyire nem szignálták, de minden bizonnyal Emil Neugeboren és Hans Plattner, az újság vezetői álltak mögöttük. A magyar *Ellenzék* is foglalkozott a kérdéssel, de a legfontosabb, a magyar politikai elit álláspontját tükröző cikket Jakabffy Elemér, az Országos Magyar Párt alelnöke, a *Glusul Minorităților (Stimme der Minderheiten)* főszerkesztője jegyezte a témában.³⁵ Brandsch ugyan végig kitartott cikkében megfogalmazott tételei mellett, de a szász sajtóból érkező pergőtűz miatt igyekezett kijelentéseinek élet tompítani, s az *Ellenzék*nek leadott közleményében álláspontjának racionális voltával érvelt.³⁶

Brandsch a romániai belső kisebbségi jog tervezett szabályozásával kapcsolatos álláspontját egy nemzetközi szervezet egész világra kiterjesztendő kisebbségvédelmi jogi szabályozásával

³² Uo.

³³ Uo. 298.

³⁴ A kisebbségi blokk felmondásáról, s következményeiről lásd Jancsó Benedek: Romániai német politika a Maniu-kormány alatt. *Magyar Szemle*, 1929/1–4. 332–334.

³⁵ Dr. Jakabffy, Elemér: „Gefährliche Freunde” oder gefährlicher Freund? *Glusul Minorităților*, 1931. január. 1–8.

³⁶ Zum Dritten Mal! *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, 1931. január 11. 1–2.

kapcsolatos javaslatának kritikájából vezette le. Eszerint a konferencián maguk a kisebbségi képviselők is elleneztek az ötletet, mondván, hogy olyan sokféle kisebbség létezik, hogy sohasem lehetne közös nevezőt találni az elképzelt törvény megszövegezésénél. Ez pedig a kisebbségvédelmet elszabotálni kívánó államok malmára hajtaná a vizet. Legfontosabb állítása az volt, hogy a kerettörvény elfogadásával Romániában legalább előrelépés történne ezen a téren. Míg egy általános, minden kisebbségre vonatkozó törvényjavaslatot valójában életképtelen ötletnek tartott, a pragmatikus megközelítést, az állam érdekének figyelembevételét javasolta olvasóinak – valójában a szász politikai elitnek. A német és a magyar kisebbségek adottságaiból levezethető különböző érdekek tudomásulvételét sürgette, s a romániai németek érdekképviselőtének a magyar politikáról való leválasztását sugalmazta.

Brandsch álláspontjával szemben a szász vezetők többsége elfogadhatatlannak tartotta, hogy a beféért törvény csupán egy kerettörvény legyen.³⁷ Ennek legfőbb oka az volt, hogy nem bíztak abban, hogy a román állam később valódi tartalommal töltené meg azt, s attól tartottak, hogy egyszer s mindenkorra letudottnak tekintené kötelezettségét ebben a kérdésben. A másik érvük az volt, hogy a kormányok a törvényt feltehetően a kisebbségek ellen használnák fel, mégpedig úgy, hogy kijátszanák őket egymással szemben. Az újságokban ugyan nem beszéltek róla, de attól is féltek, hogy a törvény azt is lehetővé tenné, hogy a különböző régiókban élő német kisebbségi csoportokat – kedvezmények juttatásával – szükség esetén egymás ellen fordítsa, s megbontsa az amúgy is csak nehezen létrehozott egységet.³⁸

Természetesen az érvek között felmerült a kisebbségi szolidaritás kérdése is. Azzal vádolták ugyanis Brandsch-ot, hogy senkivel nem egyeztetett fellépése alkalmas arra, hogy az Országos Magyar Pártot szembefordítsa a német politikai érdekképviselővel, s ezzel korlátozza a szász politika alapelvét, a minden irányba megőrzendő

³⁷ Erklärung der Deutschen Partei. *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, 1930. december 23. 1.

³⁸ Abschrift eines Schreibens H. O. Roths, Vorsitzender der Deutschen Partei, an die Mitglieder des Schlichtungsausschusses des deutsch-sächsischen Volksrates für Siebenbürgen in der Angelegenheit Brandsch. Hermannstadt, 1930. november 13. In: Popa, 2003. 303.

mozgásszabadságot.³⁹ A szolidaritás kérdését emelte ki Jakabffy Elemér is „*Veszedelemes barátok*” vagy *Veszedelemes barát?* című elemzésében.⁴⁰ Emlékeztetett arra, hogy Brandsch alapállása ellentétes az 1928-as, akkor még kisebbségi választási paktumban gondolkozó politikus véleményével. Akkoriban ugyanis még a Nemzeti Liberális Párttal szemben a kisebbségek egységfrontjának gondolatát részesítette előnyben. Ennek egyik fontos megnyilvánulásként pedig maga is aláírt egy szándéknyilatkozatot a romániai kisebbségek képviselőivel együtt az Európai Nemzetiségi Kongresszuson.⁴¹ Ebben többek között kijelentették, hogy a romániai népcsoportok nemzeti-kulturális érdekei azonosak, kapcsolataikat a jövőben formalizálni kívánják, és egységesen alakítják ki álláspontjukat a kormány által beharangozott nemzetiségi törvénnyel kapcsolatban. Együttal pedig elvárják, hogy a kormány az előkészítő munkálatokba bevonja képviselőiket. A megállapodás szövegének közreadásával, valamint Brandsch három hónappal későbbi pálfordulásának bemutatásával Jakabffy a német politikus erkölcsi tartását vonta kétségbe. Végül pedig felhívta a figyelmet arra, hogy az olaszországi, sziléziai és a szudéta-vidéki németek ugyanabban a helyzetben vannak, mint a magyarok.

A Német Parlamenti Párt nevében Roth december 22-én hivatalosan is elhatárolódott Brandsch álláspontjától, a politikus magánvéleményének nevezve azt.⁴² Két fontos, a brandsch-i felfogással homlokegyenest ellenkező alapelvet fogalmazott meg: eszerint a német kisebbség egy egységes, minden kisebbségre vonatkozó, részletekbe menően kidolgozott kisebbségi törvény elfogadásában érdekelt, valamint hogy sem joga, sem lehetősége sincs a többi kisebbség államhatalomhoz fűződő viszonyát bármilyen formában befolyásolni. Ez a deklaráció, valamint az a tény, hogy a Német-szász Néptanács január 20-i ülésén elfogadta az állásfoglalást, Brandsch teljes vereségét jelentette ebben a kérdésben.⁴³

³⁹ Glass, 1996. 244–245.

⁴⁰ Jakabffy, 1931.

⁴¹ A megállapodás szövegét lásd *Sitzungsbericht des Kongresses der Organisierten Nationalen Gruppen in den Staaten Europas: Genf 1928*. Wien – Leipzig: Braumüller, 1928. 158–159.

⁴² Sitzungsprotokoll der Deutschen Partei. Bukarest, 1930. december 21. In: Popa, 2003. 306.

⁴³ Glass, 1996. 245.

A cikk körül kirobbant botrány egy állomása volt annak a folyamatnak, amelynek eredményeként Brandsch befolyása a szász politikai eliten belül visszaszorult. Igaz ugyan, hogy négy hónap múlva Iorga egy ügyes húzással a német és a magyar párt megütközésére Brandsch-ot nevezte ki kisebbségi államtitkárnak, de ez nem járt együtt a szász Néptanácsban belüli befolyásának erősödésével.⁴⁴ Sőt, a vita következményeként le kellett mondania az Európai Német Népcsoportok Szövetségének elnöki posztjáról is.⁴⁵ A Brandsch ellen folytatott támadások ezután sem szüntek meg teljesen, sőt 1933-ban Emil Neugeboren egy nagyobb terjedelmű pamfletet jelentetett meg róla, amelyben részletesen tárgyalta a *Gefährliche Freunde* körüli eseményeket is.⁴⁶ A romániai magyar politikusok sohasem bocsátották meg neki a cikket. Amúgy sem kedvelték Brandsch-ot, részben 1918 előtti parlamenti tevékenysége miatt, részben pedig azért, mert ő állt a Romániának hűséget fogadó német medgyesi deklaráció megfogalmazása mögött.⁴⁷ Ettől kezdve a szász politikai eliten belül Brandsch körül zajló vitákról nemcsak a magyar napi sajtó, hanem Jakabffy lapjai is rendszeresen tudósítottak.

„Hagyományos, önkéntes és kényszerkisebbségek”

Teleki Pál két és fél hónappal Brandsch cikkének megjelenése után publikálta híres/hírhedt *Hagyományos, önkéntes és kényszerkisebbségek* című hozzászólását a *Pester Lloyd* hasábjain. A két cikk között nem dokumentálható ok-okozati összefüggés, de kizárt, hogy Teleki ne ismerte volna a Brandsch-cikk körül kirobbant vitát. Nincs írásos nyoma annak, hogy a volt miniszterelnök egy könyv kapcsán kavargó vitába beszállva kívánt volna „üzenni” a német kisebbségeknek, de nem kizárt, hogy a friss élmény motiválta régóta kikristályosodott nézeteinek papírra vetésére. Ez utóbbi gyanút erősíti az a tény is, hogy a Bethlen-Curtius megbeszélés folyamánként felállítani tervezett, német-magyar kisebbségi kapcsolatokat tisztázni

⁴⁴ Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-től 1940. aug. 30-ig.* Budapest: Studium, 1941. 105.

⁴⁵ Bamberger-Stemmann, 2000. 192.

⁴⁶ Neugeboren, Emil: *Unsächsisches Führertum: eine Abrechnung mit Rudolf Brandsch.* Hermannstadt: Schlosser, 1933.

⁴⁷ Glass, 1996. 82.

kívánó bizottság egyik tagja ő maga lett volna.⁴⁸ A német kormányhoz 1931 márciusában eljuttatott magyar memorandumban pedig a cikkében megfogalmazott tételek rendre visszaköszönnek, sőt utalás történik a Brandsch-ügyre is. Persze az is elképzelhető, hogy ebben Telekinek nem volt *konkrét* szerepe, s a miniszterelnökség tájékozott munkatársai csupán beépítették a szövegbe a két politikus szakértők által természetesen ismert álláspontjait.⁴⁹

A vitaindító cikk Domokos László *Magyar feltámadás* című kötetének ismertetése volt.⁵⁰ Domokos könyve rendkívül erős társadalomkritikát fogalmazott meg, aminek valójában csak egy szelete foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel.⁵¹ A szerző elhibázottnak tartotta az elmúlt évtizedek többnyire asszimilációt erőtető nemzetiségpolitikáját, ami szerinte egyenesen vezetett Trianonhoz. A revízió (nemzetiségeket érintő) előfeltételének a következő lépéseket tartotta: 1. A határokon túlra került nemzetiségeket meg kell győzni arról, hogy ha visszakerülnek Magyarországhoz, szabadon használhatják nyelvüket az oktatásban és a közigazgatásban is, s kultúrájuk ápolása elé az állam nem gördít akadályokat. 2. Meg kell győzni a civilizált világot arról, hogy Magyarországon nem fognak kiújulni a nemzetiségi harcok. 3. A magyar államnak valóban szívén kell viselnie állampolgárai szabadságát és jogegyenlőségét.

A könyvismertetésre (elutasítóan) reagált Berzeviczy Albert, az MTA elnöke, majd pedig Berzeviczy cikkére maga a szerző, Domokos László.⁵² Itt véget is ért volna a polémia, ha Teleki nem kapcsolódik be a szóváltásba, s nem fogalmazza meg a maga provokatív, a politikai elit számára már nem ismeretlen tételét a nemzetközi kisebbségvédelem rendszerével kapcsolatban.⁵³ Így aztán végül egy 16 hozzászólásból álló vita kerekedett a recenzióból, amelynek

⁴⁸ Tilkovszky, 1980. 133.

⁴⁹ A budapesti német követ szerint a memorandumot Pataky Tibor fogalmazta, de Bethlen István több ponton is kiegészítette a szöveget. L. Tilkovszky – Weidinger, 2003. 1335.

⁵⁰ Ungarische Bücher. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 2. 1–2.

⁵¹ Domokos László: *Magyar feltámadás. A revíziós gondolat útja itthon és a külföldön*. Budapest: Pfeifer F., 1930.

⁵² Dr. v. Berzeviczy, Albert: Retrospektive Nationalitätenpolitik. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 8. 1–2.; Domokos, Ladislaus: Unsere Nationalitätenpolitik vor dem Weltaeropag. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 15. 3–4.

⁵³ Teleki, 1938. február 18.

cikkei a *Pester Lloyd*-ban (10) és a magyarországi németek hetilapjában, a *Sonntagsblatt*-ban (6) jelentek meg.⁵⁴ (Nem kétséges, hogy a német vezetők azért foglalkoztak a kérdéssel a *Sonntagsblatt* hasábjain is, hogy a vidéken, falvakban élő olvasóik is értesülhessenek a vitáról.) Teleki cikke után a hozzászólások nagy része – Berzeviczyn kívül – lényegében nem foglalkozott Domokos könyvével, s kizárólag a kisebbségek osztályozására, valamint a volt miniszterelnök abból levont következtetéseire reagált, a magyar politikai elit nemzetiségekkel kapcsolatos álláspontját sejtve mögötte.

Teleki a Berzeviczy és Domokos között zajló, a nemzetiségpolitikát illető vita csupán egy lehetséges aspektusára tért ki, nevezetesen a kisebbségek „karakterük” alapján történő besorolhatóságára, s az abból levonható következtetésekre. Leegyszerűsítőnek és életidegennek tartotta a szakirodalomban gyakran megjelenő osztályozásokat: nemzeti és vallási kisebbségek; az államalkotó néppel szimpatizálók és azzal nem szimpatizálók; anyaországgal rendelkezők és azzal nem rendelkezők; határ mentén élők és az anyaországtól földrajzilag távol elhelyezkedők; saját akaratukból kisebbséggé válók és akaratuk ellenére azzá lettek; nemzetközi jog által elismertek és el nem ismertek. Az I. világháborút követő rendezés kisebbségvédelmi dokumentumait is mesterséges, az organikus fejlődést figyelmen kívül hagyó, egy kaptafára készült szabályozásnak tartotta, mivel azok nem vetettek számot a sok évszázados, eltérő fejlődés következményeivel. Az általa javasolt – hangsúlyozottan nem tökéletes – felosztás szerint háromféle kisebbséget volt érdemes megkülönböztetni egymástól.

Az első csoportba az ún. *hagyományos kisebbségek* tartoztak, amelyek történelmi korszakokban mérhető idők óta együtt éltek az államalkotó néppel, mégis sikeresen megőrizték nemzeti mivoltukat, kultúrájukat és esetleg nyelvüket is. Számításai szerint Európában 10-11 millió személy tartozott ebbe a csoportba, többek között a katalánok, bretonok, flamandok és a felvidéki szlovákok. A második kategóriába azok az összesen 2-2,5 millió főt számláló kisebbségek tartoztak, amelyek önként, kényszer nélkül vándoroltak be az adott

⁵⁴ *Pester Lloyd* szerkesztősége (2), *Sonntagsblatt* szerkesztősége (1), Ladislaus Domokos (2), Dr. Albert v. Berzeviczy (2), Graf Paul Teleki (2), Dr. Gustav Gratz (1), Jakob Bleyer (2), Árpád Török (2), Lorenz Landgraf (1), Dr. Artur v. Balogh (1).

országokba, s jórészt sikerült megőrizniük nemzeti sajátosságait. (Magyarországi németek jó része, az alföldi románok mintegy fele.) Harmadsorban pedig a *kényszerkisebbségek* csoportja jelentős részben az I. világháborút lezáró békeszerződések határváltoztatási gyakorlatának eredményeként keletkezett. Teleki 15-16 millió embert sorolt ide, a régebbi időkből pedig csupán a lotaringiai franciákat s a németországi dánokat.⁵⁵

A fenti kategorizálás feltehetően nem váltott volna ki nagyobb visszhangot, de Teleki alaptétele úgy hangzott, hogy mivel ahány kisebbség létezik, annyi árnyalatról beszélhetünk, ezért a kisebbségi kérdést nem szabad sablon szerint kezelni, ahogy ezt tették a béke- és kisebbségi szerződések kidolgozói. Ezzel a kijelentéssel pedig az aktuálpolitika terepére lépett. A hagyományos és az önkéntes kisebbségeknek szerinte nem volt szükségük „mesterséges jogi védelemre” – értsd: nemzetközi kisebbségvédelemre. Előbbieknek azért, mert a több évszázados együttélés ellenére is megőrizték sajátosságaikat, s egy mesterséges szabályozás figyelmen kívül hagyná az évszázados együttélést, a népek egymással, tájegységekkel való összetartozását, a közös szokásokat, a műveltségi fokot, ami talán még szorosabb összekötő szál, mint a nyelvrokonság vagy a nyelvi közösség. Az önkéntes kisebbségeknek egyszerűen azért nem járt szerinte védelem, mert amikor azok új hazát választottak, önkéntesen vetették magukat alá az érintett állam törvényeinek. Teleki teljes figyelme és megértése a kényszerkisebbségek felé irányult, az ő esetükben racionális döntésnek tartotta a nemzetközi jogi védelmet, mivel ők akaratuk ellenére kerültek egy másik állam fennhatósága alá, többnyire nem ismerték ezen országok törvényeit és nyelvét, s ezáltal (is) nehezebb sorba kerültek, mint amilyenben korábban éltek.

Okfejtése végén felvetette, hogy nem a Népszövetségnek, hanem egy európai szervnek kellene foglalkoznia a nemzetközi jogi szabályozás kérdésével, mégpedig úgy, hogy különbséget tesz a fenti három kategóriába tartozók között. Végezetül pedig leszögezte, hogy nem lehet a magyarországi és szomszédállamokban élő kisebbségek

⁵⁵ Ezekon kívül szerinte volt még 1 millió olyan önkéntes kisebbségi, akik félig-meddig már hagyományossá váltak, 1 millió olyan, akik kényszerkisebbséggé váltak, 7 millió kényszerkisebbségi, akik egyúttal hagyományosnak is tekinthetők (elzásziak, lengyelországi fehéroroszkok, csehországi németek stb). Teleki, 1938. február 18. 1.

helyzetét összehasonlítani, mert a Magyarországon élők hagyományos vagy önkéntes kisebbségek, míg a határok túloldalán jobbára kényszerkisebbségek élnek. Ennek a ténynek pedig egy esetleges új, európai jogi szabályozásban le kell majd csapódnia.

Teleki a húszas években többször kifejtette már ezt a nézetét, de ilyen részletességgel, s ami fő, ekkora nyilvánosság előtt még sohasem. A cikkben is említette, hogy 1921-ben egy williamstowni előadásában már kitért erre a problematikára.⁵⁶ Arról is maradtak feljegyzések, hogy 1923-ban a német külügyminisztérium munkatársai előtt ebben a szellemben beszélt a kisebbségek jogállásáról.⁵⁷ De a numerus clausus módosításának 1928. március 13-i felsőházi vitáján is előhozta téziséit a törvénymódosítás ellen érvelve.⁵⁸ Egy évre rá pedig a breslauer egyetemen tartott előadásában tért ki a kisebbségvédelem kérdésére, hasonló érvekkel.⁵⁹

Az bizonyos, hogy a magyarországi németek vezetői ekkorra már ismerték Teleki álláspontját. Gratz Gusztáv egykori külügyminiszter, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) hivatalos, a kormány bizalmát élvező vezetője nyilvánosan állást is foglalt Teleki elképzeléseivel szemben. 1929. augusztus 20-án, a szervezet éves közgyűlésén tartott beszédében ugyanis – Teleki nevének említése nélkül – utalt arra, hogy tarthatatlan az az álláspont, amely szerint csak azon kisebbségek jogosultak nemzetközi védelemre, amelyek az országhatárok elmozdulása folytán kerültek kisebbségi helyzetbe.⁶⁰ Nem meglepő tehát, hogy a Teleki-cikk fogadtatása az MNNE hozzászóló vezetői, befolyásos aktivistái részéről egyértelműen negatív volt, de az erdélyi magyar jogtudós, az Európai Nemzetiségi Kongresszus rendszeres magyar

⁵⁶ A nemzetiségi kérdéstről tartott előadását lásd Count Teleki, Paul: *The Evolution of Hungary and its Place in European History*. New York: The Macmillan Company, 1923. 211–243.

⁵⁷ Tilkovszky: Németország és a magyarországi német kisebbség. 1921–1924. *Századok*, 1978/1. 3–48. 34.

⁵⁸ *Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának naplója*. II. Budapest: Athenaeum, 1928. 110.

⁵⁹ Teleki Pál: Időszerű nemzetközi kérdések a politikai földrajz megvilágításában. In: Teleki Pál (szerk.): *Európáról és Magyarországról*. Budapest: Athenaeum, 1934. 84.

⁶⁰ Gratz, Gustav: Die Assimilationsbestrebungen. (Rede, gehalten in der Jahresversammlung des U. D. V. am 20. August 1929. In: Gustav Gratz: *Deutschungarische Probleme*. Budapest: Neues Sonntagsblatt, 1938. 118.

delegáltja, Balogh Arthur is megkérdőjelezte a politikus tételének megalapozottságát és megvalósíthatóságát.⁶¹

A hozzászólók több ponton is kikezdték Teleki érvelését. Bár eszmefuttatását nem nevezték „akadémikusnak”, kétség sem fér hozzá, hogy olyan megközelítésnek tartották, amit már rég meghaladott az idő. Gratz, Bleyer, de Balogh is utalt arra, hogy mind a három típusba tartozó kisebbségnek lehet – s az esetek többségében van is – igénye arra, hogy népisége ápolásának lehetőségét törvények garantálják, különösen az I. világháború befejezése óta.⁶² Török Árpád pedig egyenesen óvott attól, hogy a hatalmi viszonyokat jogforrásnak ismerjék el a kisebbségi kérdésben, mint ahogy azt Teleki sugallja.⁶³ Balogh a helyzetet leegyszerűsítve foglalta össze, amikor leszögezte, hogy (tetszik vagy sem) csak egyféle nemzetközi jogvédelem létezik, s az nem tesz különbséget kisebbség és kisebbség között. Az államoknak pedig kötelességük betartani a nemzetközi szerződéseket. Egy megjegyzése azonban később kissé félrevitte a vitát. Azt a kitételét ugyanis, mely szerint egyedül a kisebbségen áll, hogy kíván-e élni az állam által kötelezően biztosítandó jogosítványokkal, a már felpaprikázott hangulatban lévő Bleyer félreértelmezte, s azt sugallta, hogy ezzel Balogh valójában nyitva hagyna egy kiskaput az államok akaratérvényesítése előtt.⁶⁴

Teleki érvelését kritikusai nem tekintették koherensnek, mivel figyelmen kívül hagyta a kérdés néhány aspektusát, s ez szerintük eleve megkérdőjelezte végkövetkeztetésének helyességét. Gratz finom iróniával, Bleyer a maga direkt stílusában hívta fel a figyelmet arra a tényre, hogy Teleki átsiklott azon a lehetőségen, hogy az idő múlásával megváltozhat a többségi nemzet kisebbségekhez való hozzáállása. Ebben az esetben pedig borul az elméletnek az a része, hogy a tradicionális (és önkéntes) kisebbségeknek ne lenne szükségé

⁶¹ Dr. v. Balogh, Artur: Der Minderheitenschutz und die Entstehungsart der Minderheiten. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. április 3. 4.

⁶² Dr. Gratz, Gustav: Minderheitsfrage und Minderheitsrecht. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 20. 2.; Prof. Bleyer, Jakob: „Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten”. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 21. 2.

⁶³ Török, Árpád: Grundsätzliches zur Minderheitendebatte im Pester Lloyd. *Sonntagsblatt*, 1931. március 8. 1–3.

⁶⁴ Bleyer, Jakob: Minderheitenkategorien und Minderheitenschutz. *Sonntagsblatt*, 1931. április 12. 1–2.

védelemre.⁶⁵ A magyar nemzetiségpolitikában erre az időre már mélyen csalódott Bleyer pedig nem finomkodott: kijelentette, hogy a magyarországi németek és a többségi nép között az elmúlt évtizedekben igenis megváltoztak a viszonyok, s egyértelmű asszimilációs törekvések mutathatók ki a többségi nemzet részéről. Ugyanakkor a világháború után a kisebbség is kezdte magát megszervezni, népi öntudatra ébredt, s ezért már igényt tart, s igényt is fog tartani a védelemre.⁶⁶

A kategorizálás nehézségeire Gratz és Bleyer is felhívta a figyelmet. Arra a tényre például, hogy a ma már tradicionális kisebbségnek számító közösségek mindegyike egykor kényszerkisebbség volt. A Teleki-által kialakított rendszerből tehát mindenképpen hiányzik annak az időtávnak a megadása, amikortól kezdve – ha úgy tetszik, ahány év együttélés után – tradicionálisnak tekinthető egy kisebbség.⁶⁷ A másik problematikus kérdés az esetleges határváltoztatásokkal állna elő: ha a német kisebbségek például visszakerülnének Magyarországhoz, akkor ők kétszeres önkéntes kisebbségek lennének, s – Teleki javaslata szerint – nem járna nekik a nemzetközi jogvédelem, azok után, hogy a szomszéd államokban az megillette őket.⁶⁸

A hozzászólók kerülték a személyeskedést, s érvekkel próbálták meg Teleki tételeit cáfolni. Bleyer azonban nem állta meg, hogy oda-oda ne szúrjon Telekinek azzal, hogy szerinte a gróf a konzervatív, háború előtti generáció hozzáállásával közelít a kisebbségi kérdéshez, s nem veszi tudomásul, hogy a helyzet az idők során gyökeresen megváltozott.⁶⁹ A *Sonntagsblatt* vezércikkében (amit vagy ő személyesen, vagy a főszerkesztő, Johann Faul-Farkas írt) egyenesen azon elmélkedett, hogy mi volt Teleki valódi szándéka ezzel a cikkel, s arra jutott, hogy valamilyen konkrét politikai cél húzódnhatott meg a publikálás mögött. Teleki elméletét „szó- és gondolatmágiának” nevezte, amely semmi biztatót nem ígért a felvidéki szlovákoknak és a szomszéd államokban élő németeknek.⁷⁰

⁶⁵ Gratz, 1931. 2.

⁶⁶ Bleyer, 1931. február 21. 2.

⁶⁷ Gratz, 1931. 2.

⁶⁸ Bleyer, 1931. február 21. 2.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Eine lehrreiche Minderheitendebatte. *Sonntagsblatt*, 1931. március 1. 1.

Teleki Gratz, majd Bleyer cikkének megjelenése után viszontválaszban reagált képviselőtársai fenntartásaira.⁷¹ (A vitát ezután a maga részéről lezártak tekintette, a többi szereplő érveire már nem reagált.) Álláspontját továbbra is fenntartotta, de igyekezett tompítani kijelentéseinek élett, s hangsúlyozta, hogy érvelésében csupán arra kívánta felhívni a figyelmet, hogy mekkora problémát jelent a kényszerkisebbségek *hatékony* védelmének hiánya. Mivel a hagyományos és önkéntes kisebbségek – minden problémájuk ellenére – nem kerültek új állami főhatalom alá, nem szakadt meg organikus fejlődésük gazdasági, társadalmi és szociális téren, valamint a többségi nemzethez fűződő viszonyukban, ezért *kevésbé is igénylik* a nemzetközi védelmet. Az egy séma szerinti nemzetközi védelem pedig gyengíti az előbbieik érdekérvényesítési lehetőségeit. Az „organikus fejlődés” misztifikálása mellett azonban arra nem tért ki, hogy – organikus fejlődés ide, organikus fejlődés oda –, Magyarországon (is) a 19. század utolsó negyedétől egyre inkább teret nyert az etnocentrikus nemzetszemlélet, annak minden következményével együtt. Teleki arra sem tett kísérletet, hogy felvázolja, milyen legitím eszközök állnak a hagyományos és önkéntes kisebbségek rendelkezésére egy nemzetiesítő állam érdekeiket sértő törekvéseivel szemben. Márpedig ebben az időszakban a régió valamennyi állama hasonló stratégiát folytatott kisebbségeivel szemben.

Teleki cikke kapcsán az egyik legfontosabb kérdést a *Sonntagsblatt* vezércikkének írója (valószínűleg maga Bleyer) tette fel 1931. március 1-én. Nevezetesen, hogy mi volt Teleki *valódi* szándéka a provokatív cikk megjelentetésével? A szerző azt sejtette, hogy politikai szándékok álltak az első olvasatra teoretikusnak tűnő cikk publikálásának hátterében.⁷² (Ebből is sejthető, hogy maga Bleyer írta a cikket, hiszen ő már egy Bethlennel való februári tárgyaláson tudomást szerzett arról, hogy a Berlinnek szánt magyar memorandum lényegében elkészült.)⁷³ Bleyer elég hosszú ideje forgolódott már a politika első vonalában ahhoz, hogy gyanakodjon Teleki identitásának kétség kívül fontos, tudományt gyakorló elemének előtérbe helyezése miatt, hiszen tisztában volt azzal, hogy a

⁷¹ Graf Teleki, Paul: Noch ein Wort zur Minderheitenfrage. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február. 22. 5.

⁷² Eine lehrreiche, 1931. 1.

⁷³ Tilkovszky, 1980. 132.

kétségkívül nemzetközileg is elismert tudós Magyarország egyik legbefolyásosabb politikusa, a revízió talán legfontosabb ideológusa.⁷⁴

A vita végül nem érte el a magyarországi magyar nyelvű sajtó ingerküszöbét. Romániában Jakabffy Elemér lapjai, a *Magyar Kisebbség* és a *Glasul Minorităților (Stimme der Minderheiten)* összefoglalták a hozzászólásokat, pontosabban Teleki, Gratz és Bleyer cikkeit – kommentár nélkül.⁷⁵ A *Nation und Staat*, az Európai Német Népcsoportok Szövetségének folyóirata pedig két, kritikus hangvételű, Teleki és Berzeviczy álláspontját elfogadhatatlannak tartó cikkben ismertette a vitát 1931. márciusi és májusi számaiban.⁷⁶ Az MTI által szemlézett szomszéd államokban megjelenő napi sajtó közül a csehszlovák *Právo Lidu*, a *Ceskoslovenska Republika* és a *Slovenský denník* is ismertette Teleki cikkét, a magyar állam és politikai gondolkodás nemzetiségekkel szembeni tipikus, antidemokratikus megnyilvánulásának nevezve azt.⁷⁷

Teleki véleménye a vita hatására sem változott. 1937-ben, a felsőház költségvetési vitájában, majd két évre rá, immár vallás- és közoktatásügyi miniszterként egy interpellációra adott válaszában lényegében változatlanul adta vissza a hat évvel korábban a *Pester Lloyd*-nak eljuttatott cikk fő tételeit.⁷⁸

Magyar memorandum – német válasz

A magyar miniszterelnökség februárban állította össze a kisebbségi kérdésben képviselt magyar álláspont összefoglalását. A fogalmazványt állítólag Pataky Tibor készítette, de a budapesti német

⁷⁴ Ablonczy, 2005. 225–241.

⁷⁵ Albrecht Ferenc: „Tradicionális, önkéntes és kényszerkisebbségek” (Egy érdekes eszmecsere). *Magyar Kisebbség*, 1931. március 16. 222–228.; Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten. *Glasul Minorităților*, 1931. március. 83–101.

⁷⁶ Dr. Sch.: Die Lage – Ungarn. *Nation und Staat*, 1931. március. 406–407.; Dr. Sch.: Die Lage – Ungarn. *Nation und Staat*, 1931. május. 563–565.

⁷⁷ MTI, Bizalmas értesítések, 1931. február 21. 1.; MTI, Csehországi és felvidéki lapszemle, 1931. február 20., 22., 1931. február 23., 28. L. <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1> (letöltés ideje: 2017. január 15.)

⁷⁸ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának naplója. II. Budapest: Athenaeum, 1937. 294.; Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. XXI. Budapest: Athenaeum, 1939. 449.

követ szerint több helyen maga Bethlen is kiegészítette a szöveget.⁷⁹ A terjedelmes memorandum első része a magyarországi kisebbségekkel és a magyar nemzetiségpolitika jellemzőivel, fő törekvéseivel foglalkozott, míg a második a magyar és német kisebbségek cseh-szlovákiai, jugoszláviai és romániai helyzetét vetette össze, s kitért a kisebbségi csoportok együttműködésének előfeltételeire, akadályaira, valamint szükségességének indokaira. Míg az első rész a német kormány megnyugtatótását célozta, a második azt kívánta elérni, hogy a Wilhelmstrasse gyakoroljon nyomást a német politikai szervezetre a magyarokkal való mélyebb együttműködés megteremtése érdekében.

A magyar nemzetiségpolitikával foglalkozó részben az érvrendszer fontos elemét képezte Teleki tézise, ezért annak egyes elemei több helyen is felbukkantak a szövegben. Így felütésként mindjárt a memorandum elején, a történelmi visszapillantásban: „Hangsúlyozni kell, hogy a mai magyarországi kisebbségek önkéntes bevándorlótól származó kisebbségek. Ebből logikusan következik, de történelmi adatokkal is megerősíthető, hogy elődeik kedvezőtlenebb politikai viszonyok és gazdasági életfeltételek közül kedvezőbbek közé kerültek, amikor a magyarság számukra messzemenő kedvezmények mellett adta meg a vendégjogot a mai területeken.”⁸⁰ De a végkövetkeztetésekben is feltűnik Teleki álláspontja: „Mindezek a tények egyidejűleg bizonyítják, hogy az egyes kisebbségek helyzetét nem szabad mechanikusan felállított szempontok szerint megítélni, és hogy ilyen módon a politikai célkitűzés is helytelen kell, hogy legyen.”⁸¹

A kézirat összeállításának véglegesítésével párhuzamosan zajlott a Teleki cikke körül örvénylő vita első szakasza. Az elkészült memorandumot Gratz Gusztáv is kézhez kapta, s bár annak szellemével, valamint a magyar állásponttal többé-kevésbé azonosult, kifejezetten helytelennek tartotta, hogy az emlékirat Teleki elméletét a hivatalos magyar álláspont szintjére emelte.⁸² Amellett ugyanis, hogy ő sem értett egyet vele, a *Pester Lloyd*-ban zajló pengeváltásból pontosan

⁷⁹ Tilkovszky – Weidinger, 2003. 1335.

⁸⁰ Uo. 1344.

⁸¹ Uo. 1359.

⁸² Uo. 1336.

tudta, hogy a magyarországi németek vezetői szemében vörös posztónak számít a volt miniszterelnök tézise.

A német válasz be is igazolta Gratz aggodalmát. Berlin ugyanis határozottan, sőt kioktatóan visszautasította az önkéntes és kényszerkisebbségek ilyen jellegű megkülönböztetését. „Ez a különbségtétel lényegében egybevág azzal a magyar közélet jelentékeny része által felvállalt próbálkozással, hogy a történelmi keletkezés különbözőségére hivatkozva különbséget tegyen 'sors-' és 'kényszerkisebbség' között. A kisebbségek ezen akadémikusnak tetsző megkülönböztetéséből azonban nem vonható le az a következtetés, hogy az önkéntes kisebbségnek nincs igénye államon belüli jogvédelemre, mert más feltételek között kezdhette életét egy idegen népben, mint egy kényszerkisebbség.”⁸³ Bár a fennmaradt német iratok között nincs utalás a *Pester Lloyd*-ban zajló vitára, a budapesti német követ (s így Berlin) minden bizonnyal értesült róla, ha mástól nem, akkor magától Bleyertől, s így a kézirat megszövegezői biztosan ismerték Teleki magyarországi német kritikusainak véleményét.

A magyar memorandum romániai helyzettel foglalkozó része több bekezdést is szentelt Rudolf Brandsch személyének, benne a német-magyar együttműködés egyik legfontosabb kerékkötőjét látva és láttatva.⁸⁴ Külön kitért a *Veszedelemes barátok* című cikkeire, amelyben a magyarokat irredenta, a németeket pedig lojális kisebbségként határozta meg. Arról azonban – feltehetően Teleki kategorizálása miatt – hallgatott, hogy a Brandsch-féle, szintén hármas felosztás a szerző szerint elfogadható módon együtt járhatott volna a kisebbségek jogainak különböző szabályozásával. A német külügyminisztérium eljuttatta a memorandumot a három országban állomásozó követeihez, s arra kérte őket, hogy véleményezzék, sőt a német kisebbségek egy-egy vezető politikusával véleményeztessék a velük kapcsolatban megfogalmazott magyar helyzetértékelést és állításokat.⁸⁵ Hans Otto Roth és Kirchholtes követ is azt az álláspontot képviselte, hogy bár Brandsch megállapításaiban volt némi igazság, végzetes hiba volt érveit a nyilvánosság elé tárni. Bár Brandsch és a magyarok személyes viszonyát végérvényesen megromlottnak

⁸³ Tilkovszky – Weidinger, 2004. 195.

⁸⁴ Uo. 179–181.

⁸⁵ *Freytag Kirchholtes, bukaresti német követnek*. Berlin, 1931. március 17. PA AA, RAV Bukarest, 156. Számozatlan.

tartották mindketten, meg voltak győződve arról, hogy ez nem fogja tovább mérgezni a német-magyar viszonyt.⁸⁶ A Wilhelmstrasse végül a memorandumra adott válaszában nem reflektált a Brandschügyre.

A memorandumnak és az arra adott német válasznak végül nem lett gyakorlati következménye. A döcögve induló egyeztetések el sem jutottak a komoly tárgyalásokig. Berlin és Budapest alapállása annyira különbözött ebben a kérdésben, hogy valójában nem volt reális esély a kisebbségekkel kapcsolatos politikák összehangolására.

*

A kisebbségek kategorizálásának fentebb vizsgált kísérletei nem közvetlen politikai hatásuk miatt érdekesek és fontosak, hanem azért, mert a megfogalmazott tézisekből, és az ezek által generált reakciókból jól kirajzolódik egyrészt a magyar nemzetiségpolitika magyarországi németekkel kapcsolatos elméleti alapállása, az érintett kisebbség ezzel homlokegyenest ellentétes helyzetértékelése és jövőképe, másrészt a szomszéd államokban élő németek és magyarok koránt sem felhőtlen, gyakran feszültségekkel terhelt viszonya. A csaknem egy időben lezajlott viták egyúttal rámutatnak a magyar kormány kisebbségekkel kapcsolatos törekvéseinek kétarcúságára is: míg nemzetiségeivel szemben nemzetiesítő államként lépett fel, a szomszéd államokhoz került német kisebbségektől elvárta, hogy azok politikai, gazdasági és kulturális érdekeiket alárendeljék a majdani revízió gondolatának, s ezzel sorsukat szorosan a magyar kisebbségek sorsához kössék.

Felhasznált irodalom

Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest: Osiris, 2005.

Akten zur deutschen auswärtigen Politik (ADAP) 1918-1945. Serie A, Band XII.; Serie B, Band XVI.

⁸⁶ *Kirchholtes, bukaresti német követ a német külügyminisztériumnak*. Bukarest, 1931. május 4. PA AA, R 73652, számozatlan.

- Albrecht Ferenc: „Tradicionális, önkéntes és kényszerkisebbségek” (Egy érdekes eszmecsere). *Magyar Kisebbség*, 1931. március 16. 222-228.
- Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának naplója. II. Budapest: Athenaeum, 1928.
- Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának naplója. II. Budapest: Athenaeum, 1937.
- Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. XXI. Budapest: Athenaeum, 1939.
- Dr. v. Balogh, Artur: Der Minderheitenschutz und die Entstehungsart der Minderheiten. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. április 3. 4.
- Bamberger-Stemmann, Sabine: *Der Europäische Nationalitätenkongreß 1925 bis 1938. Nationale Minderheiten zwischen Lobbyistenum und Großmachtinteressen*. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2000.
- Dr. v. Berzeviczy, Albert: Retrospektive Nationalitätenpolitik. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 8. 1–2.
- Prof. Bleyer, Jakob: „Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten” *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 21. 2–3.
- Bleyer, Jakob: Minderheitenkategorien und Minderheitenschutz. *Sonntagsblatt*, 1931. április 12. 1–2.
- Brandsch, Rudolf: Gefährliche Freunde. *Bukarester Tageblatt*, 1930. december 4.
- Domokos László: *Magyar feltámadás. A revíziós gondolat útja itthon és a külföldön*. Budapest: Pfeifer F., 1930.
- Domokos, Ladislaus: Unsere Nationalitätenpolitik vor dem Weltaeropag. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 15. 3–4.
- Eiler Ferenc: *Kisebbségvédelem és Revízió. Magyar törekvések az európai Nemzetiségi Kongresszuson (1925–1939)* Budapest: Gondolat, 2007.

- Eine lehrreiche Minderheitendebatte. *Sonntagsblatt*, 1931. március 1. 1–4.
- Erklärung der Deutschen Partei. *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, 1930. december 23. 1.
- Glass, Hildrun: *Zerbrochene Nachbarschaft. Das deutsch-jüdische Verhältnis in Rumänien (1918–1938)*. München: R. Oldenbourg Verlag, 1996.
- Gratz, Gustav: Die Assimilationsbestrebungen. (Rede, gehalten in der Jahresversammlung des U. D. V. am 20. August 1929. In: Gustav Gratz: *Deutschungarische Probleme*. Budapest: Neues Sonntagsblatt, 1938. 115–126.
- Dr. Gratz, Gustav: Minderheitsfrage und Minderheitsrecht. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 20. 2–3.
- Dr. Jakabffy, Elemér: „Gefährliche Freunde” oder gefährlicher Freund? *Glasul Minorităților*, 1931. január. 1–8.
- Jancsó Benedek: Romániai német politika a Maniu-kormány alatt. *Magyar Szemle*, 1929/1–4. 260–263.
- Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarország politikai története 1918. dec. 1-től 1940. aug. 30-ig*. Budapest: Studium, 1941.
- Neugeboren, Emil: *Unsächsisches Führertum: eine Abrechnung mit Rudolf Brandsch*. Hermannstadt: Schlosser, 1933.
- Popa, Klaus (Hrsg.): *Die Rumäniendeutschen zwischen Demokratie und Diktatur. Der politische Nachlass von Hans Otto Roth 1919–1951*. Frankfurt am Main: Lang Verlag, 2003.
- Sajti Enikő: A jugoszláviai magyarok politikai szervezkedésének lehetőségei és korlátai 1918–1941. *Regio*, 1997/2. 3–31.
- Dr. Sch.: Die Lage – Ungarn. *Nation und Staat*, 1931. március. 406–407.
- Dr. Sch.: Die Lage – Ungarn. *Nation und Staat*, 1931. május. 563–565.
- Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 2: 1860 bis 2006*. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2012.

- Sitzungsbericht des Kongresses der Organisierten Nationalen Gruppen in den Staaten Europas: Genf 1928.* Wien – Leipzig: Braumüller, 1928.
- Spannenberger, Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944.* Budapest: Lucidus Kiadó, 2005.
- Graf Teleki, Paul: Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 18. 1-2.
- Graf Teleki, Paul: Noch ein Wort zur Minderheitenfrage. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február. 22. 5.
- Count Teleki, Paul: *The Evolution of Hungary and its Place in European History.* New York: The Macmillan Company, 1923.
- Teleki Pál: Időszerű nemzetközi kérdések a politikai földrajz megvilágításában. In: Teleki Pál (szerk.): *Európáról és Magyarországról.* Budapest: Athenaeum, 1934. 72–94.
- Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi anyanyelvű oktatás Magyarországon a katolikus elemi népiskolákban. 1919–1944. *Századok*, 1995/6. 1251–1274.
- Tilkovszky Loránt: A weimari Németország és a Duna-medence német kisebbségei. *Századok*, 1980/2. 201–228.
- Tilkovszky: Németország és a magyarországi német kisebbség, 1921-1924. *Századok*, 1978/1. 3–48.
- Tilkovszky, Loránt: Die Entfaltung der Krise der deutschen Bewegung in Ungarn (1930-1932.). *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1980/1–2. 105–165.
- Tilkovszky Loránt – Weidinger Melinda: Magyar memorandum és német válasz. I–II. *Századok*, 2003/6. 1333–1364.; *Századok*, 2004/1. 159–206.
- Török, Árpád: Grundsätzliches zur Minderheitendebatte im Pester Lloyd. *Sonntagsblatt*, 1931. március 8. 1–3.
- Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten. *Glasul Minorităților*, 1931. március. 83-101.

Ungarische Bücher. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 2. 1-2.

Zum Dritten Mal! *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, 1931. január 11. 1-2.

MTI Bizalmas értesítések, MTI Csehországi és felvidéki lapszemle.
<http://archiv1920-1944.mti.hu>

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts [A Német Külügyminisztérium Politikai Levéltára]

Budapesti követség iratai

Bukaresti Követség iratai

Belgrádi követség iratai

Politikai Osztály iratai

Magyarország

Románia

The attempt to categorize minorities. A political weapon in the Hungarian-German relations (1930-1931)
by Ferenc Eiler

The paper attempts to point out two neuralgic issues in the German-Hungarian relations in the interwar period: the situation of the German minority in Hungary, and the problematic cooperation between the German and Hungarian minorities in the neighboring states of Hungary. The research is based on the analysis of two contemporary newspaper debates from the interwar period.

Keywords: Pál Teleki, Rudolf Brandsch, voluntary minorities, involuntary minorities, minority protection, League of Nations

TÓTH ÁGNES *

A nemzetiségi iskolák szakfelügyelete 1950-1968¹

A nemzetiségi oktatás szervezése-irányítása

Közvetlenül a II. világháború után a magyarországi nemzetiségek ügyeivel a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak (VKM) előbb a Dunamedencei, majd később a Külföldi kapcsolatok Osztálya foglalkozott. A minisztérium keretein belül 1949. január 1-től hozták létre az önálló Nemzetiségi Ügyosztályt. Feladata a kormány nemzetiségpolitikájának elfogadtatása, a nemzetiségi iskolák szervezése és irányítása, kulturális önszerveződésük elősegítése volt.

Egységes hatáskörrel, azaz a nemzetiségi oktatást és kulturális önszerveződést is irányító feladatokkal azonban csak néhány hónapig működött az ügyosztály. 1949 közepén ugyanis a kulturális élet különböző területeivel összefüggő feladatok a Vallás- és

* A szerző a MTA TK Kisebbségkutató Intézet főmunkatársa és a PTE Német Alapítványi Tanszék vezetője (Toth.Agnes@tk.mta.hu). A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap támogatásával (K 116209) készült.

¹ A tanulmány a magyarországi nemzetiségi oktatás 1950–1970 közötti történetének monografikus feldolgozását célul kitűző kutatás egy aspektusát tárgyalja. A kutatás eddigi eredményeként megjelent: Tóth, Ágnes: Die Neuorganisation des deutschen Nationalitätenunterrichts in Ungarn (1950–1952). In: Dácz, E. (szerk.): *Minderheitenfragen in Ungarn und in den Nachbarländern im 20. und 21. Jahrhundert*. Baden-Baden: Nomos. 2013. 197–219.; Tóth Ágnes: Nemzetiségi oktatás Magyarországon az 1950-es évek második felében. *Századok*, 2014. 4. sz. 1385–1424.

Miután a vizsgált időszakban a nemzetiségi iskolák szakfelügyelete különböző módon és mértékben az oktatásirányításért felelős minisztérium nemzetiségi osztályának munkáját is érintette., a tanulmány elején röviden áttekintem a nemzetiségi osztály létrehozását, s működését. Az osztály tevékenységének első időszakára vonatkozóan bővebben lásd Tóth Ágnes: A nemzetiségi oktatás irányításának szervezete és tevékenysége Magyarországon az '50-es évek első felében. *Iskolakultúra*, 2015. 9. szám. 75–89.

Közoktatásügyi Minisztériumtól átkerültek az ekkor létrehozott Népművelődési Minisztériumhoz. Ez utóbbi minisztérium, bár többször változó hatáskörrel, de egyértelműen kultúráirányító feladatokkal egészen 1956-ig működött.²

A nevében megmaradt VKM 1949 és 1951 között már csak a vallási és az oktatási ügyeket felügyelte. A nemzetiségi oktatási ügyosztály feladatát a következőképpen határozták meg: „a szlovák, román, délszláv és görög óvodák, általános iskolák, tanfolyamok szervezése, ellenőrzése és személyi ügyeinek intézése, a szlovák, román és délszláv kollégiumok, középiskolák és Pedagógiai Főiskola nemzetiségi ügyeinek intézése, nemzetiségi tankönyvek és tantervek készítésénél közreműködés.”³

Bár ekkorra már a németek kitelepítése befejeződött, és Magyarországon mintegy 220-230 ezer német nemzetiségű személy élt, őket az utasításban meg sem említették. Annál inkább figyelemre méltó ez, mert ezzel egyidőben más területeken – munkavállalás, lakhely szabad megválasztása – a németekkel szemben alkalmazott korábbi jogkorlátozások feloldása megkezdődött. Ez az ellentmondás egyrészt jelzi, hogy a kormányzatnak a németek társadalmi integrációjára vonatkozóan nem volt egységes, valamennyi területre kiterjedő összehangolt stratégiája. Másrészt – s megítélésem szerint valószínűleg erről volt szó – csak az egyes személyeknek az egzisztenciális létfenntartásához elengedhetetlenül szükséges korlátozások feloldását engedélyezte, s a joghátrány megszüntetését nem támogatta azokon a területeken, amely a közösség nemzeti közösségként való fennmaradását biztosíthatta volna. Esetükben jogi értelemben is csak 8-10 évvel később került sor az anyanyelvi oktatás és a kulturális önszerveződés biztosítására, a gyakorlatban végbement folyamat pedig egyértelműen jelzi, hogy az államhatalom ezt akkor is csak formálisnak tekintette.

A VKM feladatköréből 1951 májusában a vallási ügyek a megalkuló Állami Egyházügyi Hivatalhoz kerültek, így az 1951. évi I. törvénnyel a minisztérium elnevezését feladatellátásával

² A minisztérium működésére, szervezeti felépítésére vonatkozóan bővebben lásd www.mnl.gov.hu. Adatbázisok. A magyar állam szervei 1945–1990. Népművelési Minisztérium. (letöltés ideje: 2014. július 10.)

³ www.mnl.gov.hu. Adatbázisok. A magyar állam szervei 1945-1990. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. (letöltés ideje: 2014. július 10.)

összhangban Közköztatásügyi Minisztériumra változtatták.⁴ A nemzetiségek oktatási ügyeivel kapcsolatos feladatokat az Iskolai Főosztály keretén belül működő Nemzetiségi Osztály látta el. Alapvetően az osztály feladatai közé tartozott a nemzetiségi intézményeket érintő valamennyi szervezési és tartalmi kérdés. A minisztérium ügykörjegyzéke szerint az osztályon belül két csoport jött létre. Az *Oktatási és ellenőrzési csoport* szervezte, irányította és ellenőrizte a nemzetiségi óvodákban, általános iskolákban, gimnáziumokban, tanítóképzőkben és szakérettségis előkészítő tanfolyamokon folyó munkát, valamint a Pedagógusképző Főosztállyal egyetértésben a Pedagógiai Főiskolák nemzetiségi tanszékeinek tevékenységét. Emellett feladata volt a nemzetiségi diákotthonok ügyeinek intézése, a szülői munkaközösségekkel való kapcsolattartás, illetve tevékenységük szervezése, valamint a nemzetiségi iskolákban az úttörő- és DISZ-mozgalom irányítása. A Személyzeti Főosztállyal egyetértésben felelt a nemzetiségi iskolákban alkalmazható/alkalmazandó pedagógusok felkutatásáért, nyilvántartásáért és elosztásáért. A Beruházási főosztállyal és a Tanszeripari osztállyal közösen kellett gondoskodnia a nemzetiségi intézmények tanszer-, nyomtatvány-, szemléltető eszköz-, sportfelszerelés-ellátásáért.

Kiemelt feladatai közé tartozott a szaktanítói és szaktanári továbbképzések megszervezése, a tanulmányi felügyelők és szakfelügyelők munkájának irányítása és ellenőrzése. Ez utóbbi hálózat hatékony működtetéséhez azért is kiemelkedő érdeke fűződött, mert a szakfelügyelők egyrészt a minisztérium meghosszabbított kezeként sokat tehettek a központi elgondolások végrehajtásáért, másrészt rajtuk keresztül a minisztérium első kézből fontos információkat kapott a helyi viszonyokra, problémákra vonatkozóan. Az osztály feladatai közé tartozott a külföldi kapcsolatok kiépítése, fenntartása és bővítése is. Miután nem állt rendelkezésre elegendő politikailag

⁴ A Közköztatásügyi Minisztérium 1951. május 19-e és 1953. július 4-e között működött. Fennállásának két éve alatt jelentős változást okozott mind tevékenységében mind szervezeti felépítésében az 1952-ben felállított Felsőoktatási Minisztérium. A Közköztatásügyi Minisztérium működésére vonatkozóan bővebben lásd www.mnl.gov.hu. Adatbázisok. A magyar állam szervei 1945-1990. Közköztatásügyi Minisztérium. (letöltés ideje: 2014. július 10.)

megbízható, képzett pedagógus, különösen az első években több gimnáziumban, tanító- és tanárképző főiskolán Csehszlovákiából és Romániából érkezett vendégtanárokat alkalmaztak. A továbbképzés szempontjából pedig a szocialista országokban megszervezett nyári tanfolyamok, tanulmányutak bírtak jelentőséggel. Az '50-es évek második feléig a hiányzó tankönyveket is a szocialista országokban használtakkal pótolták, de az iskolai könyvtárak részére sor került szépirodalmi művek, folyóiratok, újságok behozatalára is. A *Tankönyv és didaktikai csoport* feladata alapvetően a nemzetiségi iskolák részére szükséges tankönyvek, tankönyvpótló jegyzetek, brosúrák, tájékoztatók, útmutatók, tantervek, óratervek és irányító tanmenetek készítése, bírálása és kiadása volt. Miután a feladatot annak nagysága miatt saját munkatársaival semmiképp nem tudta ellátni, didaktikai és tankönyvszerkesztő, illetve bíráló munkaközösségeket, valamint tankönyvankétokat szervezett.⁵ A Nemzetiségi osztályt 1952–1959 között Kovács Péter vezette.⁶

A Nemzetiségi Osztály 1953–1956 között gyakorlatilag változatlan feladatokkal az Oktatásügyi Minisztériumon belül az Általános Iskolai Főosztály keretében működött. A Nemzetiségi Osztály az új minisztériumi struktúrában a korábbiaknál alacsonyabb

⁵ www.mnl.gov.hu. Adatbázisok. A magyar állam szervei 1945-1990. (letöltés ideje: 2014. július 10.), valamint A Nemzetiségi osztály szervezeti felépítése és ügykörbeosztása, 1952. július 19. MNL OL XIX-I-4-g 17. tétel

⁶ Kovács Péter (1909-1993): Az ELTE-n középiskolai tanári oklevelet szerzett. Elemi és polgári iskolákban tanított, majd a Pedagógus Szakszervezet Országos Központjában a Szervezési Osztály irányítója. 1950-51-ben a Közoktatásügyi Minisztérium titkárságának tájékoztatási és dokumentációs osztályán dolgozott, majd 1952-1959 között a nemzetiségi osztály vezetője. Ilku Pál miniszter a fölmentését csak szóban indokolta. Kovács Péter eltávolításának alapvető oka az volt, hogy a kormányzati törekvésekkel szemben is kiállt az érdemi nemzetiségi oktatásért. 1959-től a budapesti I. László Gimnázium igazgatója, 1967–1972 között a Pedagógus Szakszervezet alelnöke. Számos cikke, tanulmánya jelent meg a szakszervezeti mozgalom, a közoktatás, az oktató-nevelő munkakülönböző területéről.

<http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/k2.htm#Kov%C3%A1csP%C3%A9ter>. (letöltés ideje: 2017. február 27.)

szintre került, ami nyilván a minisztérium vezetésének prioritásait is jelezte. Az új struktúrában kezdettől fogva feszültséget okozott, hogy a Nemzetiségi Osztály az óvodától a felsőoktatásig valamennyi nemzetiségi intézmény ügyeivel foglalkozott, illetve kellett, hogy foglalkozzon, a főosztályhoz viszont csak az alsó fokú intézmények tartoztak. A Nemzetiségi Osztály a többi – középiskolai, főiskolai - főosztállyal érintkező ügyeit nem közvetlenül és önállóan intézhette, hanem a főosztály vezetésén keresztül. E jelzésértékű lefokozás ellenére Kovács Péter a minisztérium átszervezését az osztály pozícióinak megerősítésére, de legalábbis stabilizálására igyekezett kihasználni. Ennek érdekében a minisztérium vezetéséhez 1953 nyarán és őszén több feljegyzést, beadványt juttatott el, amelyekben az osztály létszámának, feladatainak és kompetenciáinak összhangba hozatalát sürgette.⁷

A Kovács Péter vezette nemzetiségi osztály erőn felüli munkája, érvelése azonban nem tudta megakadályozni az 1960-as évek elején az anyanyelvű oktatás megszüntetését. Az átszervezés a nemzetiségi oktatást évtizedekre más vágányra állította, amelyet Vendégh Sándornak⁸, az osztály új vezetőjének irányításával hajtottak végre.

⁷ Nehezményezte, hogy az elmúlt egy évben nem történt meg az osztály szervezeti felépítésének, a két csoport – oktatási és ellenőrzési, valamint a tankönyv és didaktikai – működésének hivatalos jóváhagyása. Az osztály engedélyezett létszámkeretét sem lehetett betölteni, így továbbra is csak kétharmada (8 fő) volt a korábban tervezettnél. Súlyosbította a helyzetet, hogy a munkatársak létszáma nem egyenlően oszlott meg a két csoport között. Az oktatási és ellenőrzési csoportnak hat munkatársa, míg a tankönyv és didaktikai csoportnak csupán két munkatársa volt. Ez az aránytalanság egyben azt is jelzi, hogy a minisztériumi osztály munkájában a súlypont még mindig a szervezésen, s nem a tartalmi kérdéseken volt. Kovács Péter feljegyzése az osztály szervezeti kérdéseiről, 1953. július 15. MNL OL XIX-I-5-a sz.n. 1953. (233.d.) és A Nemzetiségi Osztály szervezeti felépítése, 1953. november 9. MNL OL XIX-I-4-g 1. tétel

„A Közoktatásügyi Minisztérium szervezési munkája kirívóan tükröződik osztályunk eddigi felépítésén. Az oktató, nevelő munka, a tanítás tartalmi része igen hátrányos helyzetbe került a szervezéssel szemben. Most, amikor fokozott gondot igyekszünk fordítani az iskolák tartalmi munkájára, megragadjuk az adandó lehetőséget, hogy minél nagyobb segítséget adjunk iskoláink tanulmányi színvonalának emeléséhez.” – fogalmazott. Kovács Péter feljegyzése az osztály szervezeti kérdéseiről, 1953. július 15. MNL OL XIX-I-5-a sz.n. 1953. (233.d.)

⁸ Vendégh Sándor (1927-2007): Pedagógiai tanulmányait Budapesten, az Apáczai Csere János Főiskolán végezte. A Művelődési Minisztériumban az

Nyilván nem meglepő, hogy ő csupa pozitív jelzővel illette az átalakítást, „jelentős előrehaladásnak”, „társadalmi szükségszerűségnek” és a „nemzetiségi szülők kívánságának” nevezte. Csupán a két tannyelvűség módszertani és tartalmi kérdései kapcsán fogalmazott meg némi (ön)kritikát, illetve megoldandó feladatként jelezte.

„A kétnyelvű oktatás lehetővé teszi az anyanyelv és a magyar nyelv tökéletes elsajátítását. A szülők állásfoglalását hűen tükrözi az a tény, hogy a tannyelvű iskolák 90%-a kétnyelvű oktatásra tért át. Az első év tapasztalatai biztatóak. A kétnyelvűség bevezetésével azonban csupán az első lépést tettük meg. Ahhoz, hogy a kétnyelvű oktatás valóságos rendszerre épüljön ki, nemzetiségi iskoláinkban néhány fontos politikai, pedagógiai, módszertani problémát kell megoldanunk. Tankönyvi, tantervi kérdések merülnek fel. A legnehezebb pedagógiai problémák egyike, hogy a maximális nevelési, oktatási célok elérése mellett a tanulók a lehető legkisebb megterheléssel mindkét nyelvet elsajátítsák. Éppen ezért komoly problémák jelentkeznek a tanítási óra módszertanában is.”⁹ – írta.

A már egyébként is szétszilált nemzetiségi oktatás felügyelete 1962. január 1-től a Nemzetiségi Osztály hatásköréből átkerült a közoktatási főosztályhoz. Az új szervezeti keretben valamennyi nemzetiségi intézmény ügyeivel egyetlen előadó, Fekete Tibor foglalkozott.¹⁰

1961-es iskolareform előkészítője és megvalósítója. Pályája során a szakképzés korszerűsítésével, különösen annak gyakorlati megvalósításával foglalkozott. L. Báthory Zoltán – Falus Iván: *Pedagógiai KI kicsoda 1997*. Budapest: Keraban Kiadó, 1997. 284.

⁹ Jelentés a Nemzetiségi Osztály oktatási és népművelési területen végzett 1960/61. évi munkájáról, 1960. május 17. MNL OL XIX-I-4-g 10. tétel

¹⁰ A rövid ideig az osztály vezetésével megbízott Gönyei Antal éves jelentésében pedig már csak javasolhatta, hogy „az illetékes főosztályok a jövőben is támaszkodjanak a nemzetiségi osztály véleményére, javaslatára, és elvi intézkedéseiket az osztállyal történő megbeszélés után tegyék meg. Ezt annál is inkább szükségesnek tartjuk, mert, a nemzetiségi osztály dolgozói több éves tapasztalattal rendelkeznek a nemzetiségi oktatás területén.” - A Művelődési Minisztérium Nemzetiségi osztályának jelentése a nemzetiségi intézmények helyzetéről és módszertani problémáiról, 1962. január 30. MNL OL XIX-I-4-g 35.tétel és *Pártállam és nemzetiségek 1950-1973*. Összeállította, jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta: Tóth Ágnes. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2003. 332–337., valamint XIX-I-4-g 10.tétel A Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának jelentése a nemzetiségek

A továbbra is a Művelődési Minisztérium keretén belül működő Nemzetiségi Osztály feladata a nemzetiségi szövetségek és lapszerkesztőségek tömegpolitikai és kulturális munkájának elvi irányítása és ellenőrzése, a nemzetiségi oktatás kérdéseivel foglalkozó szakosztályok munkájának segítése maradt, valamint szoros együttműködést kellett kialakítania a központi- és területi párt-, állami- és társadalmi szervezetekkel.¹¹ Az osztály vezetésével Mészáros Györgyöt¹² bízták meg. Bár az osztály a továbbiakban nem foglalkozott a nemzetiségi oktatás napi ügyeivel, a minisztériumon belül nyomon követte a különböző munkatársak ezzel kapcsolatos tevékenységét. A nemzetiségi oktatás tisztázatlan elvi kérdéseivel és gyakorlati tapasztalataival az osztály beszámolóiban továbbra is nagy terjedelemben foglalkoztak. Erre a területre vonatkozóan nyilvánvalóan a szövetségektől is sok információt kaptak, akik az osztálytól várták, hogy az adott oktatási probléma kapcsán a megoldás kimunkálásában is segítségükre legyen.

A minisztérium vezetése a Nemzetiségi Osztály szakmai feladat-és hatáskörét 1962-65 között teljes egészében kiüresítette, majd az 1965. február 19-i miniszterhelyettesi értekezlet a megszüntetése mellett foglalt állást. Molnár János miniszterhelyettes, Ilku Pál kérésére levélben fordult Köpeczi Bélához, aki ekkor az MSZMP KB Kulturális Osztályának a vezetője volt, s arra kérte, hogy az általa vezetett osztály támogató kiegészítésével együtt, a minisztérium javaslatát terjessze az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága elé. A minisztériumnak az osztály megszüntetésére vonatkozó kezdeményezését azzal indokolta, hogy „a Nemzetiségi Osztály munkája kifejezetten tömegpolitikai jellegű munka. Sem szervezeti-
leg, sem elvileg nem illeszkedik a minisztérium egészébe. Mind a nemzetiségi szövetségeknek, mind a Nemzetiségi Osztálynak közvetlen munkapartnerai a megyei pártbizottságok, a Hazafias Nép-

között végzendő politikai és kulturális munkáról, 1964. július 3. és Pártállam, 2003. 356-369.

¹¹ Feljegyzés az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztálya számára a nemzetiségek között végzendő politikai és kulturális munkáról, 1963. április 23. MNL OL XIX-I-4-g 4. tétel és Pártállam, 2003. 353-356.

¹² Mészáros György (1930-): Tanár, 1953 novemberétől 1967 decemberéig az Oktatásügyi Minisztérium, majd a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályán előbb főelőadóként, majd 1963 és 1967 között osztályvezetőként dolgozott.

front megyei szervezetei. Munkájuk lényeges politikai tartalma nemzetiségi jellegű népgyűlések szervezésében, a szövetségek közgyűléseinek, országos értekezleteinek előkészítésében, valamint a nemzetiségi művészeti együttesek munkájának irányításában áll. (...) A minisztériumban nemzetiségi oktatási problémákkal kell foglalkozni; ezzel azonban eddig se a Nemzetiségi Osztály foglalkozott, hanem a Közoktatási Főosztályon egy előadó. Ennek a munkának természetesen továbbra is a minisztériumban kell maradnia, méghozzá úgy, hogy ezt a részleget, amely jelenleg egy főből áll, még egy fővel megerősítve, nemzetiségi oktatási csoporttá szervezzük.”¹³

Jelezte azt is, hogy a minisztérium javaslatát a Hazafias Népfront vezetőivel – Erdei Ferenc főtitkárral és Bugár Jánosné főtitkárhelyetttel – egyeztette, akik a minisztérium elképzelését támogatták. A terv szerint 1965. április 1-ig a gyakorlati intézkedések – az osztály megszüntetése, az ügyek átadása – végrehajtására is sor került volna.¹⁴ A párt különböző testületeinek működési mechanizmusa lehetetlenné tette, hogy ilyen rövid idő alatt döntés szülessen a kérdésben. Addig is a minisztérium vezetése, törekvésével összhangban, a tavasz folyamán az osztály létszámát két főre csökkentette. Így léte és tevékenysége végképp jelképpé vált.¹⁵

Köpeczi Béla az MSZMP KB Kulturális Osztályának vezetőjeként egy évvel a minisztérium kezdeményezését követően 1966. március 25-én küldte meg javaslatát az Agitációs és Propaganda Bizottságnak. Megismételte a Művelődési Minisztérium korábbi javaslatát és érvelését, s kérte, hogy a Bizottság az 1958. október 7-i párthatározatot ilyen értelemben módosítsa. Jelezte azt is, hogy az előterjesztéssel a minisztérium vezetése továbbra is egyetért, s azt támogatja.

¹³ Molnár János levele Köpeczi Bélának, az MSZMP KB Kulturális Osztálya vezetőjének a nemzetiségi szövetségek irányítása tárgyában, 1965. március 5. MNL OL 288.f. 35.cs. 9.ö.e. és Pártállam, 2003. 373–375.

¹⁴ Uo.

¹⁵ „A nemzetiségi szövetségek felügyelet szempontból az MM Nemzetiségi Osztályához tartoznak. Az osztály létszáma: 1 osztályvezető, 1 főelőadó. Az MSZMP KB Kulturális Osztálya Népművelési Alosztálya feljegyzése a nemzetiségpolitika aktuális feladatairól, 1965. július 26. MNL OL 288.f. 35.cs. 9.ö.e. és Pártállam, 2003.

Az MSZMP PB 1968. szeptember 17-én újabb határozatot fogadott el a magyarországi nemzetiségek helyzetére vonatkozóan. Ebben leszögezték, hogy az 1958. évi határozatában lefektetett elvek továbbra is megfelelőek, ezért nincs szükség új elvi állásfoglalásra, ugyanakkor azok megvalósítása kapcsán számtalan hiba történt. A pártvezetés a nemzetiségi oktatás terén kénytelen volt szembenézni a folyamatosan csökkenő intézményi és gyereklétszámmal, a pedagógushiánnyal, az oktatás rohamosan romló színvonalával, a nemzetiségek nyelvvesztésével. Az oktatással kapcsolatos kérdések megoldására a Művelődési Minisztériumnak 1969. május 1-ig kellett javaslatot tenni.¹⁶

Ennek a folyamatnak a részeként a Művelődési Minisztériumban ismét visszaállították az egységes – azaz a kulturális és oktatási területet is – irányító és koordináló Nemzetiségi Osztályt, vezetőjének Kővágó Lászlót¹⁷ nevezték ki.

Szakfelügyelet: szakmai segítség vagy politikai kontroll?

A háború után a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium az iskolákban tanító pedagógusok szakmai munkájának ellenőrzésére ismét megszervezte a szakfelügyeletet. Ennek keretében a román iskolákat már az 1947/48. tanévtől, míg a szlovák és délszláv iskolákat az 1948/49. tanévtől ellenőrizte egy-egy szakfelügyelő. A Nemzetiségi Ügyosztály vezetői a szlovák és délszláv szakfelügyelők munkájával alapvetően meg voltak elégedve, bár kifogásolták, hogy kevés iskolalátogatást végeznek, és akkor is elsősorban szervezési

¹⁶ A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a magyarországi nemzetiségek helyzetéről, 1968. szeptember 17. MNL OL Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei 1945–2004. KB PM. Titkárság nyomtatott határozatai 1957–1989. (a továbbiakban: 288.f. 20. cs. 548.ö.e. és Pártállam, 2003. 413–419.)

¹⁷ Arató Endre (1921–1977): Egyetemi tanulmányait Budapesten végezte, történelem, egyetemi tanár. 1948-tól a Vallás- és Közoktatásügyi, illetve Közoktatásügyi Minisztériumban a nemzetiségi osztály vezetője volt. 1951-től 1955-ig az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, majd osztályvezetője, illetve igazgatóhelyettese. Eleinte a szlovák-magyar, illetve csehszlovák-magyar történelmi kapcsolatok foglalkoztatták. Kutatási területe később kiszélesedett a kelet-európai történelem egészére. E témakörben alapvető munkák fűződnek nevéhez. - <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/> (letöltés ideje: 2016. augusztus 23.)

kérdésekkel foglalkoznak. A tanév elején viszont a román szakfelügyelőt leváltották, amit azzal indokoltak, hogy „klerikális kapcsolatainak vannak, nacionalista és a munkáját sem végzi megfelelően.”¹⁸

Arató Endre az általa vezetett Nemzetiségi Ügyosztály első évi munkájának mérlegét megvonva keserűen állapította meg, hogy nagy nehézséget jelent számukra a minisztériumi rendeletek, utasítások végrehajttatása, elképzeléseik elfogadtatása a helyi tanácsi- és pártvezetéssel. Ezt megerősítette a VKM Vezetői Kollégiumának 1950. június 3-i értekezlete is. Nevezetesen: a megyei tanügy-igazgatási szervezetek általában nem foglalkoznak a nemzetiségi oktatással, sőt több helyen határozottan szembeszállnak a minisztérium által vitt nemzetiségpolitikával. A román, szlovák, délszláv iskolákkal kapcsolatot tartó egy-egy iskolafelügyelő munkáját, amely gyakorlatilag szervezési feladatokra korlátozódott, a Nemzetiségi Ügyosztály közvetlenül irányította. Emellett azonban más feladatokat is elláttak: a szlovák és a délszláv iskolafelügyelő a nemzetiségi szövetségek munkatársa volt, míg a román a gyulai gimnázium igazgatója. Egyedül Békés megyében volt egy szlovák szakfelügyelő, aki azonban szintén a tanítás mellett látta el ezt a feladatot. A Vezetői Kollégium amellet foglalt állást, hogy a minisztériumnak közvetlen kapcsolatot kell kialakítania a nemzetiségi intézményekkel, s ennek egyik formáját a szakfelügyelet megerősítésében látta. Azokban a megyékben tehát, ahol nagyobb számban éltek nemzetiségek – így Komárom-Esztergom, Nógrád és Pest megyékben egy-egy szlovák, Baranya és Bács-Kiskun megyében pedig egy-egy délszláv –, szakfelügyelő kinevezését tervezték. Az elképzelés szerint az adott megye valamely nemzetiségi iskolájában tanító gyakorló pedagógus látta volna el a szakfelügyelői teendőket. A nemzetiségi oktatás irányításában a VKM szerepének kizárólagossá tételét szolgálta a délszláv iskolafelügyelőnek a minisztérium épületén belüli elhelyezése is. „Nevezett ugyanis azzal, hogy a Délszláv Szövetségben tartózkodik, azt a hiedelmet kelti a délszláv lakosság körében, hogy a Délszláv Szövetség hivatott a délszláv iskolakérdések megoldására.”¹⁹ – rögzítették a

¹⁸ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Nemzetiségi Oktatási Ügyosztályának jelentése a nemzetiségi oktatás eredményeiről és a további feladatokról, 1950. március 21. MNL OL XIX-I-4-g 35. tétel és Pártállam, 2003. 23–34.

¹⁹ 1950. június 3-i ülés jegyzőkönyve. MNL OL XIX-I-1-r

jegyzőkönyvben. Ami rávilágít arra is, hogy a nemzetiségi szövetségeknek a közösségek valóságos képviselőit szolgáló tevékenységének és kompetenciáinak kiüresítése már a '40-es évek végén megkezdődött.

A Vezetői Kollégium 1951. március 5-i értekezletén ismételten a nemzetiségi oktatás helyzetével foglalkozott. A Nemzetiségi Ügyosztály előterjesztésében számos területen eredményekről számolt be: a délszláv nyelvoktatás kiszélesítése, továbbképzés, a délszláv gimnázium és tanítóképző Budapestre helyezése, csehszlovákiai és romániai tankönyvek és szépirodalmi művek beszerzése. Ugyanakkor megállapították, hogy nem sikerült még kialakítani a minisztérium közvetlen irányítása alatt dolgozó függetlenített szakfelügyeletet, s a beiskolázás terén is jobb eredményekre számítottak.²⁰

A központi nemzetiségi szakfelügyelet végül 1952. szeptember 1. és 1954. szeptember 1. között működött. A 9 tanulmányi, illetve szakfelügyelő gyakorló pedagógus volt, csökkentett óraszámban tanítottak, s emellett látták el a szakfelügyelői teendőket. Munkájukat a Nemzetiségi Osztály keretén belül végezték, a minisztérium alkalmazásában álltak, ami biztosította számukra a megyei apparátustól való függetlenségüket. A délszláv, német, román, szlovák szakfelügyelők felügyeleti területének meghatározásakor figyelembe vették az iskolák megyénkénti számát is. A központi szakfelügyelet biztosította a kölcsönös tájékoztatást és tapasztalatszerzést. A minisztérium szakmai elképzeléseiről, utasításairól az érintett intézmények vezetői közvetlenül értesültek, illetve ezen a csatornán keresztül a minisztérium is tájékozódhatott az iskolák helyzetéről. Bár az egyes ügyeket a megyei tanácsok művelődési osztályain keresztül kellett intézni, s a minisztérium önálló anyagi erőforrással sem rendelkezett, az információk birtokában az esetek nagy részében a korábbiaknál hatékonyabb segítséget tudott nyújtani. A tanítás

Figyelemre méltó az is, ami nem került szóba a tárgyaláson: a németek számára biztosítandó anyanyelvi oktatás kérdése.

²⁰„A beiskolázási keretszámokat nem minden esetben tudtuk betölteni, pld. a szlovák tanítóképzőben a meghatározott 30 helyett csak 25 tanuló van, az 1000 diákothtoni férőhelyből 35 általános iskolás hely nincs betöltve. A magyar nyelv és a nemzetiségi irodalmi nyelv megtanítása – mint súlyponti feladat – állandó folyamatos munkánk alapja.” – MNL OL XIX-I-1-r 1951. március 5-i ülés jegyzőkönyve.

tartalmi, módszertani kérdéseiben pedig teljesen önállóan járhatott el. A központi nemzetiségi szakfelügyelet a minisztériumban 1954 tavaszán végrehajtott racionalizálásnak esett áldozatul. A Tervgazdálkodási Főosztály által biztosított hét ún. félfüggetlenített – 1 román, 2 német, 2 délszláv, 2 szlovák – szakfelügyelő, aki maga is tanított, s ehhez kapcsolódó feladatai ellátásához csupán órakedvezményt kapott, nem tudta ellátni valamennyi nemzetiségi iskola felügyeletét.²¹

De nyilvánvaló volt az is, hogy a szakfelügyelet megszüntetésével a minisztérium közvetlen kapcsolata megszűnik az általa irányított nemzetiségi intézményekkel, s ezzel a lépéssel az elmúlt 3-4 évben megkezdett munka eredményei rövid idő alatt erodálódnak. Kovács Péter ezért azt javasolta, hogy azokban a megyékben, ahol 25-nél több nemzetiségi iskola működik, a minisztérium kötelezze a megye vezetőit egy nemzetiségi oktatási felügyelő alkalmazására, aki „az iskolák ellenőrzésében, a helyi problémák megoldásában elősegítene a nemzetiségi oktatást.”²²

Az osztályvezető javaslata szakmai szempontból több ponton is kifogásolható. Egyrészt a megyei apparátus a szűkös anyagi erőforrások miatt részben ellenérdekelt volt a nemzetiségi intézmények fönntartásában. Másrészt tagjai között alig-alig volt ezen intézmények problémáit értő és azt megfelelő szakértelemmel kezelő személy. Hiszen a tanácsi apparátusban dolgozók, még ha volt is pedagógus végzettségük, nem gyakorló pedagógusok voltak, szakmai segítséget tehát aligha tudtak nyújtani. Elhelyezési, költségvetési vita esetén pedig szükségszerűen a tanács érdekeit kellett képviselniük. Harmadrészt az egyes nemzetiségek iskoláinak helyzete és problémái különbözőek voltak, s már csak a nyelvi korlátok miatt is nehezen elképzelhető, hogy egyetlen, például szlovákul tudó tanácsi alkalmazott hatékonyan tudta volna ellátni az adott megye területén

²¹ MNL OL XIX-I-2-f 859. sz.n. (127)/1957.

²² A Békés megyei 66 nemzetiségi iskolához egy szlovák és egy román, a Baranya megyei 62 iskolához egy német, a Pest megyei 43 iskolához egy szlovák, a Borsod megyei 27 iskolához egy szlovák, a Bács-Kiskun megyei 27 iskolához egy délszláv nyelvtudású előadó alkalmazását javasolta. A görög-macedón iskolák szak- és tanulmányi felügyeletét elképzelése szerint a továbbiakban vagy a minisztérium, vagy a Fővárosi Oktatási Osztály látta volna el. MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel Kovács Péter feljegyzése a racionalizálással kapcsolatba, 1954. április 13.

működő valamennyi - román, német, vagy délszláv – iskola felügyeletét. Kovács Péter azonban mindenáron a bekövetkező kár mértékének csökkentésére törekedett. A szakfelügyelet megtartásával az elsődleges célja az volt, hogy megőrizze a minisztérium rálátását az egyes intézményekben folyó munkára.

Ez a törekvése sikerrel járt, a minisztérium 104-12/1954. számú utasítása, amely a megyei és járási oktatási apparátusok átszervezéséről rendelkezett, előírta, hogy az 1955/56. tanévtől „a nemzetiségi iskolákkal rendelkező megyékben az egyik tanulmányi felügyelőt meg kell bízni ezen iskolák ellenőrzésével is.”²³

A minisztérium Nemzetiségi Osztályának munkatársai azonban helyszíni tájékozódásaik során rendre azzal szembesültek, hogy a megyei oktatási osztályok többsége nem hajtotta végre az utasítást, s a nemzetiségi iskolák első félévi ellenőrzése teljes egészében elmaradt. Ezt azzal indokolták, hogy a megyei tanulmányi felügyelők között nincs olyan, aki valamely nemzetiség nyelvét beszélné, ezért nem tudtak kit megbízni. A minisztérium 1955. január 28-án Szolnok és Heves megye kivételével valamennyi megyéhez ismét eljuttatta előző évi utasítását, úgy módosítva, hogy amennyiben a megyei, járási tanulmányi felügyelők vagy a magyar szakfelügyelők között nincs valamely nemzetiség nyelvét beszélő személy, akkor ideiglenesen a „politikailag és szakmailag a legjobb munkát végző” nemzetiségi iskolaigazgatók, nyelvtanárok is – akik státuszukban maradván, s számukra csupán a kiszállási díjat fizetve - megbízhatók a szakfelügyelettel. A minisztérium 1955. február 21-ig kérte a megbízottak nevét, hogy megküldhessék részükre a munkájukhoz szükséges – felügyeleti szempontokat, nemzetiségi tanmeneteket, nyelvi útmutatókat, óratervet, új helyesírási szabályzatot – dokumentumokat.²⁴

Ezzel egy teljesen kevert, tisztázatlan szervezeti felépítésű szakfelügyelet jött létre, amelyben együtt dolgoztak a minisztérium által kinevezett félfüggetlenített, illetve a megyei tanácsok által megbízott, feladatukat gyakorlatilag társadalmi munkaként végző pedagógusok, és hivatalnokok.

A megyei válaszok nyilvánvalóvá tették, hogy a decentralizált nemzetiségi szakfelügyelet a korábbinál lényegesen költségesebb és

²³ MNL OL XIX-I-2-f 859-2/1955.

²⁴ Uo.

kevésbé hatékony, s hogy az ezzel járó személyi és költségvetési problémák jórészt megoldani nem tudják.

Hajdú-Bihar megyében, ahol ekkor három román nyelven tanító (Bedő, Körösszegapáti, Körösszakál) és öt nyelvoktató (Mezőpeterd, Pocsaj, Darvas, Vekerd, Zsáka) iskola működött, szintén nem volt olyan tanulmányi felügyelő, aki beszélt volna a román nyelvet, ezért a megye ideiglenesen Barabás Ferencet, a bedői általános iskola igazgatóját javasolta.²⁵

A Pest Megyei Tanács Oktatási Osztálya 1955. február 21-én írt válaszában valamennyi problémát érintette: A „nemzetiségi iskolák szakfelügyeletét a megyei általános tanulmányi felügyelőkkel megoldani nem tudjuk. Megyénkben három féle nemzetiségi nyelv oktatása folyik: szlovák, szerb-horvát és német, ezért a békésmegyei mintát nem tudjuk követni már csak azért sem, mert a nemzetiségi nyelven, illetve nyelvet oktató iskoláink a megye területén meglehetősen elszórtan vannak. A legtöbb járásban csak egy-két nemzetiségi iskola van, így járásonként beállítani felügyelőket nem lehet, annak nincs is értelme, eltekintve attól, hogy megfelelő kádert minden járásban nem találhatunk. Arra pedig, hogy az egész megyére nyelvenként beállított 1-1 felügyelőt más járásokba is utaztassuk, költségvetési fedezet hiányában nincs lehetőségünk. (...) Amennyiben erre a járások megfelelő költségvetési keretet kapnának, nyelvenként 1-1 ideiglenes nemzetiségi szakfelügyelőt be tudnának állítani. Ennek megszervezésére azonban hosszabb határidőt kérünk. Nemzetiségi előadónk van.”²⁶

A szlovák-magyar lakosságcserét követően a szlovák iskolák a '40-es évek végétől az '50-es évek közepéig kiemelt figyelmet kaptak. Békés megyében már 1949-től alkalmaztak egy, a szlovák iskolák helyzetét jól ismerő, problémáik megoldását segítő megyei szakfelügyelőt. A minisztérium, valamint a megyei és járási oktatási osztályok munkatársai 1955. május 16–21. között Békés megyében 22 nemzetiségi – 12 szlovák, 8 román és 2 délszláv – intézményt látogattak meg és ellenőriztek. Az ún. brigádlátogatás egyik napján Kiss Gyula miniszterhelyettes is részt vett, aki Gyulán és

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

Méhkeréken román, míg Békéscsabán és Tótkomlóson szlovák általános iskolai és gimnáziumi tanórákat is meglátogatott.²⁷

A központi szakfelügyelet megszüntetésének negatív hatásai Békésben már ekkor megmutatkoztak, ezért javasolták, hogy a „megyei és járási oktatási osztályok dolgozói, a megyei és a járási tanulmányi- és szakfelügyelők ugyanúgy ellenőrizzék a nemzetiségi anyanyelvi és nyelvtanító iskolákat, mint a magyar iskolákat.”²⁸

A Nemzetiségi Osztály az 1955. február 21-én kiküldött „Felügyelői szempontok a nemzetiségi felügyelők részére” című dokumentumban mindenekelőtt a szakfelügyelet célját határozta meg. Eszerint: „Ellenőrizni és segíteni a nemzetiségi anyanyelvű és nyelvtanító általános iskolák oktató-nevelő munkájára is vonatkozó párt- és kormányhatározatok megvalósítását, az O.M., a megyei és

²⁷ Kovács Péter a Békés megyei látogatásról Tamás Istvánt az MDP Központi Vezetősége tagját is tájékoztatta, jelentésében a következőképpen értékelte e tény: „Első ízben történt ugyanis, hogy a minisztérium felső vezetősége részéről valaki órát látogatott valamelyik nemzetiségi iskolában. A látogatások után tartott megbeszéléseken sok jó tanácsot, segítséget kaptak a nemzetiségi iskolák dolgozói Kiss elvtárostól. Ezek közül külön meg kell említeni Kiss elvtársnak a méhkeréki V.B.-vel és párttitkárral folytatott megbeszélését, amely nagyban elősegíti a hiányzó tantermek pótlását.” MNL OL 276.f. 91.cs. 83.ö.e. Kovács Péter tájékoztató jelentése a Nemzetiségi Osztály munkájáról, 1955. június 11.

Beszámolójában hangsúlyozta azt is, hogy részben a megszüntetett központi szakfelügyelet megyei szintű megszervezésének elősegítése érdekében komoly mértékben megemelkedett az osztály munkatársainak kiszállása. Ledényi Ernő 24, Virág János 18, Néczin Zorka 17, Mészáros György 16, Pécsi György 15, Jánosy Istvánné 14, Ikonomu Jorgosz 13, Gráf Rezsóné 8 napot töltött vidéken. Hangsúlyozta azt is, hogy a Békés megyeihez hasonló, több napos, valamennyi intézménytípusra kiterjedő, átfogó ellenőrzést más megyékben is – Baranya, Bács-Kiskun, Borsod-Abaúj-Zemplén és Pest – jó lenne tartani. Ugyanakkor jelezte azt is, hogy gépkocsi és pénz hiányában már eddig is több kiszállást el kellett halasztani, illetve alkalmanként a szlovák szövetség gépkocsiját vették igénybe. MNL OL 276.f. 91.cs. 83.ö.e. Kovács Péter tájékoztató jelentése a Nemzetiségi Osztály munkájáról, 1955. június 11.

²⁸ Jelentés a Békés megyei nemzetiségi intézményeknek az Oktatásügyi Minisztérium Általános Iskolai Főosztálya által szervezett ellenőrzéséről, 1955. május 26. MNL OL 276.f. 91.cs. 83.ö.e. és Pártállam, 2003.109-125.

Kovács Péter a szakfelügyelettel kapcsolatos nehézségeket Tamás Istvánnak is jelezte. „A jövő tanévre egységesebbé kell tenni a főosztály, a minisztérium kiszállásait és ami ezzel szorosan összefügg, feltétlenül rendezni kell a nemzetiségi iskolák felügyeletét.”-írta. Kovács Péter tájékoztató jelentése a Nemzetiségi Osztály munkájáról, 1955. június 11. MNL OL 276.f. 91.cs. 83.ö.e.

járási oktatási osztályok rendelkezéseinek végrehajtását. Összegezni és elemezni a nemzetiségi oktató-nevelő munka eredményeit és hiányosságait – segíteni a legjobb munkamódszerek kialakulását, elterjedését – ugyanakkor utasításokat, tanácsokat adni a hibák, hiányosságok kiküszöbölése érdekében a nemzetiségi nevelőknek.”²⁹

Ezt követően az útmutatóban részletesen ismertették a felügyelők feladatait és hatásköreit. Tevékenységük súlypontja egyértelműen a pedagógusok szakmai munkájának, társadalmi tevékenységének és politikai nézeteinek sok szempontú ellenőrzése volt. A szakfelügyelőknek ellenőrzési tervet és naplót kellett vezetni, munkájukról pedig negyedévente részletes jelentést kellett készíteniük.³⁰ Egyúttal a minisztérium a szakfelügyelőktől a „Felügyelői szempontok...” véleményezését is kérte. Véleményét, ismételt felszólítására is, csak Barabás Ferenc írta meg. Kifogásolta, hogy míg a dokumentum a tantárgyak és technikai kérdések kapcsán apró részletekbe menően szabályozó – a tanulók testtartása, toltartása, a füzetben használandó sorminták –, addig olyan fontos elvi kérdésekben, mint a szülők félelmének oldása, a hazafias nevelés megvalósításának módja, vagy a helyi tanácsi és pártszervekkel való kapcsolattartás mikéntjére vonatkozóan semmilyen fogódzót nem ad. Túlságosan általánosnak tartotta azt a megfogalmazást is, hogy „Munkája során minden területen támaszkodik a pártszervezet és szakszervezet támogatására.”³¹

A minisztérium a visszajelzések és a tapasztalatok alapján 1956 tavaszán némileg korigálta a korábbi útmutatót. Az ellenőrzésekről nem negyedévente, hanem a tanév első és második félévének végén kellett jelentést készíteni. Megadták az összesítő jelentések elkészítésének tartalmi szempontjait, amelyek nyilvánvalóan egyben az ellenőrzés elemei is voltak. Ismertetni kellett, hogy adott félévben a szakfelügyelő mely intézményekben – iskola, tanács, szövetség, pártszervezet – tett látogatást. A meglátogatott iskolák kapcsán két nagy területet – az oktatás tárgyi és személyi feltételeit valamint az oktató-nevelő munkát – kellett véleményezni. Összességében az értékelés szempontjai a korábinál kevésbé ideologikus megközelítést tükröztek, és elsősorban a lényegi kérdésekre, a

²⁹ XIX-I-2-f-14/859-4-8/1955.

³⁰ MNL OL XIX-I-2-f 14/859-25/1955.

³¹ MNL OL XIX-I-2-f 14/859-25-3/1955.

gyakorlatban zajló folyamatok követését szolgálta. Könnyebbséget jelentett az is, hogy a szakfelügyelőknek az egyes pontokra vonatkozó megállapításait a felügyeleti területük egészére vonatkozóan, összefoglalóan kellett megtenni. Az egyes iskolákban tapasztaltakat csak az általános érvénnyel megfogalmazottak alátámasztására kellett kiemelni.³²

A megyék azonban minden lehetséges módon hártották ezt a feladatot, a nemzetiségi szakfelügyelet megszervezésére több helyen még csak kísérletet sem tettek. Az is egyértelműen látszott, hogy a Nemzetiségi Osztály érdemben nem tud beavatkozni a folyamatba, de tisztában volt azzal is, hogy ha a szakfelügyelet teljes fölszámolása bekövetkezik, újbóli megszervezésére nincs esélye. Ezért, még ha oly korlátozott módon is, de mindenképpen a fenntartását próbálta elérni.

A Nemzetiségi Osztály 1956. augusztus elején a megyei tanácsok oktatási osztályait arról tájékoztatta, hogy megvizsgálta a jelenlegi nemzetiségi szakfelügyelet rendszerét, és megállapította, hogy az nem fogja át teljes egészében a nemzetiségi iskolahálózatot, a felügyeleti területekben nagy különbségek vannak, s működése sem zökkenőmentes. A stabil és végleges megoldás kialakításával azonban meg kell várni a megyék területrendezését, ezért arra tett javaslatot, hogy a megyék az 1956/57-es tanévben, az elmúlt évihez hasonló módon, ideiglenes jelleggel szervezzék meg a szakfelügyeletet. Azaz: alapvetően azokat a személyeket bízzák meg, akik a múlt tanévben is elláttak szakfelügyelői teendőket. Megbízásuk csak egy évre szólhatott, munkájukat az előző évben kiadott felügyeleti szempontok alapján kellett végezniük. A minisztérium a szakfelügyelők részére külön értekezletet nem tartott.³³

³² Szempontok a nemzetiségi szakfelügyelők és megyei nemzetiségi előadók félévi és évvégi összesítő jelentéséhez, 1956. május 18. MNL OL XIX-I-4-g 31. tétel

³³ A szakfelügyelők év eleji feladatait a következőkben határozták meg: pontosan mérjék fel a területükön működő iskolák, pedagógusok, tanulók számát, az iskolák igazgatóitól kérjék be a nemzetiségi órák órarendjét, ellenőrizzék a nemzetiségi oktatásra tett intézkedéseit, s az első két hónapban látogassák meg a kezdő pedagógusokat, majd ezt követően azokat, akiknél a múlt tanévben hiányokat, mulasztásokat tapasztaltak. A látogatás során ellenőrizni kellett a tanulók tankönyv- és füzettelátottságát, az anyanyelvi órák órarendi elosztását, a

A megyék is a status quo fenntartására törekedtek, de többen túlterheltségre, a rossz utazási körülményekre hivatkozva nem vállalták a megbízást.³⁴ Egyedül Tolna megyéből jelezték, hogy az előző évvel szemben most nem egy, hanem két személy látja el a német iskolák szakfelügyeletét, mert egy személy „nem tudta megnyugtatóan megoldani, részben közlekedési nehézségek, részben más irányú elfoglaltsága miatt”.³⁵ Vas megye, ahol az előző évben három szakfelügyelő működött, gyakorlatilag visszautasította a kérést. Arra hivatkoztak, hogy a költségvetésük nem teszi lehetővé a nemzetiségi iskolák szakfelügyelőinek útiköltség- és napidíjának kifizetését. Azzal érveltek, hogy a magyar iskolák szakfelügyeletének ellátására kapott összeg is a minimálisra csökkent, így azon a területen is nehézséget okoz a feladat ellátása. Jelezték azonban, hogy ha a minisztérium a feladathoz biztosítja a forrást, megszervezik a nemzetiségi szakfelügyeletet.³⁶

tanulócsoportok alakítását és bontását, tanmenetek készítését. Ellenőrizni kellett azt is, hogy az iskolák hogyan teljesítették a diákotthonos elhelyezésre vonatkozóan előírt beiskolázási tervüket, s a jelentkezett tanulók valóban megkezdték-e tanulmányaikat. – MNL OL XIX-I-2-f-14/859-12/1956.

³⁴ Lásd például a Pest vagy a Komárom megyei jelentést. – MNL OL XIX-I-2-f-14/859-12/2/1956.

³⁵ MNL OL XIX-I-2-f-14/859-12/2/1956.

³⁶ MNL OL XIX-I-2-f 859-10/1957.

*Nemzetiségi szakfelügyelők 1954-1960*³⁷

Nemzetiség	Megye	Név	Időpont	Működési területe	Képzettség vagy munkahely	Megjegyzés
DÉLSZLÁV	Baranya ³⁸	Gázsity Milutin	1954/55.	Baranya	délszláv-magyar szakos ált.isk. tanár	
		Milla Ferenc	1956/57. 1958/59.	Baranya megye	Munkahely: Villányi Általános Iskola	
	Bács-Kiskun	Gorjanác József	1958/59.	n.a.	Munkahely: Garai Általános Iskola	
	Békés	Pandurovity György	1958/59	n.a.	Munkahely: Battyonyai Általános Iskola	
	Pest ³⁹		1954/1955.			
	Somogy	Németh Lajos	1954/55.	Potony, Lakócsa	tanító, a járási	horvát nyelvet

³⁷ A táblázatot a MNL OL XIX-I-2-f 14/859-27/6/1955., 14/859-27/4/1955., 14/859-27-13/1955., XIX-I-2-f 859-2/1955., XIX-I-2-f 14/859-3/1957., és a XIX-I-4-g 3. tétel 44240/1959. alapján állítottam össze.

Az adatszolgáltatás nem azonos tartalommal történt, így az egyes személyekre vonatkozóan is más-más információk állnak rendelkezésre.

³⁸ „Még egy délszláv felügyelő beállítását folyamatban van. Megyei tanulmányi felügyelők közül Szegő Józsefné segít a német iskolák felügyeletében, mivel jól beszél németül. A nemzetiségi ügyeket a megye egész területén Bernics Ferenc iskolai csoportvezető irányítja.” – MNL OL XIX-I-2-f 859-2/1955.

³⁹ „A szerb-horvát nyelv szakfelügyeletét megbeszélés szerint nem szerveztük meg.” MNL OL XIX-I-2-f 859-2/1955.

Nemzetiség	Megye	Név	Időpont	Működési területe	Képzettség vagy munkahely	Megjegyzés
	megye				oktatás osztály alsó tagozatos szakfelügyelője	beszéli
	Vas megye	Harsányi Ignác	1954/55.	Szombathelyi járás	tanító; ált. iskolai igazgató, Horvátzsidány	
		Csabai András	1954/55.	Szentgotthárdi járás	tanító, ált. iskolai igazgató, Apátistvánfalva	
		Lang József	1958/59.	n.a.	Felsőszölnöki Általános Iskola	
		Piller János	1958/59.	n.a.	Felsőcsatári Általános Iskola	
	Zala	Albeck Gyula	1954/1955.	Letenyei, Nagykanizsai járás	matematika-fizika szakos tanár; a letenyei járási oktatási osztály vezetője, Járási Tanács	A délszláv nyelvet beszéli.
		Albeck Gyula	1958/58.	n.a.		
NÉMET	Baranya	Szirom Károly	1954/55.	Pécsvárad, Mohácsi járás	német szakos tanár, Petőfi Általános Iskola, Pécs	eddig is már félfüggetlenített szakfelügyelő volt;
		Náthy Lajos	1954/55.	Pécsi, Sásdi járás	orosz szakos megyei, félfüggetlenített	

Nemzetiség	Megye	Név	Időpont	Működési területe	Képzettség vagy munkahely	Megjegyzés
					szakfelügyelő.	
		Gúth Erzsébet	1956/57. 1958/59.	Baranya megye	Munkahely: Pécs középiskolai tanár	
	Bács-Kiskun	Radnai Antal	1958/59.	n.a.	Munkahely: Kecskemét, Rákóczi u-i Általános Iskola	
	Győr-Moson-Sopron	Németh István	1958/59.	n.a.	Munkahely: Sopron, Széchényi Gimnázium	
	Fejér	Gál János	1958/59.	n.a.	Székesfehérvár	
	Komárom-Esztergom	Gallai Rezső	1954/55. 1956/57.	Komárom-Esztergom	megyei tanulmányi felügyelő, orosz szakos ált. isk. tanár, német és magyar tanítási nyelvű ált. isk. szóló tanítói oklevél; megyei tanulmányi felügyelő	
	Pest	Jármay János	1954/1955.	Budai járás	általános iskolai igazgató, Perbál; II. éves német szakos tanárjelölt	
		Oltai Antal	1954/55.	Ráckevei járás	általános iskolai	

Nemzetiség	Megye	Név	Időpont	Működési területe	Képzettség vagy munkahely	Megjegyzés
					igazgató, Taksony; magyar-német tanítói okl., II. évf. tanárjelölt	
		Solymos Istvánné	1954/1955.	Szentendrei járás	járásai tanulmányi felügyelő, Tahitótfalu; mat-fiz. szakos, német tanítói képesítése van.	
	Pest	Arató Mátyás	1955/56. tanév;	Pest megye egész területe	magyar-német- történelem szakos polg. isk. tanár; Aszódi Általános Iskola; félfüggetlenített szakfelügyelő;	
		Arató Mátyás	1958/59.	n.a.		
	Tolna	Békés Ferenc	1954/1955. 1955/56. 1956/57.	Bonyhádi járás	tanító, tanulmányi felügyelő	
			1955/56.	Bonyhádi, gyönki, paksi járás		
			1956/57.	Bonyhádi járás		

Nemzetiség	Megye	Név	Időpont	Működési területe	Képzettség vagy munkahely	Megjegyzés
		Polgár József	1954/55.	Gyönki, paksi járás	polgári iskolai tanár, tanulmányi felügyelő	
			1956/57.	Gyönki, paksi járás		
		Csató László	1958/59.	n.a.	Bátaszék	
	Vas	Molnár Alajos	1954/55. 1955/56.	Vas megye	Vasszentmihályi Általános Iskola	
		Kocsis Gyula	1958/59.	n.a.	Szombathely, Gimnázium	
	Veszprém	Dr. Metzner Lászlóné	1954/55.		magyar-történelem szakos ált. isk. tanár, szakfelügyelő, német nyelvet beszél;	
		Szüllő Ferenc	1956/57.	Úrkut, Herend, Bánd, Városlőd,Pula, Lókút,Bakonyoszlop.	ált.iskolai tanító; tanulmányi felügyelő;	
		Andó József	1958/59.	Úrkut, Herend, Bánd, Városlőd,Pula, Lókút,Bakonyoszlop.	Pápa	

Nemzetiség	Megye	Név	Időpont	Működési területe	Képzettség vagy munkahely	Megjegyzés
ROMÁN	Békés megye ⁴⁰	Turcu Márius	1954/55.;	Gyula, Elek, Lökösháza, Jánosháza	Gyulai Román Általános Iskola igazgatója; román nyelv és irodalom szakos ált. isk. tanár	
		Turczu Máriusz	1958/59.	n.a.		
		Tompa Adám	1954/55.	Battyonya, Pusztatottlaka	Mezőkovácsházai járás tanulmányi felügyelője.; tanító, közismereti, románul tud;	
		Szilágyi Péter	1954/55.	Méhkerék	Gyulai Román Gimnázium. igazgatója, román nyelv és irodalom szakos ált. isk. tanár	
	Hajdú-Bihar megye	Barabás Ferenc	1954/55.	Hajdú-Bihar megye	román szakképesítésű tanító; Bedői Általános Iskola	

⁴⁰ A békéscsabai szlovák és a gyulai román gimnázium, valamint a román tanítóképző tagozat munkáját az oktatási minisztérium esetenként kijelölt munkatársa ellenőrizte. – MNL OL XIX-I-2-f 859-2/1955.

Nemzetiség	Megye	Név	Időpont	Működési területe	Képzetség vagy munkahely	Megjegyzés
					igazgatója	
SZLOVÁK	Békés	Máthé György	1954/55.	Békéscsaba és Békés megye szlovák nyelvoktató isk.	Békéscsaba város oktatási oszt., adminisztrátor, szlovák nyelv és irodalom szakos ált. isk. tanár	
		Janeckó János	1954/55.	Gyulai és mezőkovácsházi járás	Járásai tanulmányi felügyelő, Gyula; szlovák-nyelv és irodalom szakos ált. isk. tanár;	
		Nagy István	1954/55.	Tótkomlós	Orosházi járás függetlenített tanulmányi felügyelője; tanító, Szlovákiában nyert képesítést;	
		Sznyida György	1954/55.	Szarvas és a szarvasi járás	Örménykúti körzeti isk. igazgatója, szlovák nyelv és irodalom szakos ált. isk. tanár;	
		Lugosi Mátyás	1954/55.	Békéscsaba	Tótkomlói Szlovák Általános Iskola igazgatója	

Nemzetiség	Megye	Név	Időpont	Működési területe	Képzettség vagy munkahely	Megjegyzés
		Boka József	1958/59.	n.a.	Békéscsaba	
		Hankó György	1958/59.	n.a.	Békéscsaba	
	Borsod-Abaúj-Zemplén megye	Magyar Lászlóné(Czirbusz Anna)	1954/55.	Borsod-Abaúj-Zemplén megye	általános iskolai orosz szakos tanár; Sárospatak, II. sz. ált. iskola	1 tannyelvű és 24 nyelvoktató iskola.
		Gogolyák Lajosné	1958/59.		Sátoraljaújhely	
	Csongrád megye	Zsilinszky Ádámné	1954/55.	Amrózfalva	szlovák nyelvű tanítóképző, tanító	
		Novkov Mína	1954/55.	Deszk, Csanád	tanító	
	Komárom-Esztergom megye	Pollák Lajos	1954/55. 1956/57.	Komárom-Esztergom megye	Vértesszőlősi Általános Iskola igazgató-helyettese; szlovák nyelv és irodalom szakos ált. isk. tanár.	
	Nógrád megye	Sztrohár János	1954/55.	Rétsági járás	Járásai gazdasági csoportvezető; ált. isk. orosz tanár, a szlovák nyelvet jól tudja, Felsőpetényben eddig is tanította.	
		Molnár Pál	1954/1955.	Balaszgyarmati járás	járásai gazdasági csoportvezető, tanító, a szlovák	

Nemzetiség	Megye	Név	Időpont	Működési területe	Képzetség vagy munkahely	Megjegyzés
					nyelvet jól bírja. Csehszlovákiában élt hosszú ideig	
		Oláh József	1954/55.	Salgótarjáni és pásztói járás.	ált. isk. orosztanár, a szlovák nyelvet jól tudja, középiskoláit Csehszlovákiában végezte; megyei gyámügyi előadó;	
		Gáspár Mária	1958/59.	n.a.	Legénd	
	Pest ⁴¹	Gergely Péter járásí ált. tanulmányi felügyelő, Gödöllő	1954/55. 1955/56. 1956/57.	Aszódi, Gödöllői járás	matematika-fizika szakos ált. isk. tanár.; szlovák tanítói oklevele van; félfüggetlenített szakfelügyelő;	szlovákul jól beszél, felvidéki
		Hlavács József	1955/56.; 1958	Budai, ceglédi, dabasi, monori, szentendrei,	orosz szakos ált. iskolai tanár;	

⁴¹ Az 1954/55. tanévben a felsoroltak valamennyien csak ideiglenesen vállalták a szakfelügyeletet. Nem sikerült biztosítani a szakfelügyeletet megfelelő személy hiányában a váci, szentendrei, budai és dabasi járásban.. “A dabasi járás egyetlen iskoláját (Sári) a monori járás felügyelője elvállalta, költségét a dabasi járás meg tudja téríteni, bár Sári különleges problémái indokoltá tennék, hogy az iskola felügyeletét a minisztérium lássa el.” – MNL OL XIX-1-2-f 859-2/1955.

Nemzetiség	Megye	Név	Időpont	Működési területe	Képzettség vagy munkahely	Megjegyzés
				szobi, váci járás	félfüggetlenített megyei szakfelügyelő; Alsógöd Általános Iskola	
		Hlavács József	1958/59.	n.a.		
		Detrei Sándor, járási okt. oszt. vez., Cegléd	1954/55.	Ceglédi járás	ált. iskolai testnevelő tanár, szlovákul jól beszél	
		Gutai Károly, járási ált. tanulmányi felügyelő, Üllő	1954/55	Monori járás	matematika szakos középiskolai, mat.-kémia szakos ált. iskolai tanár.; szlovákul jól beszél.	
		Báthy Tibor, járási számadó, igazgató, Zebegeény	1954/55.	Szobi járás	szlovák szaktanítói képesítése van	
	Szabolcs-Szatmár-Bereg	Jósvai Lászlóné	1954/55.,	Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	általános iskolai tanár, Nagycserkesz; szlovák nyelvszakos szaktanító	
			1958/1959.	n.a.		

Az 1954–1960 közötti időszakban nemzetiségi szakfelügyeletet ellátó személyekre vonatkozó adatok csak töredékesen, illetve nem azonos adattartalommal állnak rendelkezésre. Ennek ellenére fontosnak tartottuk a fenti táblázat összeállítását, amely még így is rávilágít a folyamat lényegére. Egyrészt a központi felügyelet megszüntetésével, annak ellenére, hogy a feladatot ellátók között volt néhány személy, aki az állandóságot biztosította, a szakfelügyelők személyi összetétele gyakorlatilag állandóan változott. Ez önmagában is akadálya lehetett az ellenőrzött intézmények, illetve pedagógusok és a szakfelügyelő közötti érdemi párbeszéd kialakításának, hiszen utóbbi semmiképpen nem egy folyamatot, csupán az adott helyzetet látta. Másrészt 1955 elejére a szakfelügyeletet ellátók többsége a megyei, járási tanácsi apparátusokból került ki. Gyakorló nemzetiségi pedagógusként csupán 5 személy – Sznyida György (Szarvas) és Pollák György (Vértesszőlős) szlovák, Szirom Károly (Püspöklak) német, Németh Lajos (Barcs) délszláv és Barabás Ferenc (Bedő) román – látott el szakfelügyelői feladatokat. A decentralizálás hatására a szakfelügyelet szakmaisága egyértelműen csökkent, a megyei tanulmányi felügyelők egy részének beemelése ebbe a munkába a hivatali, bürokratikus jellegű ellenőrzések felé vitte el a felügyelet tevékenységét. A képzettségre vonatkozó töredékes adatok is jelzik, hogy különösen a németeknél és szlovákoknál több olyan személyt bíztak meg szakfelügyelettel, akiknek nem volt pedagógusi képzettsége, illetve nemzetiségi nyelv és irodalmi szakképesítése, csupán nyelvtudása. Mindkét esetben a kitelepítés és lakosságcsere során sok tanító és tanár távozott az országból. Ehhez járult hozzá a németek esetében az, hogy a maradékok politikailag megbízhatatlannak bélyegezve, a már háború előtt is tanító pedagógusokat nagyrészt eltávolították az iskolákból. Harmadrészt megfigyelhető az is, hogy a vizsgált hat év alatt a szakfelügyelők körében nem csökkent a fluktuáció, s nem szűnt meg a képzettséggel nem rendelkezők megbízása sem. Ebben a helyzetben a Nemzetiségi Osztály az ellenőrzések szakmai szempontjainak meghatározásával csak kis mértékben tudta befolyásolni ezt a trendet.

Az 1956-os forradalom hatására a megyei apparátusok részben szétestek, átalakultak, ez érintette a nemzetiségi előadói státuszokat is. 1957 elején a Nemzetiségi Osztály a megszünt iskolák újjászervezése, a disszidált pedagógusok pótlása, illetve a

diákotthonokat elhagyó tanulók ismételt beiskolázása során azzal szembesült, hogy a megyéknél egyszerűen nincs olyan személy, aki kompetens lenne a nemzetiségek ügyeinek intézésére. Ezért arra kérte a Tanügyigazgatási Osztályt, hogy ismét írják elő a megyéknek a nemzetiségi előadói státuszok megszervezését, illetve a feladatok ellátását. Az osztály részletesen meghatározta az ellátandó feladatok körét is. Gyenge érdekérvényesítő képességét jelzi, hogy a főosztály a kérést nemcsak intézkedés, de válasz nélkül is hagyta.⁴²

A Nemzetiségi Osztály az 1958. évi párthatározat előkészítése során a nemzetiségi oktatás helyzetéről írt elemzéseiben rendre kitért a szakfelügyelet problémájára is. Sőt az osztálynak a minisztérium vezetése által jóváhagyott 1957. évi munkatervében szerepelt a központi szakfelügyelet ismételt megszervezése. Úgy tűnt, sikerül áttörést elérni. Kovács Péter 1957. augusztus 9-i, a Tanácsigazgatási Főosztály számára készített feljegyzésében mindenekelőtt áttekintette a háború után alkalmazott különböző szakfelügyeleti formákat. Az 1954 után kialakított decentralizált formát bizonytalanannak nevezte, s leszögezte, hogy csak az osztály gondoskodásának köszönhető, hogy ha hiányosan is, de működik a szakfelügyelői hálózat. Bár az 1956/57-es tanévben oly módon, hogy egy-egy nemzetiségi nyelvet jól ismerő tanítót vagy tanulmányi felügyelőt is megbíztak a szakfelügyelettel, már húszra emelkedett a szakfelügyelők száma, azt nem tartotta megfelelő megoldásnak.⁴³

⁴² Az „ügy sürgőssége miatt kérem Osztályvezető Elvtársat szíveskedjék tájékoztatni a nemzetiségi előadói állás szervezésével kapcsolatos munkák eddigi eredményeiről, vagy azok esetleges akadályairól.” – írták 1957. március 25-i levelükben. MNL OL XIX-I-2-f 859. sz.n. (49)/1957.

Az osztály saját hatáskörében legalább a kapcsolattartást igyekezett biztosítani a területen dolgozókkal. 1957. június 6-8. között háromnapos értekezletet szervezett a nemzetiségi szakfelügyelők, az iskolák és a diákotthonok vezetőinek, valamint a megyei művelődési osztályok nemzetiségi előadói számára, ahol az aktuális problémákat beszéltek meg. Ekkor Veszprém és Komárom megyében a német, míg Hajdú-Bihar és Békés megyében a román szakfelügyelet szünetelt. MNL OL XIX-I-2-f 14/859-5/1957.

⁴³ „A 20 szakfelügyelő közül mindössze 9 felügyelőnek volt nemzetiségi nyelv és irodalmi szakképzése. Ennek a szakfelügyeletnek nagy hiányossága volt, hogy nemzetiségi felügyeleti státuszba csak 7 fő kapott besorolást. A többi szak és tanulmányi felügyelő a nemzetiségi felügyeletet a magyar felügyelet mellett többletmunkaként, minden külön díjazás nélkül vagy mint gyakorlati tanítást

A központi nemzetiségi szakfelügyelet mellett érvelt, amelyet szakmai és pénzügyi érvekkel is alátámasztott. A „nemzetiségi felügyelet csak úgy tudja feladatát teljes egészében ellátni, ha politikailag és szakmailag képzett felügyelőkkel rendelkezik. A pénzügyi nehézségek, valamint a nemzetiségi iskolák szétszórtsága miatt, és eddigi tapasztalataink szerint a nemzetiségi szakfelügyelet eddig legjobban bevált rendszerét, a központi felügyelet megvalósítását tartjuk helyesnek. A központi felügyelők irányítása könnyebb, gazdaságilag nem jelent többlet kiadást, a felügyeleti terület arányos elosztásával lehetővé válik valamennyi iskola szervezett ellenőrzése. A nemzetiségi központi felügyelet ellátásához – tekintve az iskolahálózat szétszórtságát és a 407 nemzetiségi intézményt – 3 német, 3 délszláv, 3 szlovák és 1 román, összesen 10 fő függetlenített központi tanulmányi felügyelőre van szükség.” – fogalmazott.⁴⁴ A nyomaték kedvéért azt is hozzátette, hogy értesülése szerint Joború Magda miniszterhelyettes is helyesli és támogatja az elképzelést. Az ősz végére azonban egyértelművé vált, hogy a központi szakfelügyelet megszervezésére nem kerül sor.⁴⁵

Kovács Péter az ismételt kudarccal szembesülve 1957. október 30-án a realitásokhoz jobban igazodó, az éppen jól-rosszul egzisztáló szakfelügyelet stabilizálását elősegítő javaslatot tett. Arra hivatkozva, hogy a jelenlegi félfüggetlenített szakfelügyelettel a több mint 400 nemzetiségi intézmény közül csak 191 általános iskola felügyelete van megoldva, míg 40 óvoda, 137 általános iskola, 11 diákotthon és 11 középiskola szakmai kontroll nélkül működik, 15 félfüggetlenített megyei szakfelügyelő kinevezését javasolta.⁴⁶

végző tanító, tanár, igazgató kiküldetési díj fejében „társadalmi munka”-ként végezte.” MNL OL XIX-I-2-f 859. sz.n. (127)/1957.

⁴⁴ MNL OL XIX-I-2-f 859. sz.n. (127)/1957.

⁴⁵ Kovács Péter mindvégig kitartott a központi szakfelügyelet ismételt felállítása mellett, osztályvezetőként a későbbiekben is többször kezdeményezte a szakfelügyelet problémáinak ily módon való rendezését. Erre vonatkozóan bővebben lásd: A Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának feljegyzése a nemzetiségi iskolahálózat megszervezéséről, 1958. január 22. XIX-I-4-g 35. tétel, valamint Előterjesztés a miniszterhelyettesi értekezlet számára a központi nemzetiségi tanulmányi felügyelet szervezése, illetve a megyei nemzetiségi előadói állások biztosítására, 1959. február 11. XIX-I-4-g t. n. -kisszámos 66/1959

⁴⁶ MNL OL XIX-I-2-f 859. sz.n. (235)/1957.

A nemzetiségi szakfelügyelet tervezett területi beosztása, 1957. december⁴⁷

Nemzetiség	Szakfelügyelő	Működési terület	Ellenőrizendő általános iskolák száma
Délszláv	1.	Baranya és Somogy megye	23
	2.	Pest, Bács-Kiskun, Békés, és Csongrád megye	23
	3.	Vas, Zala, és Győr-Moson-Sopron megye	24
Német	1.	Baranya megye	31
	2.	Baranya megye	31
	3.	Bács-Kiskun és Békés megye	23
	4.	Győr-Sopron, Veszprém és Vas megye	19
	5.	Pest, Komárom-Esztergom és Fejér megye	30
	6.	Tolna és Somogy megye	15
Román	1.	Békés és Hajdú-Bihar megye	28
Szlovák	1.	Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	28
	2.	Békés és Csongrád megye	53
	3.	Nógrád és Heves megye	21
	4.	Pest, Komárom-Esztergom és Bács-Kiskun megye	35
Görög	1.	Budapest, Balatonkenese, Beloianisz általános iskolái és 23 városban tanuló középiskolás ellenőrzése	3
Összesen	15		387

Elnevezésében a félfüggetlenített jelzöt használta, de tartalmában lényegesen különbözött volna az eddigitől. Tisztázta a felemás kiválasztási módot, a szakfelügyelők, a minisztérium és a megyék

⁴⁷ MNL OL XIX-I-2-f 859.sz.n. (235)/1957.

kompetenciáit. Ezen túl a szakfelügyelőket a minisztérium választotta és nevezte volna ki, valamint a munkájukat is az irányította. A megyei tanácsok nemzetiségi előadói a továbbiakban szakfelügyeletet nem, csupán az iskolákkal kapcsolatos államigazgatási feladatokat végezték volna. A tervezet szerint a félfüggetlenített megyei szakfelügyelők heti 10 órában saját iskolájukban tanítottak, s munkaidejük többi részében látták el a szakfelügyeletet. A minisztérium az érintetteknek csak kiszállási díjat, míg a kieső órák más általi megtartására az iskolának túloradíjat biztosított. A szakfelügyelők tehát továbbra is külön díjazás nélkül látták el feladatukat.⁴⁸

A minisztérium vezetése ígéretet tett a javaslat támogatására. S bár bizonyos területeken – a kiszállások anyagi fedezetének biztosítása, a tanácsi dolgozók szakfelügyelői megbízásának visszavonása, vagy valamennyi intézmény ellenőrzésére való törekvés – történt elmozdulás, helyzete nem oldódott meg. A bizonytalanság állandósult.

Ezt a Nemzetiségi Osztály azzal igyekezett ellensúlyozni, hogy a korábbiaknál is nagyobb figyelmet fordított erre a területre. Miután az elmúlt másfél-két évben a szakfelügyelet csak helyel-közzel működött, az újonnan kinevezett, illetve nagyrészt megerősített szakfelügyelők 1957. decemberi értekezletén meghatározták az új felügyeleti szempontokat. Eszerint kiemelt figyelmet kellett fordítani a nyelvoktató és tannyelvű általános iskolák bővítésére, szervezésére. De meg kellett vizsgálni azon nyelvoktató iskolák életképességét is, ahol csak a felső tagozatban folyt nyelvoktatás, illetve a 15 tanulónál alacsonyabb létszámmal működőket. Törekedni kellett a diákotthonos általános és középiskolák létszámának emelésére. Az oktató-nevelő munka ellenőrzésekor meg kellett követelni, hogy a pedagógusok mind a nyelvoktató, mind a tannyelvű iskolákban nemzetiségi nyelven vezessék az óráikat. Az olvasás és nyelvtan mellett hangsúlyt kellett fektetni a fogalmazás és helyesírás eredményesebbé tételére, az olvasmányok gépies fordításának megszüntetésére. Feladatuk volt továbbá a pedagógusok

⁴⁸ A szakfelügyelet kiadásaira a minisztérium 136 ezer Ft-ot biztosított. MNL OL XIX-I-2-f 859.sz.n. (235)/1957.

számára továbbképzések, az igazgatók számára értekezletek megszervezése.⁴⁹

Bár a minisztérium minden évben utasításban határozta meg a nemzetiségi szakfelügyelők feladatait, általában csak kisebb módosításokra került sor. A minisztérium az adott évi ellenőrzések súlyponti kérdéseit a nemzetiségi szakfelügyelők országos évi értekezletének javaslatai, illetve az előző évi jelentések alapján határozta meg.⁵⁰

1959. január 6-án az egységes szakmai szempontok érvényesítése érdekében ismét részletes Útmutatót adott ki a nemzetiségi szakfelügyeletet végző pedagógusok számára. Ebben a felügyelet célját, feladatait, a felügyelők működési területét, illetve intézménytípusok szerint az ellenőrzés szempontjait is részletesen meghatározták.⁵¹ Gyakorlati alkalmazására azonban nem került sor, mert a Művelődés Minisztérium Tanácsigazgatási Főosztálya az I. félévi szakfelügyelői jelentések hiányosságaira hivatkozva, újabb Útmutató kiadását írta elő. Az 1959. április 3-án kiküldött dokumentumban felsorolt szakfelügyelői feladatok már nem az adott intézmények és személyek szakmai tevékenységére vonatkoztak, hanem politikai szempontú ellenőrzésüket írták elő. Mindenesetre a változások irányát egyértelműen jelezték.⁵²

⁴⁹ MNL OL XIX-I-2-f 14/859-23/1957. valamint MNL OL XIX-I-2-f 14/859-24/1957.

A szakfelügyelőknek 1958. február 15-ig az általuk felügyelt valamennyi intézmény alapadatait – székhelye, pedagógusok neve, képzettsége, szakja, egyéb szakképzettsége - rögzíteni kellett. Az elfogadott új felügyeleti szempontokat néhány nap múlva, 1957. december 17-én a minisztérium megküldte a megyei tanácsok oktatási osztályvezetőjének is. Azzal a kéréssel, hogy „a feladatok végrehajtásához nyújtson segítséget a nemzetiségi szakfelügyelőknek.” MNL OL XIX-I-2-f 14/859-24/1957.

A szakfelügyelőknek fél éves tervet és beszámoló kellett készíteni, amelyeket mind a megyei tanács oktatási osztályának, mind a minisztériumnak meg kellett küldeni. Intézménylátogatásaikról pedig ellenőrzési naplót vezettek. MNL OL XIX-I-4-g 31.tétel Szempontok a nemzetiségi szakfelügyelők munkatervének elkészítéséhez, 1958. szeptember 16.

⁵⁰ MNL XIX-I-4-g 3. tétel 54480/1958.

⁵¹ MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 44 032/1959.

⁵² A szakfelügyelőknek látogatásuk során az igazgatók és igazgatóhelyettesek munkáját is ellenőrizni kellett, fokozottabb figyelmet kellett fordítani az ifjúsági mozgalom tevékenységére, valamint a pedagógusok iskolán kívüli szerepléseire. Külön értékelést kellett adni a tanítási és az osztályfőnöki órák politikai és

A '60-as évek elején is megmaradt a szakfelügyelet tevékenységének politikai, ideológiai súlypontja. A minisztérium például a két tannyelvű oktatás bevezetését követően nem elsősorban annak szakmai hatásáról kért jelentéseket, hanem annak elfogadottságáról. A szakmai bírálatokat politikai szempontból ítélték meg, s nacionalista elhajlónak számított az a szülő, vagy pedagógus, aki kiállt az anyanyelven való oktatásért.

A minisztérium Nemzetiségi Osztályának évi jelentéseiben semmitmondó, konkrétumok nélküli értékelések jelennek meg ezzel kapcsolatban: „A magyar általános és szakfelügyelet mind gyakrabban ellenőrzi a nemzetiségi iskolák munkáját, és segítséget nyújt a nevelőtestületek eszmei-politikai és pedagógiai egységének kialakításához.”⁵³

A vizsgált időszakban szervezetileg, strukturálisan is fennmaradt a tisztázatlan, kaotikus helyzet. Egyes félfüggetlenített szakfelügyelőket a minisztérium alkalmazott, másokat az egyes megyék. Évről-évre meg kellett küzdeni a minisztériumon belül is a szakfelügyelet működtetésének dologi költségeiért. Az érintett megyék apparátusaiban még a '60-as évek közepén sem volt mindenütt nemzetiségi előadó, aki az egyes közösségek problémáival foglalkozott volna.⁵⁴

világnézeti tartalmáról. Feladatuk lett a tantestületek eszmei-politikai egységének megteremtése. Ezen túl kötelezően részt kellett venni a tantestületek értekezletein. MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 44 240/1959.

1959. február 6-án a nemzetiségi szakfelügyelők felügyeleti hatáskörét az óvodákra, középiskolákra és diákothonokra is kiterjesztették. MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 44 079/1959.

A tavasz folyamán Tájékoztatót adtak ki a nemzetiségi intézmények beiskolázási és felvételi tennivalóiról. A dokumentumban intézménytípusokként meghatározták a felvételi eljárást, s közölték az intézmények nevét és pontos címét is. MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 44 145/1959.

Külön dokumentum foglalkozott a délszláv és német beiskolázás nehézségeivel. MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 44 247/1959. valamint XIX-I-4-g 3. tétel 44 125/1960.

⁵³ MNL OL XIX-I-4-g 31. tétel A megyei művelődési apparátus nemzetiségi területen végzett irányító-ellenőrző munkájának értékelése és feladatai, 1960. május 14.

⁵⁴ Vendég Sándor 1959. november 24-én Ilku Pál miniszterhelyettesnek küldött feljegyzésében a költségvetési keretnek a következő évre való biztosítását kérte, valamint újabb 3 félfüggetlenített szakfelügyelő alkalmazását: „A szakfelügyelet politikai és szakmai erősítése céljából jelenleg a minisztérium által biztosított

Az 1954-ben kialakított ún. félfüggetlenített nemzetiségi szakfelügyelői rendszer gyakorlatilag lényeges változtatások nélkül egészen 1969-ig, az egységes Nemzetiségi Osztály visszaállításáig működött. A régi-új osztály feladat- és hatásköreinek meghatározásakor is e szakfelügyeleti forma fenntartásával számoltak.⁵⁵

Összegzés

A nemzetiségi oktatás irányítását végző szervezetek tevékenysége és története alapvetően leképezi azokat a folyamatokat, amelyek a nemzetiségpolitikai döntések hatására az oktatás területén, az egyes intézményekben végbementek. Az 1949–1954 közötti évek a Nemzetiségi Osztály életében is az építkezés, a struktúra kialakításának időszaka volt. Szervezeti és személyi felépítése – 12 belső munkatárs, 9 központi szakfelügyelő – arányban állt az általa végzett munkával, munkatársai kompetens, önálló szakmai elképzelésekkel bírtak, az általuk felügyelt intézmények helyzetét ismerték. A minisztérium vezetése szakmai kezdeményezéseiket többnyire támogatta. A közigazgatás és a párt középszintű munkatársaival való együttműködése azonban konfliktusos volt. Saját erőforrással ebben az időszakban sem rendelkezett, így

három félfüggetlenített szakfelügyelői keretre van szükség. A biztosított kereteket: 1 délszláv, 1 német és 1 szlovák szakfelügyelő beállítására használnánk fel. (...) A megerősítés azért szükséges, mert 8 fő megyei félfüggetlenített szakfelügyelő mellett jelenleg 7 magyar felügyelő és 8 megbízott nemzetiségi igazgató, illetve pedagógus látja el a felügyeletet. A magyar szakfelügyelő és megbízott nemzetiségi pedagógusok többletmunkaként külön díjazás nélkül végzik a felügyeletet. A magyar szakfelügyelők ezen kívül szakmai nehézségekkel is küzdenek.” MNL XIX-I-4-g t.n.-kisszamos-310/1959.

⁵⁵ „Az iskolák felügyeletét 22 nemzetiségi szakfelügyelő végzi (német 8, román 2, szerb-horvát 6, szlovák 5 és szlovén 1 fő). Terhelésük ma még aránytalan, de a felügyeleti munka általános rendezésével a nemzetiségi szakfelügyelet is megoldódik.” MNL OL XIX-I-4-g 33.tétel A Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának feljegyzése a nemzetiségi iskolák helyzetéről, 1967. január.

A tervezet szerint az egységes Nemzetiségi Osztály keretében egy előadó irányította a szakfelügyelői hálózatot. MNL OL 288.f. 36. cs. 10. ö.e.

szakmai elképzeléseit nem, vagy csak nagyon korlátozott módon tudta megvalósítani.

Az 1954–1959 közötti időszak már a leépítés időszaka. Az osztálynak a minisztériumi struktúrában alacsonyabb szinten történő integrálása, az osztály feladatainak elvonása, a központi szakfelügyelet megszüntetése, a létszámvonások, a politikai hatalomnak a nemzetiségi oktatás ellehetetlenítését célzó törekvését tükrözi. Valójában tehát már az '50-es évek közepén megfogalmazódott ez a törekvés, aminek kiteljesítésére az 1958. évi párthatározatot követően került sor. A Nemzetiségi Osztály munkatársainak, különösen Kovács Péter tevékenységének köszönhető, hogy saját ellehetetlenülő körülményei ellenére is ideig-óráig fékezni tudta ezt a törekvést. Még ezekben az években sem szolgálai közvetítő és végrehajtó szerepet szánt magának, hanem az aktív résztvevőét.

Az 1959–1962 közötti időszakban az inkompetens vezetés, az osztály munkatársainak további cseréje, az ideológiai keményvonalasság előtérbe kerülése fölgyorsította az eróziót, ami az 1962–1969 közötti időszakban visszafordíthatatlanná vált. A nemzetiségi oktatásnak az osztály feladatköréből való kiemelése, a nemzetiségi szövetségek felügyeletének a Hazafias Népfronthoz való helyezésével az osztály jószerevével csak formálisan létezett. Az oktatás terén bekövetkező gyors leépülés, valamint a '60-as évek végén a politikai nyitás hatására indult meg ismét tevékenységének újragondolása, szakmai tartalommal való megtöltése.

Supervision of minority education in Hungary between 1950 and 1968
by Ágnes Tóth

Within the framework of the history of national minority education in Hungary between 1950 and 1968, the paper discusses the work of the supervision authority, which aimed to support the work of the teachers in the minority communities. The organizational, structural, and personal changes of the supervision authority are analyzed in the context of Hungarian minority policy as well as of the work of the Department of Minority Policy of the Ministry for Education.

Keywords: national minorities in Hungary; minority education; education policy; supervision.

GIDÓ ATTILA*

Mentesítések Észak-Erdélyben 1941-ben

Az 1944-es észak-erdélyi embermentésekről viszonylag részletes ismeretekkel rendelkezünk.¹ A 20. századi erdélyi magyar-zsidó viszonyrendszer és a társadalmi kapcsolatháló megértése szempontjából fontos 1941-es mentesítésekről viszont csak nagyon keveset tudunk mindeddig.² Magyarország más részeihez hasonlóan Észak-Erdély esetében is felmerült a zsidótörvények alóli kivételezések, azaz a törvény faji kategorizációját felülíró procedúrák esetenkénti alkalmazása. Ebben a tanulmányban a kivételezések mechanizmusát, azaz a mentesítések 1941-es törvényi kereteit és a mentesítettek személyét vizsgálom. Kizárólag az 1918–1940 közötti románi-

* A szerző a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: attila.gido@gmail.com A tanulmány a Bolyai kutatási ösztöndíj támogatásával készült (BO/00206/13).

¹ Lásd: Tibori Szabó Zoltán: *Élet és halál mezsgyéjén. Zsidók mentése és menekülése a magyar-román határon 1940–1944 között*. Kolozsvár: Minerva, 2001.; Lówy Dániel: *A Kálváriától a tragédiáig. Kolozsvár zsidó lakosságának története*. Kolozsvár: Koinónia Kiadó, 2005. 233–275.; Uő.: *Az úri város zsidó lakosai. A nagyvárad zsidóság története*. Budapest: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, 2015. 307–317. Konkrét eseteket említenek továbbá: Braham, Randolph L. (főszerk.): *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Budapest – Kolozsvár: Park Könyvkiadó – Koinónia, 2008.; Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.): *A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt*. Budapest – Jeruzsálem: Balassi Kiadó – Yad Vashem, 2009.

² A kérdés tisztázására György Béla tett kísérletet. Kéziratban maradt néhány oldalas összefoglalója viszont alig haladja meg a korábbi ismereteket. György Béla: *Befogadók Erdélyben. Kézirat, MTA TK Kisebbségkutató Intézet, György Béla hagyaték*, rendezetlen iratok, é.n. 1–2. Lásd még: Filep Tamás Gusztáv: *Noé meglékelt bárkája. Ligeti Ernő utolsó pályaszakaszáról 1940–1945. Szín*, 2008. augusztus, 76–77.; Lehotay Veronika: *Mentességi kérelmek a magyar hatóságok előtt 1938 és 1942 között. Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica*, 2011. 1. 50.; Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2013. 204–205.

ai kisebbségi sorsban szerzett érdemek (például a magyar kisebbségi küzdelmekben történő részvétel, a magyarsághoz hű magatartás miatt elszenvedett szabadságvesztés) alapján megadott mentesítésekkel foglalkozom. A származási és egyéb kritériumok figyelembe vételével elnyert kivételezettségek nem képezik az elemzésem tárgyát. Kimaradnak a tanulmányomból az 1944-es embermentések is, hiszen azok teljesen más jogi helyzetben és társadalmi-belpolitikai kontextusban zajlottak.

Törvényi keretek

A magyarországi zsidóellenes törvénykezés 1939-től, azaz az ún. második zsidótörvény (1939:IV. tc.) életbe lépésétől vált egyértelműen faji jellegűvé. Ez utóbbi törvény képviselőházi vitájában több személy is felhívta a figyelmet a törvény faji kategorizációja és az ezt felülíró kivételezések közötti ellentmondásra.³ Azaz a törvény által hagyott „kiskapuk” révén olyan személyek mentesülhettek a zsidótörvények hatálya alól, akik a kollektív stigmatizáció kodifikációja alapján egyébként faji értelemben zsidónak tekintendők lettek volna.⁴ Lényegében a hivatalnokok átvilágításáról szóló 1933-as és az 1935-ös nürnbergi faji törvények következtében felmerült németországi dilemmák köszöntek vissza évekkel később Magyarországon.⁵ Értelemszerűen a magyar parlamenti vitákon az akkor még

³ K. Farkas Klaudia: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944.* Budapest: Napvilág Kiadó, 2010. 183–184.

⁴ Ilyenek voltak a háborús kitüntettek bizonyos kategóriái, a legalább 50 százalékos hadirokkantak, illetve a 75 vagy 100 százalékos hadirokkantak feleségei és gyermekei, az I. világháborúban hősi halált halt személyek özvegyei vagy gyermekei, az 1918-as és 1919-es ellenforradalmi tevékenységükkel érdemeket szerző egyének és azok feleségei, valamint gyermekei, a belső titkos tanácsosok, a m. kir. titkos tanácsosok, egyetemi tanárok bizonyos kategóriái, keresztény felekezetek gyakorló vagy nyugdíjas lelkipásztorai, valamint olimpiai bajnokok. 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. *Magyar Törvénytár*, 1939, 129–132. Vö.: A m. kir. minisztériumnak 7.720/1939. ME sz. rendelete a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. törvénycikk végrehajtása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1939. augusztus 22., 189. sz., 6.

⁵ A hivatalnokok átvilágításáról szóló 1933-as törvényt követően kényszernyugdíjazták a nem árja, azaz a zsidó származású tisztviselőket. A rendelkezés nem volt érvényes a háborús veteránokra és azokra a személyekre, akiknek az apja vagy fia az I. világháborús küzdelmekben esett el. Mentésültek továbbá azok a

Romániához tartozó erdélyi politikusok nem vettek részt. A korszak erdélyi sajtója viszont nyomon követte a fejleményeket.⁶ Az erdélyi politikusok 1940 őszét követően elhangzott kijelentéseiket már nem a zsidóellenes törvénykezés ellentmondásossága, hanem annak indokoltsága kapcsán fogalmazták meg. Ennek első jele Észak-Erdély Magyarországhoz történő csatolását követően mutatkozott meg. A magyar parlamentbe 1940 októberében behívott észak-erdélyi képviselő, Páll György 1940. december 24-én jelentetett meg cikket a kolozsvári *Keleti Újság*ban. Ebben az erdélyi zsidóság magyarságról történő leválásáról, elidegenedéséről érkezett.⁷ Az észak-erdélyi ügyek politikai képviselőre létrejött Erdélyi Párt 1941-es programja már konkrétan kijelentette: a párt helyesel és sürget „minden olyan törvényes és kormányintézkedést, mely a kérdés általános európai rendezéséig a zsidóságot a nevelés, a közvéleményalakítás és a jogszolgáltatás köréből teljesen kizárja, a gazdasági életben pedig sürgős módot nyújt arra, hogy helyüket magyar szakemberek foglalhassák el”.⁸

hivatalnokok is, akik 1914. augusztus 1-e előtt kezdték a pályafutásukat. Az 1935-ös nürnbergi faji törvények elfogadását követően esetenként mentesíteni lehetett az ún. „keverék” (Mischling) személyeket és zsidókat is, de a mentesítési procedúra gyakran hosszú időt vett igénybe és kiszámíthatatlan volt az érvényességének hatálya. Hilberg, Raul: *The Destruction of the European Jews*. 1. köt., New York, London: Holmes & Meier, 1985. 65–79.; Friedländer, Saul: *Nazi Germany and the Jews. Vol. 1: The Years of Persecution, 1933–1939*. New York: HarperCollins, 1997. 28.

⁶ A Nagyváradon szerkesztett konzervatív, a szélsőjobboldali irányzatok felé nyitó újság, a *Magyar Lapok* (korábbi nevén *Erdélyi Lapok*) már az első zsidótörvény 1938-as elfogadását is üdvözölte. Sulyok István, a két világháború közötti erdélyi közélet meghatározó alakja „Jótekonny kihatások” címmel írt cikket a törvény várható következményeiről. Az ellensúlyt a *Brassói Lapok* jelentette, mely mindvégig elítélte a magyarországi zsidóellenes törvénykezést. Egyéb meghatározó erdélyi lapok általában tartózkodtak a zsidóellenes törvénykezés bírálatától, legfőképpen tényszerű ismertetésekre szorítkoztak. Így tett a Hegedűs Nándor által igazgatott nagyváradi *Szabadság* (korábbi és későbbi nevén *Nagyváradi*), valamint az *Estilap*, a *Keleti Újság* és az *Ellenzék* című kolozsvári lapok. Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940)*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2007. 223. és 261–264.

⁷ Páll György narratívája nem volt új. Már a két világháború közötti kisebbségi létben megfogalmazódott a magyar konzervatív politikusok részéről az erdélyi zsidóság leválásának a vádja. Uo. 259–266., Bárdi, 2013. 195–198.

⁸ Idézi: uo. 199.

Az Észak-Erdélyből behívott magyar parlamenti képviselők csoportja 1940 októberében egyhangú határozatot hozott arra nézve, hogy olyan, egyébként „egész kisszámú” erdélyi zsidók számára, akik a román uralom alatt különleges érdemeket szereztek a magyar kisebbségi ügyek terén, kérni és indítványozni fogja a teljes kivételezést a kormánytól. Hasonló határozatot hozott 1941. február 5-én az ekkor még alakulóban lévő Erdélyi Párt is, és ennek nyomán rendelettervezetet juttattak el a miniszterelnökhöz a kivételezések tárgyában. Érvelésüket arra alapozták, hogy erkölcsileg és politikailag megengedhetetlen lenne olyan személyeknek a diszkriminálása, akik a magyarokhoz hasonló, vagy akár azt meghaladó mértékben vettek részt a magyar kisebbségi küzdelmekben.⁹ Az Erdélyi Párt a fenti okokra hivatkozva azt kérte, hogy maximálisan 20 észak-erdélyi zsidót és családjukat mentsenek fel egészében a zsidótörvények hatálya alól, és további 200 zsidónak és családtagjainak részleges kivételezést adjanak. Rajtuk kívül a 19. század második felében izraelita hitre tért bözödújfalusi székely szombatosok számára is mentességet kértek.¹⁰

Röviddel az Erdélyi Párt 1941-es javaslatait követően a mentesítések törvényi keretei is létrejöttek.¹¹ Az 1939:IV. tc. 1. és 2. paragrafusa részletezte a zsidótörvény rendelkezései alól mentesülő személyek körét.¹² Ezt a második zsidótörvény észak-erdélyi alkalmazását elrendelő és egyben szabályozó, 1941. március 27-én kihirdetett 2.220/1941. ME sz. rendelet régióspecifikus elemekkel bővítette ki, és több lényeges kérdést is tisztázott.¹³ Ilyen volt

⁹ Az Erdélyi Párt képviselőinek levele Teleki Pál miniszterelnökhöz a kivételezések tárgyában. Budapest, 1941. február 8. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, (MNL OL) K 150 (Belügyminisztérium, Általános iratok), 1941–I–31–h, 73–75. f.

¹⁰ Teleki Pál miniszterelnök 23.311/1941. Erd. sz. átírata Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek a zsidótörvények észak-erdélyi életbeléptetése tárgyában. Budapest, 1941. február 12. MNL OL, K 150 1941–I–31/h, 51–52. f.

¹¹ A rendelet előkészítésében gróf Bethlen György, gróf Teleki Béla és Pál Gábor észak-erdélyi behívott képviselők is részt vettek. György, é. n. 3.

¹² 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. Magyar Törvénytár, 1939: 129–132. A magyarországi mentesítésekre L.: Lehotay, 2011. 39–49.

¹³ A m. kir. minisztériumnak 2.220/1941. ME sz. rendelete a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939:IV. törvénycikk egyes rendelkezéseinek a visszacsatolt keleti és erdélyi területen alkalmazásáról. *Budapesti Közlöny*, 1941. március 27., 70. sz., 1–3.

például a keresztény hitfelekezetre történő áttérés időpontjának az igazolása. Mivel 1928-ig Erdélyben még a magyar vallásjogi szabályok voltak érvényesek, csak az ezt követő áttéréseket kellett román anyakönyvvezetői bizonyítvánnyal igazolni.¹⁴ A miniszterelnöki rendelet 3. paragrafusának első bekezdésének értelmében mentesítést kaphattak a miniszterelnöktől olyan, egyébként a törvény faji kategorizációja szerint zsidónak minősülő személyek (valamint keresztény vallású házastársuk/özvegyük és gyermekeik), akik a román uralom alatt kimagasló érdemeket szereztek a magyar kisebbségi ügyek képviselője terén. Ezeknek a személyeknek a mentesítésére előbb a rendelet hatályba lépésétől (1941. március 27.) számított harminc napon belül kellett sor kerüljön, majd az 1941. április 23-án kihirdetett 3.040/1941. ME sz. rendelettel május 15-re módosították a határidőt.¹⁵ Számukra ez az 1939:IV. tc. összes rendelkezései alól történő mentesítést jelentette, azaz a kereszténynek minősülő lakossággal egyenlő jogok visszaszerzését, illetve megtartását. Jogi értelemben ez azt eredményezte, hogy ők „semmilyen vonatkozásban nem tekintetnek zsidónak.”¹⁶

A mentesítettek második kategóriáját képezték azon személyek és családtagjaik, akik magyar hűségük miatt szabadságvesztést, meghurcoltatást szenvedtek, illetve azoknak a családtagjai, akik ezen diszkriminációk következtében életüket veszítették a román uralom alatt (rájuk a 2.220/1941. ME sz. rendelet 3. paragrafusának a 2. bekezdése vonatkozott). Ellentétben az előbbi kategóriával, őket a rendelet hatályba lépésétől számított kilencven nap, majd később további határidők alatt lehetett mentesíteni, de a mentességük nem volt teljes körű, azaz jogi értelemben nem váltak „nemzsidókká”,¹⁷

¹⁴ Csiky János: *A fajvédelmi törvény és végrehajtási rendeletei*. Budapest: Grill Könyvkiadó, 1941. 188.

¹⁵ A m. kir. minisztériumnak 3.040/1941. ME sz. rendelete a 2.220/1941. ME sz. rendelet 3. §-ának első bekezdésében megszabott 30 napos határidő meghosszabbítása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1941. április 23., 91. sz., 2.

¹⁶ Csiky, 1941. 190.

¹⁷ A 90 napos határidőt két alkalommal is meghosszabbították. Előbb a 4.640/1941. ME sz. rendelet július 31-ig, majd a 5.810/1941. ME sz. rendelet 1941. augusztus 31-ig toltta ki a határidőt. A m. kir. minisztérium 4.640/1941. ME sz. rendelete a 2.220/1941. ME sz. rendelet 3. §-ának második bekezdésében megszabott kilencven napos határidő meghosszabbításáról. *Budapesti Közlöny* 1941. június 27., 143. sz., 2, A m. kir. minisztériumnak 5.810/1941. ME sz.

de még így is jelentős állampolgári jogokat tarthattak meg: mentesültek a második zsidótörvény állampolgárságszerzési, választójogi, az egyetemekre történő felvételi, földbirtokpolitikai, valamint a gazdasági életre vonatkozó korlátozásai alól. Ezen kívül felvételt nyerhettek a különböző szakmai szervezetekbe: az orvosi-, ügyvédi-, mérnöki-, sajtó-, színházi- és filmkamarákba.¹⁸

Mentesítők és mentesítettek

Mentesítést csak a miniszterelnök adhatott az erre a célra felállított *véleményező bizottság* javaslatai alapján.¹⁹ Ennek következtében a visszacsatolt területeken a trianoni Magyarországétól eltérő gyakorlat érvényesült, hiszen a törvényhatóságok első tisztviselői nem állíthattak ki mentességet igazoló iratokat.²⁰ Különbség mutatkozott meg a visszacsatolt területek között is. Egyedül Észak-Erdélyben állítottak fel véleményező bizottságot. Felvidéken és Kárpátalján a 7.720/1939. ME sz. rendelet 66. paragrafusának második bekezdése volt az irányadó, amely szerint mentesítést „a felvidéki ügyek tárcanélküli minisztere, illetőleg a Kárpátalja kormányzói biztosa – ezeknek az állásoknak betöltetlensége esetében a miniszterelnök” adhatott.²¹ Délvidéken „a kérvényt a miniszterelnökhöz, illetve annak a törvényhatóságnak a főispánjához kell[ett] benyújtani, amelynek területén a folyamodónak az 1941. évi április hó 11. napján lakóhelye volt”.²²

Az észak-erdélyi véleményező bizottság a 2.220/1941. ME sz.

rendelete a 2.220/1941. ME sz. rendelet 3. §-ának második bekezdésében megszabott határidő újabb meghosszabbításának tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1941. augusztus 2., 174. sz., 2.

¹⁸ Csiky, 1941. 191–192.

¹⁹ Erről a 2.220/1941. ME sz. rendelet 3. paragrafusának a 3–4. bekezdése rendelkezett.

²⁰ Lehotay, 2011. 50.

²¹ A m. kir. minisztériumnak 7.720/1939. ME sz. rendelete a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. törvénycikk végrehajtása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1939. augusztus 22., 189. sz., 8.

²² A m. kir. minisztériumnak 8.550/1941. ME sz. rendelete a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. törvénycikk egyes rendelkezéseinek a visszafoglalt délvidéki területeken való alkalmazása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1941. december 5., 276. sz., 2.

rendelet értelmében a román időszak alatt vezető funkciót betöltő erdélyi közéleti személyiségekből állt, akiket a miniszterelnök nevezett ki. Az összesen kilenc fős grémiumot egy elnökkel és nyolc taggal alakították meg: Ember Géza (szatmári földbirtokos, országgyűlési képviselő, Teleki Pál bizalmi embere), György József (marosvásárhelyi királyi főügyész), Pál Gábor (csíkszeredai országgyűlési képviselő, a magyar parlamentbe behívott erdélyi képviselők csoportja elnöki tanácsának a vezetője), Székely Ákos (máramarosszigeti földbirtokos, országgyűlési képviselő), gróf Teleki Béla (kolozsvári országgyűlési képviselő, a behívott erdélyi képviselők csoportjának a vezetője, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület elnöke), Thury Kálmán (nagyváradi királyi táblai elnök, az Országos Magyar Párt bihari tagozatának két világháború közötti elnöke), gróf Toldalaghy Mihály (Maros-Torda vármegyei főispán 1941 nyaráig) és Vékás Lajos (kolozsvári királyi táblai elnök).²³ Az elnöki teendőket gróf Bethlen György országgyűlési képviselő, a romániai Országos Magyar Párt 1926–1938 közötti vezetője látta el, akit Teleki Pál miniszterelnök kért fel erre a munkára. Korábbi feltételezések szerint Bethlen, a miniszterelnök öngyilkosságát követően, valamikor 1941. április 3. után, tehát a 2.220/1941. ME hatályba lépését követően, de a véleményező bizottság tényleges működésbe lépése előtt lemondott.²⁴ Levéltári források viszont azt bizonyítják, hogy még 1941. május 1-jén is Bethlen töltötte be a tisztséget.²⁵ Egyéb kutatások szerint Bethlen 1941. május 17-én távozott, de ezt követően, május 25-én még elkészítette a mentesítésre javasolt személyek listáját. Teleki utódja, Bárdossy László miniszterelnök csak június 17-én vette tudomásul a lemondását.²⁶ Ugyanakkor tudjuk azt, hogy maga a véleményező bizottság összesen háromszor ülésezett – mindhárom alkalommal Budapesten –, és csak 1941. június elejéig működött. A második ülés

²³ György, é. n. 2.

²⁴ Bárdi, 2013. 205.

²⁵ A Miniszterelnökség 1941. április 29-én adta ki és május 1-jén küldte meg gróf Bethlen Györgynek, mint a véleményező bizottság elnökének Princz Aladár elismert szatmárnémeti ügyvédnek és bankügyésznek a mentesítési kérelmét. Princz végül nem kapta meg a mentesítést, és emiatt 1943. szeptember végén a Miniszterelnökségtől levélben kérte vissza a mentesítési kérelmével együtt benyújtott eredeti igazoló iratait. Princz Aladár mentesítési ügye. MNL OL, K 28 (Miniszterelnökség, Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály), 1943–J–29932, 1–3. f.

²⁶ György, é. n. 2.

1941. április 25-én volt, a záróülésüket június 3-án tartották.²⁷ A felterjesztett mentesítési javaslatokról pedig 1941. augusztus 30-án döntött Bárdossy László miniszterelnök, és ezt követően a mentesítési okiratokat ki is kézbesítették az érintetteknek.²⁸ A bizottság összetétele legalább egy alkalommal módosult, hiszen a záróülés résztvevői csak részben voltak az eredetileg kinevezett személyekkel. A jegyzőkönyvből az derül ki, hogy Bethlen György lemondását követően gróf Béli Kálmán bankigazgatót, az 1940. szeptember 14-én létrejött Erdélyi Gazdasági Tanács vezetőjét nevezték ki a testület elnökévé. Toldalaghy Mihály helyére pedig gróf Bethlen Béla Beszterce-Naszód vármegyei főispánt hívták be.²⁹ A bizottság tagjai úti- és budapesti tartózkodási költséget nem, viszont ülésenként 66 pengő tiszteletdíjat kaptak, amelyet utólag fizetett ki számukra a Miniszterelnökség. A csak egyetlen egy ülésen részt vevő Pál Gábor visszautasította a számára megjelölt 66 pengőt azzal az indokkal, hogy nem illeti őt meg a pénz.³⁰

Ellentétben a többi visszacsatolt területtel, Észak-Erdélyben a 2.220/1941. ME sz. rendelet nem tette lehetővé azt, hogy benyújtott mentesítési kérelmeket is figyelembe vegyenek. Kizárólag a bizottság kezdeményezhetett/javasolhatott mentesítéseket azon személyek esetében, akiket erre érdemesnek talált. A Princz Aladár szatmári ügyvéd által 1941. április 23-án benyújtott mentesítési kérelem viszont arra utal, hogy a rendeletben megszabott eljárási mód a gyakorlatban úgy is érvényesülhetett, hogy amennyiben valaki mentesítési kérelmet nyújtott be a Miniszterelnökséghez, annak a kérelmét esetenként eljuttatták a véleményező bizottsághoz, amely aztán döntött a kérvény figyelembe vételéről, illetve negligálásáról.

²⁷ Erdélyi zsidó-mentesítési ügyekkel kapcsolatos költségek kiutalása. MNL OL, K 28 1941–J–17680, 3. f.

²⁸ Az 1941 nyara után beérkezett mentesítési kéréseket is erre hivatkozva utasították vissza. Lásd pl. Berger Salamon tományi trafikos esetét, aki már 1941 februárjában kérvényezte a mentesítését. Az ügye több alkalommal is elakadt, és végül egy 1941. novemberi kérvényére kapott választ. Kérését azzal az indokkal utasították el, hogy a mentesítési eljárások már lezárultak. Berger Salamon tományi lakos mentesítési ügye. MNL OL, K 28 1941–J–19813, 269–272. f.

²⁹ Erdélyi zsidó-mentesítési ügyekkel kapcsolatos költségek kiutalása. MNL OL, K 28 1941–J–17680, 3. f.

³⁰ Erdélyi zsidó-mentesítési ügyekkel kapcsolatos költségek rendezése. MNL OL, K 28 1941–J–22690, 2. f.

Így került fel Princz Aladár neve is a javasolt személyek listájára, végül azonban nem kapott mentesítést.³¹ Nem sikerült mentességet szereznie Bárd Oszkár – eredeti nevén Wettenstein Oszkár – kolozsvári írónak, aki még a javasoltak közé sem került be. Ő már 1940. november 28-án kérvényt nyújtott be a magyar miniszterelnökhöz ez ügyben. Bárd Oszkár két világháború közötti irodalmi munkásságára, az erdélyi magyarság melletti kiállására, magyar hűségére, valamint I. világháborús érdemeire hivatkozott. Hangsúlyozta azt is, hogy 1938 novemberében gyermekeivel együtt megkeresztelkedett, és betért az ágostai hitvallású evangélikus egyházba. Bárd több prominens keresztény személytől is kapott ajánlólevelet (például gróf Bethlen Györgynétől és Berde Máriától), de végül a zsidótörvények áldozatává vált.³²

A véleményező bizottság javaslatai nem voltak kötelező érvényűek a miniszterelnökre nézve. Amikor a bizottság 1941. április 25-én teljes körű, azaz a 2.220/1941. ME sz. rendelet 3. paragrafusa első bekezdésében meghatározott mentesítésre terjesztette fel Fekete Andort (ügyvéd, Marosvásárhely), Sebestyén Miklóst (ügyvéd, Marosvásárhely), Róth Hugót (ügyvéd, korábbi Országos Magyar Párti politikus, Kolozsvár), Hegedűs Nándort (korábbi OMP politikus, újságíró, lapszerkesztő), Erős Lajost (a kolozsvári Mezőgazdasági Bank és Takarékpénztár Rt. igazgatója), Elfer Aladárt (orvos, egyetemi tanár, Kolozsvár) és Biró Józsefet (művészettörténész, Nagyvárad), a miniszterelnök a kérvényeket visszautasította, és azt javasolta, hogy az illető személyek csak részleges, tehát a 2220/1941. ME sz. rendelet 3. paragrafusának 2. bekezdésében meghatározott mentesítést kapjanak. A véleményező bizottság viszont kitarzott eredeti elképzelése mellett, és a június 3-i ülésén ismét teljes körű mentesítésre terjesztette fel őket.³³ Nem ismert, hogy végül a mentesítő levelek kiállításának napján, 1941. augusztus 30-án e hét személy közül kiknek adott teljes körű mentesítést Bárdossy László miniszterelnök. Egy személyről, Biró Józsefről viszont teljes bizonyossággal tudjuk, hogy csak részleges

³¹ Princz Aladár mentesítési ügye. MNL OL, K 28 1943–J–29932, 3. f.

³² Bárd Oszkár Galgón teljesített körorvosi szolgálatot. Zsidó származása miatt a hatóságok 1941 júniusában felmentették állásából, 1942-ben öngyilkos lett. MNL OL, K 28 1940–L–22897, 3–4. f.

³³ Erdélyi zsidó-mentesítési ügyekkel kapcsolatos költségek kiutalása. MNL OL, K 28 1941–J–17680, 18. f.

mentesítésben részesült, hiszen a hagyatékában fennmaradt az eredeti értesítés.³⁴

A véleményező bizottság 1941. június 3-án döntött további 78 személy felterjesztéséről is. Az ő esetükben viszont csak a 2.220/1941. ME sz. rendelet 3. paragrafusának 2. bekezdésében meghatározott részleges mentesítést kérték.³⁵ A miniszterelnök ekkor sem fogadott el minden mentesítési javaslatot, amit később, 1941. augusztus 25-én szóvá is tett a Maros-Torda vármegyei főispán. Ő négy marosvásárhelyi személy (Sámson Ferenc, Dávidovits Ferenc, Komjáti József, Sámson Lajos) ügyében szólalt fel, akik mentesítésének visszautasítása „visszatetszést szülne” a városban.³⁶ Közbenjárása eredménytelen maradt: a miniszterelnök azzal utasította vissza, hogy a mentesítések ügyében a döntési folyamat már lezárult.³⁷

Egy 1943 januárjában a Honvédelmi Minisztérium számára készült kimutatásban 66 észak-erdélyi mentesített férfi neve szerepelt.³⁸ Ez a lista viszont egyes személyek fiait is tartalmazta. A véleményező bizottság által 1941-ben felterjesztett javaslatot és az 1943-as kimutatást összevetve megállapíthatjuk, hogy a 2.220/1941. ME sz. rendelet 3. paragrafusának értelmében – csupán 35 észak-erdélyi zsidó családfőt, illetve egyedülállót mentesítettek a zsidótörvények hatálya alól. Az ő jogukon mentesítést kapott további 31 fiú. Az összesen 66 férfi és fiúk között 13 volt szatmárnémeti, 11 nagyvárad, 10 marosvásárhelyi, 7 kolozsvári és 6 csíkszeredai. Ennél kisebb számban mentesítettek máramarosszigeti, nagybányai, nagykarolyi, színérváraljai, zilahi, szilágypéri, szilágycsehi és parajdi személyeket. Jelentős részük ügyvéd, orvos, gyógyszerész vagy egyéb értelmiségi és vállalkozó volt.³⁹ Köztük találjuk Hegedűs

³⁴ Biró József: *Erdély beszélő kövei*. Válogatta, sajtó alá rendezte, szerkesztette és az utószót írta Sas Péter. Kolozsvár: Kriterion, 2008. 326.

³⁵ Erdélyi zsidó-mentesítési ügyekkel kapcsolatos költségek kiutalása. MNL OL, K 28 1941–J–17680, 18. f.

³⁶ Mikó László főispán levele Bárdossy László miniszterelnökhöz a marosvásárhelyi mentesítettek ügyében, 1941. augusztus 25. MNL OL, K 28 1941–J–20934, 1. f.

³⁷ Uo.

³⁸ Az 1939:IV. tc. hatálya alól mentesített zsidók kimutatása, 1943. január 22. MNL OL, K 28 1943–J–16176, 3–13. f.

³⁹ Főbb kategóriák szerint: szakértelmiségi (orvos, gyógyszerész, ügyvéd, mérnök) 50%, ismeretlen és diák 21,2%, kereskedő, birtokos és nagyiparos

Nándor nagyváradi közíró, politikust, Veiszlovich (Weiszlovich) Emil nagyváradi szállodást, Biró József nagyváradi művészettörténész, Róth Hugó magyarpárti politikust, valamint Gyalui Farkas kolozsvári író, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár korábbi igazgatóját.⁴⁰ Mindannyian a két világháború közötti kisebbségi magyar közélet ismert személyiségei voltak. Veiszlovichnak a román hatóságokkal támadt konfliktusairól pedig rendszeresen cikkezett az erdélyi magyar és román sajtó.⁴¹ A férfiak jogán mentesítést szerző feleségek, lánygyermek, kiskorú fiúk nevét csak igen ritka esetben (összesen 5 ilyen van) tüntették fel. A családtagokat is beleszámolva, a mentesítettek száma nem haladhatta meg a 250–300 főt. Ez a szám jóval elmaradt a véleményező bizottság eredeti javaslatától, de még az Erdélyi Párt 1941. februári elképzelésétől is. A véleményező bizottság 1941. június 3-i ülésén ugyanis összesen 85 személyt (és értelemszerűen velük együtt a családtagjaikat) terjesztett fel – közülük 7-et teljes körű, 78-at pedig részleges – mentesítésre.⁴² Az 1941-es javaslatok és az 1943-as lista alapján összesen 117 személy nevét (érintettek és hozzátartozók) ismerjük. Közülük tehát 71 (35 családfő és egyedülálló, 31 fiú, 5 özvegy és lány) és családtagjaik kaptak mentesítést (a listát lásd a *Mellékletben*).

Azoknak a személyeknek a nevét, akiket a véleményező bizottság negligált, hosszan lehetne sorolni. Az Országos Magyar Pártnak számos regionális és helyi meghatározó egyénisége volt zsidó származású, akiknek az érdemeit a véleményező bizottság nem honorálta.⁴³ A két világháború között magyarpárti parlamenti képviselőként tevékenykedő Weiss Sándort nem javasolták mentesítésre. Érdemes utalni ugyanakkor Ligeti Ernő újságíróiról esetére, aki 1941-ben nem került be a javasolt személyek közé, és csak később, 1944-ben nyert mentességet. Hasonlóan Biró József

13,6%, kisiparos és alkalmazott 6,1%, tisztviselő 4,5% és szabadfoglalkozású értelmiségi 4,5%.

⁴⁰ MNL OL, K 28 1943–J–16176, 3–5. f.

⁴¹ Kulcsár Beáta: Középkor a Park szállóban és a „hős zászlótartó” legendája. *Pro Minoritate*, 2012. 2. 31–53.; Löwy, 2015. 124–129.

⁴² Erdélyi zsidó-mentesítési ügyekkel kapcsolatos költségek kiutalása. MNL OL, K 28 1941–J–17680, 18–25. f.

⁴³ Több, az Országos Magyar Pártnak, vagy a magyar közéletben szerepet vállaló személy nevét is felsorolja: György Béla: *A Romániai Országos Magyar Párt története (1922–1938)*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE-BTK, 2006. 59.

művészettörténészhez, 1945 januárjának elején őt is kivégezték a nyilasok.⁴⁴ Nem mentesült 1941-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesület több vezető személyisége sem. Herskovits Izidor kolozsvári szakorvost, az EME jegyzőjét munkaszolgálatra vitték, majd deportálták, és soha nem tért haza. Róth Marcell sebész, ülésvezető elnök 1942-ben Budapestre költözött, és 1945 januárjában a nyilasok kivégezték. Steiner Pál szakorvos, EME bizottsági tag ennél szerencsésebb volt. Az ő mentesítését Vita Sándor járta ki 1944-ben.⁴⁵ Említhetnénk ugyanakkor az 1940-ben kikeresztelkedett Kádár Imrét, a kolozsvári magyar színház 1933–1940 közötti igazgatóját, aki végül Budapesten vészelte át a háborút, vagy Kovács György kolozsvári színészt, aki a Kasztner-vonattal menekült meg.⁴⁶ Deportálásban pusztultak el Fehér Endre és Friedmann Béla ügyvédek, akik 1937-ben a nagyváradi magyar ifjúság képviselőiként vettek részt a Vásárhelyi Találkozón. Deportálták Faragó Viktort is, az OMP nagyváradi tagozatának vezetőségi tagját.⁴⁷ Nem számított Dénes Sándor szatmárnémeti újságíró két világháború közötti magyar ügyek melletti kiállása sem. Hosszú ideig ő volt a *Szamos* című napilap szerkesztője, a *Cimbora* gyermeklap felelős szerkesztője. Elnöke volt az OMP Szatmár megyei tagozata kultúrbizottságának és alelnöke a Kölcssey Körnek. A román hatóságok több alkalommal is letartóztatták románság elleni izgatás vádjával. Dénes Sándort 1941-ben nem javasolták, majd 1944-ben saját maga kérvényezte a mentesítését, de ekkor sem vették figyelembe korábbi érdemeit. Végül a holokauszt áldozatává vált.⁴⁸

Az észak-erdélyi mentesítési bizottság a 2.220/1941. ME sz. rendelet alapján értelmezett feladatkörén túlmenően is *véleményező bizottság*ként működött. Esetenként a miniszterelnök egyéb ügyekben is hozzájuk fordult. A második zsidótörvény földbirtokpolitikai rendelkezéseinek észak-erdélyi alkalmazása alól számos személy kérte a mentesítését. A miniszterelnök az 1941. május 15-ig hozzá beérkező kérelmeket a mentesítési bizottsághoz

⁴⁴ Filep, 2008. 76–78.

⁴⁵ A három személy sorsát ismerteti: Löwy, 2005, 145., 247., 288. és 355.

⁴⁶ Uő, 55–59. és 450.

⁴⁷ Uő, 2015. 220–221.

⁴⁸ Csirák Csaba (szerk.): *Szatmári zsidó emlékek*. Szatmárnémeti Szent-Györgyi Albert Társaság – EMKE Szatmár Megyei Szervezete, 2001. 343–344.

továbbította véleményezés végett.⁴⁹ A véleményezéseket pedig a bizottság feloszlását követően Béli Kálmán juttatta vissza a Miniszterelnökség II., Nemzetiségi és kisebbségi osztályához.⁵⁰

A véleményező bizottság tevékenységének beszüntetése után is sor került mentesítésekre. Ezek általában a katonai munkaszolgálat alóli felmentést jelentették, és a hivatkozási alapjuk az 1942. július 31-én kihirdetett 1942: XIV. tc. 6. paragrafusa, tehát egy általános, az ország teljes területére érvényes jogszabály volt.⁵¹ Ügyükkel, mint ahogyan a korábbi, 1941-es mentesítési ügyekkel is, a Miniszterelnökség II. osztálya foglalkozott. Észak-Erdélyből többek között Kovács György kolozsvári színész, a háború után a marosvásárhelyi Székely Színház alapító tagja és Mátyás Mátyás kolozsvári orvos, szanatórium tulajdonos dossziéját ismerjük. Mindketten a kisebbségi sorsban szerzett érdemeik alapján mentesültek a munkaszolgálat alól.⁵² A mentesítési kérelmet az igénylők a Honvédelmi Minisztériumhoz nyújtották be, amelyik az ügyüket továbbküldte a Miniszterelnökségnek. Itt a II. osztályon az iratcsomót általában továbbították annak a vármegyének a főispánjához, amelyik vármegyéből származott az igénylő. A Miniszterelnökségen a főispánok véleményét figyelembe véve bírálták el a kérelmeket, és javaslatukat közölték a Honvédelmi Minisztériummal, ez pedig a maga jogán döntött a munkaszolgálat alóli mentesítésről, vagy annak elutasításáról. Mind Kovács György, mind Mátyás Mátyás esetében a Miniszterelnökség Kolozs vármegye főispánjának, Inczedy-Joksmán Ödönnek a véleményét kérte ki. A főispán pozitív kicsengésű ajánlólevele valószínűleg meghatározó

⁴⁹ Uo. 26. f.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ A 6. paragrafus szerint a munkaszolgálat alól a következő személyek mentesülhettek: keresztény felekezetekhez tartozó gyakorló vagy nyugdíjas lelkészek, papi jellegű tanárok, 50 százalék feletti rokkantságban szenvedő I. világháborús katonák, I. világháborúban kitüntetett személyek, az 1918–1919-es forradalmak ellen szerveződő nemzeti mozgalmakban résztvevők, valamint az elcsatolt részeken kisebbségi magyar ügyekben kimagasló érdemeket szerző egyének. 1942. évi XIV. törvénycikk a honvédelemről szóló 1939:II. törvénycikk, valamint az 1914–1918. évi világháború tűzharcosai érdemeinek elismeréséről szóló 1938:IV. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről. *Magyar Törvénytár*, 1942: 78.

⁵² Kovács György kivételeztségi ügye. MNL OL, K–28 1943–J–32097, 1–6. f., Mátyás Mátyás dr. kivételeztségi ügye. MNL OL, K 28 1943–J–32176, 1–6. f. Mindkettőjük életrajzára l. Löwy, 2005. 126–131. és 423.

lehetett a döntési folyamat során. Amikor a főispánok nem találták indokoltnak a mentesítést, azokban az esetekben általában a kérvényező elutasító választ kapott.⁵³

A mentesítések felülvizsgálata

A 2.220/1941. ME sz. rendelet értelmében mentesített személyek csak rövid ideig érezhették magukat biztonságban. Közvetlenül a gettósításokat megelőzően, 1944. április 30-án hirdette ki Sztójay Döme miniszterelnök a mentesítési okiratok felülvizsgálatának kötelezettségét (1.530/1944. ME sz. rendelet).⁵⁴ A mentesítetteknek május 15-ig kellett a Belügyminisztériumhoz betérjeszteniük az eredeti okiratot. A betérjesztésről elismervényt, ún. *tanúsítványt* kaptak, amelyik a revízió eredményéig a mentesítő okirattal volt egyenértékű. Tulajdonképpen ez nyújtott mentőövet az észak-erdélyi mentesítetteknek, hiszen 1944. május 3-án megkezdődtek a gettósítások, és igazoló iratok hiányában ők sem kerülhették volna el az összegyűjtést.

Az okiratok felülvizsgálását egy elnökből (előbb Endre László belügyi államtitkár, majd Jaross Andor belügyminiszter) és négy tagból álló véleményező bizottság végezte. Döntésüket a belügyminiszter hagyta jóvá. A mentesítések felülvizsgálata lényegében két mozzanatból állt: a korábbi mentesítési iratszomók áttekintése, és a mentesített személy magatartásának megvizsgálása az okirat kiadása óta eltelt időszakban.⁵⁵ A rendelet restriktív jellege mellett ugyanakkor mentesítési kérelmek beadására is lehetőséget biztosított 1944. május 30-ig. Az észak-erdélyiek számára ez utóbbi lehetőség előrelépést jelentett 1941-hez képest, hiszen abban az

⁵³ Lásd például Fischer Nándor margittai lakos esetét, aki hiába csatolta a kérvényéhez a helyi Országos Magyar Párt két világháború közötti elnökének ajánlólevelét, a Bihar megyei főispán véleménye szerint nem érdemelte meg a mentesítést: „A beszerzett információim szerint Fischer Nándor margittai lakos a román megszállás idején a magyarsággal szemben hű magatartást tanúsított, azonban olyan említésre méltó érdemekkel, amelyek a kisegítő munkaszolgálat alól mentesítését indokoltá tennék, nem rendelkezik.” Fischer Nándor kivételetességi ügye. MNL OL, K 28 1944–J–17123, 1–5. f.

⁵⁴ A m. kir. minisztérium 1.530/1944. ME sz. rendelete a zsidókra vonatkozó egyes mentesítő okiratok felülvizsgálásáról. *Budapesti Közlöny*, 1944. április 30., 97. sz., 2.

⁵⁵ Uo.

évben nem vették figyelembe az egyéni kérvényeket, kizárólag az észak-erdélyi véleményező bizottság javaslatai számítottak.⁵⁶ Mentésítést kérhettek azok a keresztény személyek is, akiknek a házastársa vagy a gyermeke zsidónak minősült.⁵⁷ A mentesség téjje pedig most már a deportálás elkerülése volt, hiszen az 1944. május 13-án kihirdetett 1.730/1944. ME sz. rendelet értelmében a kivételezettekre nem vonatkozott a megkülönböztető jelzés (sárga csillag) viselésének kötelezettsége.⁵⁸

Az 1944 májusában felállított budapesti véleményező bizottság észak-erdélyi működéséről alig rendelkezünk ismeretekkel. Tudni lehet, hogy Botár István imrédysta képviselő javaslatára 1944. május 18. körül került be a bizottságba póttagként Vita Sándor, az Erdélyi Párt képviselője, azzal a feladattal, hogy ő bírálja el az észak-erdélyi kérvényeket.⁵⁹ Naplója szerint a nagy mennyiségű kérvény közül nem volt módja és ideje kiválogatni a saját hatáskörébe tartozókat, ezért június első napjaiban inkább összeállított egy listát azokról a személyekről, akiket mentesítésre érdemesnek tartott.⁶⁰ A listát Szilágyi László belügyminisztériumi tanácsosnak adta át.⁶¹ Mindeközben számos mentesítésben reménykedő zsidó személyesen vagy levélben fordult hozzá segítségért. Hegedűs Nándor például június elején arra panaszkodott nála, hogy még nem kapta kézhez a mentesítő iratait, és ennek következtében rejtőzködni kell. Mások

⁵⁶ Sokan éltek is ezzel a lehetőséggel. Lásd pl. Brüll Emánuel kolozsvári nyugdíjas református kollégiumi igazgató, Dénes Sándor máramarosszigeti újságíró (a *Szamos* című napilap korábbi felelős szerkesztője, az OMP kultúrbizottságának elnöke) és Vasvári Sándor kolozsi körorvos dossziéját. Dénes Sándor végül nem kapott mentesítést, és deportálásban pusztult el. MNL OL, K-28 1944-J-20155, 1944-J-21816, 1944-J-22663 iratok., Csirák, 2001. 343–344.

⁵⁷ A m. kir. minisztérium 1.530/1944. ME sz. rendelete a zsidókra vonatkozó egyes mentesítő okiratok felülvizsgálásáról. *Budapesti Közlöny* 1944. április 30., 97. sz., 2.

⁵⁸ A m. kir. minisztérium 1.730/1944. ME sz. rendelete a zsidókra megállapított rendelkezések hatálya alól mentesített személyek körének egységes szabályozásáról. *Budapesti Közlöny* 1944. május 13., 108. sz., 1–2.

⁵⁹ Vita Sándor: *A Hiteltől a Tisztelt Házig. Visszaemlékezés, napló (1943–1944), országgyűlési beszédek*. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Hunyadi Attila Gábor. Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2014. 117. és 247–248.

Uő.: *Erdélyi gazdaság – Erdélyi politika. Tanulmányok, cikkek, dokumentumok, 1933–1946*. Sajtó alá rendezte: Sárándi Tamás. Kolozsvár: Polis, 2015. 10.

⁶⁰ Vita, 2014. 250.

⁶¹ Uo.

azért könyörögtek, hogy sürgesse meg az ügyüket, „hiszen az életükéről van szó”.⁶² Vitanak köszönhetően végül 60–80 család, azaz nagyjából 200 személy mentesült a zsidótörvények alól, és így lényegében a deportálások elől.⁶³ Mindezek fényében Vita Sándor tevékenysége nem csak az 1941-es véleményező bizottság tevékenységének a folytatásaként értelmezhető, hanem határozottan a holokauszt alatti embermentések sorába illeszkedik.

A Vita által megmentettek jelentős része valószínűleg az 1941-ben mentességet szerzett személyek közül került ki. A gettósítások idején sokan már Budapesten éltek, vagy ekkor menekültek a fővárosba és ott várták a mentesítésük felülvizsgálatát,⁶⁴ másokat pedig egyenesen a gettóból kellett kihozni, hiszen az észak-erdélyi deportálások már 1944. május közepétől zajlottak, és június elején véget értek. Neki köszönhetően mentesült Ligeti Ernő kolozsvári újságíró, a két világháború közötti kisebbségi magyar újságírás és irodalom elismert alakja.⁶⁵ Vita tevékenységét 1945-ben tizenegy olyan személy igazolta nyilatkozatban, akik rajta keresztül mentesültek. A nyilatkozattevők között egy olyan akadt, Erős Lajos kolozsvári bankigazgató, aki 1941-ben már szerzett mentesítést, és egy olyan, Dobó Ferenc kolozsvári ügyvéd, akit ugyan javasolt az 1941-es észak-erdélyi véleményező bizottság, végül mégsem nyert abban az évben mentesítést. Az aláírók között találjuk ugyanakkor azt a Brüll Emánuel, akinek az érdekében többek között a zsidómentő tevékenységéért Világ Igaza kitüntetéssel elismert Mester Miklós imrédysta képviselő (1944. április 30-tól vallás- és közoktatásügyi államtitkár) is közbenjárt 1944 áprilisában.⁶⁶

⁶² Uo. 250–251.

⁶³ Mindkét becslést Vita Sándor adja meg. A kisebb számot az 1992-es visszaemlékezésében, a nagyobbat pedig az 1944. június 28-i naplóbejegyzésében közli. Uo. 117–118. és 256, Vö. Tibori Szabó Zoltán: *Teleki Béla erdélyisége. Embernek maradni embertelen időkben*. Kolozsvár: NIS Kiadó, 1993. 25–26.

⁶⁴ Budapestre költözött többek között Ligeti Ernő (1943), Hegedűs Nándor (1944. április–május körül), Róth Hugó (1944 májusa körül) és Melinda László (1944 körül) nagykárolyi ügyvéd. Melinda László nagykárolyi lakos mentesítő okiratának felülvizsgálata. MNL OL, K 150 1944-II-7-57924, 579–644. f., Filep, 2008. 69.; Löwy, 2015. 466.; Uő. 2005. 247.

⁶⁵ Filep, 2008. 76–77.; Löwy, 2015. 441.

⁶⁶ Vita, 2015. 489. Mester Miklós országgyűlési képviselő levele a miniszterelnökhöz Brüll Emánuel kolozsvári nyugalmazott tanár mentesítése ügyében, 1944. április közepe. MNL OL, K 28 1944-J-20155, 1. f.

Összegzés: a mentesítések mérlege

A 151 125 (faji kritériumok szerint 164 052)⁶⁷ észak-erdélyi zsidó lakos közül alig 0,04%-uk kapott mentességet 1941-ben, azon a címen, hogy a magyar kisebbségi küzdelmekben kiemelkedő szerepet vállalt, vagy magyar kiállásáért üldöztetést szenvedett. Mindeközben az 1938-ban az első bécsi döntéssel visszacsatolt Felvidéken és az 1939-ben elfoglalt Kárpátalján 155 (0,1%), az 1941-ben elfoglalt Délvidéken pedig 61 férfi (0,4%) mentesült.⁶⁸ Az észak-erdélyi és a délvidéki zsidók számára elméletileg tágabb lehetőség nyílt volna a mentesítések megadására, mint a magyarországiak vagy a felvidékiek esetében. A két utóbbi területet illetően a mentesíthetők körét az 1939:IV. tc. és ennek végrehajtását szabályozó 7.720/1939. ME sz. rendelet volt az irányadó.⁶⁹ A 7.720/1939. ME sz. rendelet 66. paragrafusa rendelkezett a felvidéki és kárpátaljai mentesítésekről. A rendelet szerint mentesíteni lehetett minden olyan személyt, gyermekeit és feleségét, illetve özvegyét is, aki „az elszakítás ideje alatt a magyarsághoz hű magatartása miatt szabadságát vagy testi épségét kockáztatta, vagy hosszabb tartamú szabadságvesztést, vagy testi bántalmazást szenvedett”. Nem szerepelt tehát az a kitétel, amelyik az észak-erdélyiek esetében teljes körű mentesítésre jogosított fel, azaz nem vették figyelembe a magyar kisebbségi ügyek terén szerzett kimagasló érdemeket.⁷⁰ Összehasonlításuképpen: az Észak-Erdélyre vonatkozó 2.220/1941. ME és a Délvidéket érintő 8.550/1941. ME sz. rendeletek plusz kitételeket is tartalmaztak,⁷¹ ugyanis zsidó személyeket nem csak

⁶⁷ Varga E. Árpád: *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén*. Budapest: Regio–MTA Történettudományi Intézet, 1992. 130.; Randolph L. Braham: *A népiértés politikája. A holokauszt Magyarországon*. 1. köt., Budapest: Park Könyvkiadó, 2015.

⁶⁸ Az 1939:IV. tc. hatálya alól mentesített zsidók kimutatása, 1943. január 22. MNL OL, K28–1943–J–16176, 3–13. f. A felvidéki, kárpátaljai és délvidéki zsidók lélekszáma I. Braham, 2015. 85.

⁶⁹ A m. kir. minisztériumnak 7.720/1939. ME sz. rendelete a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. törvénycikk végrehajtása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1939. augusztus 22., 189. sz., 1–16.

⁷⁰ Uo. 8.

⁷¹ A 8.550/1941. ME sz. rendelet a délvidéki mentesítésre jogosultak körét a következőkben határozta meg: „az elszakítás ideje alatt a magyarsághoz hű

abban az esetben lehetett mentesíteni, ha az 1939:IV. tc. 1. és 2. §-ában felsorolt kivételes esetek közé tartoztak, hanem akkor is, ha a két világháború közötti román/jugoszláv uralom alatt a magyarság érdekében kimagasló tevékenységet folytattak, vagy emiatt meghurcolták őket.⁷² A 66 észak-erdélyi mentesített férfi és fiúk ugyanakkor csak egy része voltak azoknak, akikre nem alkalmazták a zsidótörvények előírásait. Nem ismerjük ugyanis azoknak a számát, akik nem a 2.220/1941. ME sz. rendeletnek köszönhetően, hanem a második zsidótörvény 1–2. §-nak értelmében, származási és kikeresztelkedési kritériumok alapján, vagy háborús érdemeiknek köszönhetően kaptak mentességet.

Végezetül érdemes kitérni a kisebbségi sorsban vállalt kiemelkedő szerepük alapján mentesített személyek kiválasztási mechanizmusára. A bizottság üléseinek jegyzőkönyvei nem rögzítették a vitákat, így nem tudjuk, hogy a bizottsági tagok milyen érvek alapján döntöttek. Feltételezhető, hogy az érdemek mellett sok esetben számított a kapcsolati tőke és a véleményező bizottság tagjainak tekintélye. A legtöbb mentességet szerző személy a nagyobb észak-erdélyi városi központokban és egyben a legnagyobb városi zsidó közösségekben élt, azaz Szatmárnémetiben, Nagyváradon, Marosvásárhelyen és Kolozsváron. Ezek a településeken működtek a legjelentősebb neológ és status-quo ante alapon álló hitközségek is. A mentesítéseket végző végrehajtó bizottság tagjai szintén ezekből a városokból származtak. A bizottságnak volt ugyanakkor két kisebb településen élő tagja: Székely Ákos máramarosi földbirtokos és Pál Gábor csíkszeredai politikus. Az 1941-ben több mint tízezer zsidó lakosú Máramarosszigetről mindössze két személy kapott mentességet, aminek egyrésztől Székely Ákosnak a véleményező bizottságon

magatartásuk miatt szabadságukat, vagy testi épségüket kockáztatták, vagy hosszabb tartamú szabadságvesztést, vagy testi bántalmazást szenvedtek, avagy a magyarsághoz való tartozásukat az elszakítás ideje alatt tanúsított magatartásukkal kétségtelenül megvallották” (2. §. 1. bekezdés). Hasonlóan Észak-Erdélyhez, a mentesség kiterjedt a családtagokra is. A m. kir. minisztériumnak 8.550/1941. ME sz. rendelete a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939:IV. törvénycikk egyes rendelkezéseinek a visszafoglalt délvidéki területeken való alkalmazása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1941. december 5., 276. sz., 2.

⁷² Erre az aránytalan mentesítési mechanizmusra hívta fel a figyelmet két felvidéki mentesített személy memoranduma 1941-ben. Lehotay, 2011. 51–52.

belüli gyengébb pozíciója / kisebb tekintélye, másrésről viszont a máramarosi ortodox zsidóság alacsonyabb fokú magyar integrációja lehetett az oka. Ezzel szemben az erdélyi viszonylatban elhanyagolható méretű csíkszeredai zsidó közösségből hat személy szerzett mentességet. Ez viszont a kisebbségi közéletben már a két világháború között is jelentős tekintéllyel bíró Pál Gábor befolyásának erősségére utal. Pálról tudni kell azt, hogy Slachta Margit mellett ő volt az a politikus, aki 1940 novemberében és decemberében közbenjárt a Csíkszeredából Kőrösmezőre hurcolt, majd a magyar–szovjet határon átdobott zsidók ügyében.⁷³

A legmagyarosodottabbnak tekinthető és egyben számbelileg a legnagyobb erdélyi zsidó településről, azaz Nagyváradról 11 személyt mentesítettek, miközben Szatmárnémetiből 13-at. Ez utóbbi várost Teleki Pál miniszterelnök bizalmasa, Ember Géza képviselte a véleményező bizottságban. A döntéseket nagy valószínűséggel az elnöki tisztséget betöltő Béli Kálmán akarata is komolyan befolyásolta. Mester Miklós 1944-ben azt állította Béliéről, hogy az elsősorban olyan zsidó származású személyek mentesítését támogatta 1941-ben, akikkel gazdasági kapcsolatban állt. Ennek következtében pedig számos olyan „kultúrunkás” maradt ki, „akik sokkal szerényebbek voltak és a kapitalista zsidókkal szemben összehasonlíthatatlanul nagyobb magyar szolgálatot végeztek a megszállás idején.”⁷⁴ Mester megállapítása ugyanakkor csak részben igaz. A mentesítetteknek fele ügyvéd, orvos, gyógyszerész és mérnök volt, míg a gyárosok, bankárok, közgazdászok alig több mint egytizedet tettek ki. Az is igaz viszont, hogy az általa „kultúrunkásokként” emlegetett tudósok, alkotók még az újságírókkal együtt is csak párszázalékos arányt képviseltek.

Mind a 66, illetve 71 mentességet szerző személy kapcsolati hálóját, magyar beágyazottságát nem áll módunkban megvizsgálni, ezért csak a hét teljes körű mentességre felterjesztett egyénnel foglalkozunk. Róth Hugó ügyvéd, Erős Lajos bankigazgató és Elfer Aladár orvos Kolozsváron éltek, mindhárman megbecsült tagjai voltak a helyi magyar társadalomnak. Közéleti és politikai szerepvállalás tekintetében Róth Hugó egyértelműen kiemelkedett

⁷³ Braham, 2008. 108–110.

⁷⁴ Mester Miklós országgyűlési képviselő levele a miniszterelnökhöz Brüll Emánuel kolozsvári nyugalmazott tanár mentesítése ügyében, 1944. április közepe. MNL OL, K 28 1944–J–20155, 1. f.

közülük, hiszen 1920-ban alapító tagja volt Erdély egyik legjelentősebb magyar nyomdaipari vállalatának, a kolozsvári Minerva Nyomda és Kiadó társaságnak.⁷⁵ A két világháború között gróf Teleki Gézával és Szász Istvánnal (az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület alelnöke) együtt igazgatótanácsi tagja volt a magyar érdekeltségű Erdélyi Gazdasági Banknak.⁷⁶ Róth komoly pozíciót töltött be a kisebbségi magyar érdekeket politikai szinten képviselő Országos Magyar Pártban is. Előbb intézőbizottsági tagnak választották meg, majd 1924–1938 között elnöki tanácsstag volt.⁷⁷ Elfer Aladár orvosként szerzett magának hírnevet a városban. Ő 1905-ben került Kolozsvárra, és rövidesen az egyik legjobb belgyógyásszá vált. Igen szoros kapcsolat fűzte a magyar politikai életben és az unitárius egyházban meghatározó szerepet betöltő Mikó családhoz, amelynek háziorvosa is volt.⁷⁸ Erős Lajos valószínűleg a Bethlen Györgyhez és Béli Kálmánhoz fűződő kapcsolata révén került a mentesítettek listájára; Erős ugyanis azt a Mezőgazdasági Bank és Takarékpénztárt igazgatta, amely igazgatóságának Béli volt az elnöke a két világháború között.⁷⁹

A nagyvárad Hegedűs Nándor és a mentesítettek listájáról lemaradó, de még a javasoltak közé sem bekerülő kolozsvári Weiss Sándor volt az a két politikus, akik zsidó származásúként az Országos Magyar Pártot képviselheték a román képviselőházban. Hegedűs viszont nem csak parlamenti képviselőként (1928–1933), hanem nagyvárad városi tanácsosként, újságíróként és lapszerkesztőként is jelentős tevékenységet fejtett ki a kisebbségi magyar közéletben.⁸⁰ Legalább ennyire fontos volt ilyen szempontból Weiss Sándor, akit viszont a véleményező bizottság tagjai nem tartottak érdemesnek a mentesítésre. Ebben szerepet

⁷⁵ Tibori Szabó Zoltán – Újvári Mária: *A kolozsvári Minerva története és bibliográfiája (1920–1948)*. Kolozsvár: Minerva Művelődési Egyesület Kiadója, 2015. 123–132.

⁷⁶ Gidó Attila: *Két évtized. A kolozsvári zsidóság a két világháború között*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016. 127.

⁷⁷ György Béla: *Iratok a Romániai Országos Magyar Párt történetéhez. I. A vezető testületek jegyzőkönyvei*. Csíkszereda – Kolozsvár: Pro-Print Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum Egyesület, 2003. 412–417.

⁷⁸ Löwy, 2005. 51.

⁷⁹ *Erdélyi Lexikon*. Szerk. Osvát Kálmán, Nagyvárad: Szabadsajtó Könyv- és Lapkiadó Rt., 1928. 193.

⁸⁰ Löwy, 2015. 466.

játszhatott az is, hogy Weiss az 1920-as évek közepétől egyre közelebb került az etnikai alapon szerveződő zsidó életvilághoz, sőt 1934–1936 között a Salom nevű kolozsvári zsidó szabadkőműves páholyt vezette.⁸¹ A másik nagyváradi mentesített személy, Bíró József jelentős tudományos tevékenységet fejtett ki a két világháború között. Ő rendezte például a bonchidai Bánffy-kastély könyvtárát, volt a marosvásárhelyi Teleki Téka igazgatója, és dolgozott a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban és az Erdélyi Múzeum-Egyesületben is.⁸² A hagyatékában fennmaradt iratok alapján pontosan végig lehet követni az 1941-es mentesítésének, majd a munkaszolgálat alól történő 1943-as kivételeztségének és az 1944-es felülvizsgálatának a menetét.⁸³ Bíró 1944. június 10-én kapta meg a felülvizsgálatot követő ideiglenes mentességi igazolványt, ami viszont csak rövid ideig nyújtott számára védelmet.⁸⁴ 1944 őszén Budapestre költözött, ahol 1945 januárjának elején apjával együtt a nyilasok a Dunába lötték.⁸⁵

Mindkét marosvásárhelyi személy, Fekete Andor és Sebestyén Miklós, ügyvédek voltak. Fekete és Sebestyén is részt vettek a magyar kisebbségi politikai életben. Előbbit 1926-ban beválasztották az Országos Magyar Párt Intéző Bizottságába, míg Sebestyén a jogügyi és a közművelődési szakosztályokban tevékenykedett.⁸⁶

Összegezve az 1941-es észak-erdélyi mentesítések eredményeit, azokat igencsak lehangolóan ítélnéljük meg. Az észak-erdélyi zsidóknak csupán a töredéke kapott mentességet a zsidótörvények rendelkezései alól azon a címen, hogy jelentős tevékenységet fejtettek ki a magyar kisebbség érdekében a két világháború között, vagy üldöztetést szenvedtek. A zsidó származású közéleti személyiségek közül ennél sokkal többen voltak azok, akik kivették a részüket a magyar kultúratermelésben, tudományművelésben, vagy éppenséggel mecénásként támogatták a kisebbségi ügyeket.

⁸¹ Gidó, 2016. 288.

⁸² Lówy, 2015. 452.

⁸³ Bíró, 2008. 284–285.

⁸⁴ Az igazolvány kiállításához több erdélyi közéleti személy is nyilatkozatot tett Bíró érdekében: Béli Kálmán, Bánffy Miklós, Némethy Gyula váradi kanonok, Tavasz Sándor református püspök-helyettes, Bíró Vencel történész. Uo. 285, Lówy, 2015. 224.

⁸⁵ Bíró, 2008. 286.; Lówy, 2015. 223–225.

⁸⁶ György, 2006. 250–252.; Uó., 2003. 137–138.

Áttekintve az 1941-ben mentesítettek névsorát, az is nyilvánvalóvá válik, hogy a kiválasztásnál a személyi kapcsolatháló, a bizottsági tagok tekintélye és szubjektivitása legalább annyira számított, mint a mentesítésre javasolt személyek két világháború közötti érdemei.

Felhasznált irodalom:

Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2013.

Biró József: *Erdély beszélő kövei*. Válogatta, sajtó alá rendezte, szerkesztette és az utószót írta Sas Péter, Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2008.

Braham, Randolph L. (főszerk.): *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Budapest – Kolozsvár: Park Könyvkiadó – Koinónia, 2008.

Uő.: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon*. 1. köt., Budapest: Park Könyvkiadó, 2015.

Csiky János: *A fajvédelmi törvény és végrehajtási rendeletei*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadó vállalata, 1941.

Csirák Csaba (szerk.): *Szatmári zsidó emlékek*. Szatmárnémeti: Szent-Györgyi Albert Társaság – EMKE Szatmár Megyei Szervezete, 2001.

Erdélyi Lexikon. Szerk. Osvát Kálmán, Nagyvárad: Szabadsajtó Könyv- és Lapkiadó Rt., 1928.

Filep Tamás Gusztáv: Noé meglékelt bárkája. Ligeti Ernő utolsó pályaszakaszaról 1940–1945. *Szín*, 2008. augusztus, 68–83.

Friedländer, Saul: *Nazi Germany and the Jews. Vol. 1: The Years of Persecution, 1933–1939*. New York: Harper Collins, 1997.

Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.): *A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt*. Budapest – Jeruzsálem: Balassi Kiadó – Yad Vashem, 2009.

Gidó Attila: *Két évtized. A kolozsvári zsidóság a két világháború között*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016.

- György Béla: Befogadók Erdélyben. Kézirat, MTA TK Kisebbségkutató Intézet, György Béla hagyaték, rendezetlen iratok, é.n. (A hagyatékot Bárdi Nándor bocsátotta a rendelkezésemre, akinek ezúton mondok köszönetet.)
- Uő.: *Iratok a Romániai Országos Magyar Párt történetéhez. I. A vezető testületek jegyzőkönyvei.* Csíkszereda–Kolozsvár: Pro-Print Könyvkiadó–Erdélyi Múzeum Egyesület, 2003.
- Uő.: *A Romániai Országos Magyar Párt története (1922–1938).* Doktori disszertáció, ELTE BTK, Budapest, 2006.
- Hilberg, Raul: *The Destruction of the European Jews.* 1. köt., New York, London: Holmes & Meier, 1985.
- Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940).* Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2007.
- K. Farkas Klaudia: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944.* Budapest: Napvilág Kiadó, 2010.
- Kulcsár Beáta: Közelharc a Park szállóban és a „hős zászlótartó” legendája. *Pro Minoritate*, 2012. 2. 31–53.
- Lehotay Veronika: Mentességi kérelmek a magyar hatóságok előtt 1938 és 1942 között. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica*, 2011. 1. 39–55.
- Lőwy Dániel: *A Kálváriától a tragédiáig. Kolozsvár zsidó lakosságának története.* Kolozsvár: Koinónia Kiadó, 2005.
- Lőwy Dániel: *Az úri város zsidó lakosai. A nagyvárad zsidóság története.* Budapest: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, 2015.
- Magyar Törvénytár, 1939.* Budapest: Franklin-Társulat Kiadása, 1940.
- Magyar Törvénytár, 1942.* Budapest: Franklin-Társulat Kiadása, 1942.
- Tibori Szabó Zoltán: *Élet és halál mezsgyéjén. Zsidók mentése és menekülése a magyar–román határon 1940–1944 között.* Kolozsvár: Minerva, 2001.

- Uő.: *Teleki Béla erdélyisége. Embernek maradni embertelen időkben.* Kolozsvár: NIS Kiadó, 1993.
- Tibori Szabó Zoltán – Újvári Mária: *A kolozsvári Minerva története és bibliográfiája (1920–1948).* Kolozsvár: Minerva Művelődési Egyesület Kiadója, 2015.
- Varga E. Árpád: *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén.* Budapest: Regio–MTA Történettudományi Intézet, 1992.
- Vita Sándor: *A Hiteltől a Tisztelt Házig. Visszaemlékezés, napló (1943–1944), országgyűlési beszédek.* Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Hunyadi Attila Gábor, Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2014.
- Uő.: *Erdélyi gazdaság – Erdélyi politika. Tanulmányok, cikkek, dokumentumok, 1933–1946.* Sajtó alá rendezte: Sáránci Tamás, Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2015.

Waivers to the anti-Jewish laws in Northern Transylvania in 1941
by Attila Gidó

Waivers to the anti-Jewish laws (i.e., occasional application of procedures overwriting the racial categorization of the law) occurred, just like in other parts of Hungary, in Northern Transylvania as well. The paper discusses the mechanism of exemptions: the legal and administrative framework of the waivers in 1941, and the people who were granted the waiver. Only those cases are discussed where the waiver was based on the merits gained between 1918 and 1940 as members of the minority community (e.g. participating in the minority Hungarian fights or imprisonment for remaining loyal to the Hungarian community). Waivers granted on the basis of ancestry or other criteria are not included in the scope of the research, nor are the lifesaving acts that occurred during the 1944 deportations, as they happened under completely different legal, social, and domestic circumstances.

Keywords: anti-Jewish legislation, exemptions, Hungarian-Jewish relations, Holocaust, Northern Transylvania.

Melléklet

*A véleményező bizottság által mentesítésre felterjesztett személyek és hozzátartozóik*⁸⁷

Sorszám	Eredeti sorszám	Felterjesztések 1941. június 3-án	Foglalkozás	Születési hely és idő	Lakhely	Javasolt mentesítés	Elfogadva (1943. januári adat)
1	11	Balkányi Jenő	ügyvéd	Cigányi, 1882	Zilah	Részleges	Igen
2	65	Beer Miklós	kereskedő, biztosítási titkár	Szatmárnémeti, 1893	Szatmárnémeti	Részleges	Igen
3	29	Berkes József	ügyvéd, magántisztviselő	Nyírbogát, 1887	Nagyvárad	Részleges	Igen
4	29a	Berkes Péter	?	Nagyvárad, 1919	Nagyvárad		Igen

⁸⁷ Mentésítésre összesen 85 személyt és családtagját terjesztettek fel. A táblázat második oszlopa a felterjesztési lista eredeti sorszámain tartalmazza. Az 1a, 6a stb. jellegű számok a felterjesztett személy hozzátartozóját (fiát, fiait) jelölik. Ez utóbbiakat az 1943-ban készült kimutatás alapján azonosítottam be és láttam el számokkal, tehát ők nem szerepelnek külön számmal az 1941. június 3-i listán. Erdélyi zsidó-mentesítési ügyekkel kapcsolatos költségek kiutalása. MNL OL, K 28 1941–J–17680, 18–25. f. és 1943–J–16176, 3–5. f.

Sorszám	Eredeti sorszám	Felterjesztések 1941. június 3-án	Foglalkozás	Születési hely és idő	Lakhely	Javasolt mentesítés	Elfogadva (1943. januári adat)
5	7	Biró József	művészettörténész	Nagyvárad, 1907	Nagyvárad	Teljes körű	Igen
6	6	Elfer Aladár	orvos, nyugdíjas egyetemi tanár	Szarvas, 1877	Kolozsvár	Teljes körű	Igen
7	6a	Elfer György István	gépészmérnök	Kolozsvár, 1916	Kolozsvár		Igen
8	5	Erős Lajos	bankigazgató (Mezőgazdasági Bank és Takarékpénztár Rt.)	Kassa, 1886	Kolozsvár	Teljes körű	Igen
9	42	Farkas Ernő	ügyvéd	Dicsőszentmárton, 1912	Kolozsvár	Részleges	Igen
10	53	Féder Kálmán	papirkereskedő	Sepsiszentgyörgy, 1896	Sepsiszentgyörgy	Részleges	Igen
11	53a	Féder Zoltán	tanuló	Budapest, 1931	Sepsiszentgyörgy		Igen

Sorszám	Eredeti sorszám	Feltesztések 1941. június 3-án	Foglalkozás	Születési hely és idő	Lakhely	Javasolt mentesítés	Elfogadva (1943. januári adat)
12	1	Fekete Andor	ügyvéd	Marosvásárhely, 1883	Marosvásárhely	Teljes körű	Igen
13	1a	Fekete János	ügyvéd	Marosvásárhely, 1910	Marosvásárhely		Igen
14	1b	Fekete Miklós	ügyvéd	Marosvásárhely, 1912	Marosvásárhely		Igen
15	12a	Fekete György	tanuló	Szatmárnémeti, 1920	Szatmárnémeti	Részleges	Igen
16	8	Fischer József	ügyvéd	Csenger, 1882	Szatmárnémeti	Részleges	Igen
17	8a	Fischer György	ügyvédjelölt	Szatmárnémeti, 1917	Szatmárnémeti		Igen
18	8b	Fischer Gábor	tanuló	Szatmárnémeti, 1922	Szatmárnémeti		Igen
19	14	Fried Samu	fakereskedő	Nyíregyháza, 1868	Csíksereda	Részleges	Igen
20	14a	Fried Sándor	gyógyszerész	Gyimesközéplak, 1899	Csíksereda		Igen

Sorszám	Eredeti sorszám	Feltesztések 1941. június 3-án	Foglalkozás	Születési hely és idő	Lakhely	Javasolt mentesítés	Elfogadva (1943. januári adat)
21	14b	Fried Miklós	fakereskedő	Csíksereda, 1903	Csíksereda		Igen
22	14c	Fried László	fakereskedő	Csíksereda, 1906	Csíksereda		Igen
23	41	Gál Gyula	orvos	Nagysomkút, 1889	Nagybánya	Részleges	Igen
24	41a	Gál Imre	orvos	Nagybánya, 1914	Nagybánya		Igen
25	15	Gáspár Ödön	órás	Sepsiszentgyörgy, 1894	Sepsiszentgyörgy	Részleges	Igen
26	31	Grossmann Rezső (néhai) gyermekei: Grossmann Brunó, Grossmann Erik, Grossmann Edit	királyi honvédtörzsorvos		Marosvásárhely	Részleges	Igen
27	31a	Grossmann Brúnó	laboratóriumi vezető	Marosvásárhely, 1902	Marosvásárhely		Igen
28	31b	Grossmann Erik	építészmérnök	Marosvásárhely, 1904	Marosvásárhely		Igen

Sorszám	Eredeti sorszám	Felterjesztések 1941. június 3-án	Foglalkozás	Születési hely és idő	Lakhely	Javasolt mentesítés	Elfogadva (1943. januári adat)
29	23	Guttman Béla	gyógyszerész	Bodrogszerdahely, 1888	Szatmárnémeti	Részleges	Igen
30	25	Gyalui Farkas	nyugdíjas egyetemi könyvtárigazgató	Gyalu, 1866	Kolozsvár	Részleges	Igen
31	26	Gyalui Pál	gyógyszerész	Gyalu, 1886	Marosvásárhely	Részleges	Igen
32	26a	Gyalui György	tanonc	Marosvásárhely, 1920	Marosvásárhely		Igen
33	26b	Gyalui István	egyetemi hallgató	Marosvásárhely, 1922	Marosvásárhely		Igen
34	4	Hegedüs Nándor	újságíró, szerkesztő	Nagyvárad, 1884	Nagyvárad	Teljes körű	Igen
35	4a	Hegedüs Boldizsár	okleveles vegyész	Nagyvárad, 1914	Nagyvárad		Igen

Sorszám	Eredeti sorszám	Feltesztések 1941. június 3-án	Foglalkozás	Születési hely és idő	Lakhely	Javasolt mentesítés	Elfogadva (1943. januári adat)
36	50	Herskó József (néhai) alsóhutai lakos gyermeke: Herskó Bernát	fúvaros (Herskó Bernát)	Alsóhuta, 1888 (Herskó Bernát)	Színérváralja (Herskó Bernát)	Részleges	Igen
37	51	Hollós Vilmos (néhai) özvegye és fia, Hollós Péter	ügyvéd		Nagyvárad	Részleges	Igen
38	51a	Hollós Péter	főiskolai hallgató	Nagyvárad, 1920	Nagyvárad		Igen
39	34	Kandel Imre	földbirtokos	Szilágypér, 1889	Érendréd / Szilágypér	Részleges	Igen
40	34a	Kandel Ferenc	?	Tasnádszántó, 1918	Szilágypér		Igen
41	59	Konrád Béla (néhai) özvegye és gyermekei	orvos		Nagyvárad	Részleges	Igen
42	59a	Konrád Ferenc	magántisztviselő	Nagyvárad, 1905	Nagyvárad		Igen

Sorszám	Eredeti sorszám	Felterjesztések 1941. június 3-án	Foglalkozás	Születési hely és idő	Lakhely	Javasolt mentesítés	Elfogadva (1943. januári adat)
43	22	Lakatos Sándor	ügyvéd	Marosludas, 1886	Marosvásárhely	Részleges	Igen
44	20	László Sándor	ügyvéd	Szilágycseh, 1880	Szilágycseh	Részleges	Igen
45	13	Major Béla	hírlapíró	Magyarpécska, 1900	Arad / Budapest	Részleges	Igen
46	18	Melinda László	ügyvéd	Nagykároly, 1881	Nagykároly	Részleges	Igen
47	18a	Melinda György	?	Nagykároly, 1912	Nagykároly		Igen
48	47	Moskovits József (néhai) özvegye és gyermekei	gyáros		Nagyvárad	Részleges	Igen
49	47a	Moskovits Jenő János	mérnök	Nagyvárad, 1920	Nagyvárad		Igen
50	47b	Moskovits István	?	Nagyvárad, 1901	Nagyvárad		Igen
51	47c	Moskovits György	tisztviselő	Nagyvárad, 1904	Nagyvárad		Igen

Sorszám	Eredeti sorszám	Felterjesztések 1941. június 3-án	Foglalkozás	Születési hely és idő	Lakhely	Javasolt mentesítés	Elfogadva (1943. januári adat)
52	10	Nasch Sándor	ügyvéd	Máramarossziget, 1887	Máramarossziget	Részleges	Igen
53	33	Princz Ármin	gyáros	Vámosújfalú, 1875	Szatmárnémeti	Részleges	Igen
54	33a	Princz Frigyes	?	Tolcsva, 1900	Szatmárnémeti		Igen
55	33b	Princz Miklós	mérnök	Szatmárnémeti, 1908	Szatmárnémeti		Igen
56	33c	Princz Endre	?	Szatmárnémeti, 1910	Szatmárnémeti		Igen
57	62	Rosenberg Sándor	ügyvéd, közjegyző-helyettes	Máramarossziget, 1886	Máramarossziget	Részleges	Igen
58	52	Rosenfeld József	ügyvéd	Szatmárnémeti, 1881	Szatmárnémeti	Részleges	Igen
59	3	Róth Hugó	ügyvéd	Ungvár, 1877	Kolozsvár	Teljes körű	Igen
60	3a	Róth Bódog	ügyvéd	Kolozsvár, 1912	Kolozsvár		Igen

Sorszám	Eredeti sorszám	Feltesztések 1941. június 3-án	Foglalkozás	Születési hely és idő	Lakhely	Javasolt mentesítés	Elfogadva (1943. januári adat)
61	86	Salamon Andor	pincér	Felsőberekszó, 1898	Szatmárnémeti	Részleges	Igen
62	49	Salamon Mór (néhai) felsőberegszói lakos gyermekei: Salamon Hermann, Salamon Berta és Salamon Sándor	?		Szatmárnémeti (Salamon Mór gyermekei)	Részleges	Igen
63	49a	Salamon Sándor	szabómester	Felsőberekszó, 1915	Szatmárnémeti		Igen
64	2	Sebestyén Miklós	ügyvéd	Marosvásárhely, 1869	Marosvásárhely	Teljes körű	Igen
65	27	Szántó Albert	nyugdíjas államvasúti mérnök	Székesfehérvár, 1882	Csíksereda	Részleges	Igen
66	27a	Szántó Endre	jogszigorló	Csíksereda, 1914	Csíksereda		Igen
67	17	Waiszlovits Emil	szállodás	Nagyvárad, 1868	Nagyvárad	Részleges	Igen

Sorszám	Eredeti sorszám	Feltesztések 1941. június 3-án	Foglalkozás	Születési hely és idő	Lakhely	Javasolt mentesítés	Elfogadva (1943. januári adat)
68	16	Weisz Hermann	orvos	Kolozsvár, 1886	Parajd	Részleges	Igen
69	40	Widder Péter	gyógyszerész	Szobránc, 1879	Nagybánya	Részleges	Igen
70	40a	Widder Sándor	gyógyszerész	Hajdúdorog, 1909	Nagybánya		Igen
71	30	Wiegner Sámuel	orvos	Négerfalva, 1898	Szurduk/Zilah	Részleges	Igen
72	45	Ábrahám József	kereskedő		Dés	Részleges	Nem
73	54	Ádler Sándor	fakereskedő		Gyergyószentmiklós	Részleges	Nem
74	32	Bíró György	újságíró		Nagyvárad	Részleges	Nem
75	44	Biss András	gyáros		Beszterce	Részleges	Nem
76	82	Bleier István	földbirtokos		Halmi	Részleges	Nem
77	64	Breier Árpád Imre	gyógyszerész		Kolozsvár	Részleges	Nem
78	71	Dobó Ferenc	ügyvéd		Kolozsvár	Részleges	Nem

Sorszám	Eredeti sorszám	Felterjesztések 1941. június 3-án	Foglalkozás	Születési hely és idő	Lakhely	Javasolt mentesítés	Elfogadva (1943. januári adat)
79	56	Farkas István	kereskedő		Nagyvárad	Részleges	Nem
80	12	Fekete Józsefné Hermann Ella	hegedűművész		Szatmárnémeti	Részleges	Nem
81	58	Fekete Mihály	színész		Kolozsvár	Részleges	Nem
82	74	Fodor Péter	ügyvéd		Nagyvárad	Részleges	Nem
83	67	Gábor Dezső	gyárigazgató (Erdélyi Erdőipar Rt.)		Kovászna	Részleges	Nem
84	85	Geiringer Gyula	orvos		Bukarest	Részleges	Nem
85	80	Geréb Izsák	ügyvéd		Kolozsvár	Részleges	Nem
86	35	Goldner Hermann	orvos, gyáros		Esküllő	Részleges	Nem
87	60	Goldstein Jakab	malomtulajdonos		Kraszna	Részleges	Nem
88	24	Grósz Sándor	fakereskedő		Nagyvárad	Részleges	Nem

Sorszám	Eredeti sorszám	Felterjesztések 1941. június 3-án	Foglalkozás	Születési hely és idő	Lakhely	Javasolt mentesítés	Elfogadva (1943. januári adat)
89	37	Heizikovics N.	orvos		Sárpatak	Részleges	Nem
90	84	Hirsch Dezső	ügyvéd		Bukarest	Részleges	Nem
91	77	Hirsch Jenő	ügyvéd		Somkerék	Részleges	Nem
92	9	Incze Lipót	mérnök, gyáros		Nagyvárad	Részleges	Nem
93	48	Jakab István	nyugdíjas községi jegyző		Zsibó	Részleges	Nem
94	39	Kardos Sándor	bankigazgató		Nagyvárad	Részleges	Nem
95	21	Keszner Dezső	kereskedő		Máramarosziget	Részleges	Nem
96	43	Klein Artúr	ügyvéd		Máramarosziget	Részleges	Nem
97	57	Komjáti József	mérnök		Marosvásárhely	Részleges	Nem
98	63	László Márton	kereskedő		Nagyvárad	Részleges	Nem
99	79	Loránd Géza (néhai) özvegye	mérnök		Marosvásárhely	Részleges	Nem

Sorszám	Eredeti sorszám	Felterjesztések 1941. június 3-án	Foglalkozás	Születési hely és idő	Lakhely	Javasolt mentesítés	Elfogadva (1943. januári adat)
100	46	Lówi Aladár	kovácsmester		Dés	Részleges	Nem
101	69	Majtényi Miksa	földbirtokos		Nagymajtény	Részleges	Nem
102	66	Maróth Sándor	újságíró		Nagyvárad	Részleges	Nem
103	36	Mayer Sándor, csengeri	földbirtokos		Krassó	Részleges	Nem
104	76	Parlagi Lajos	színházigazgató		Nagyvárad	Részleges	Nem
105	73	Princz Aladár	ügyvéd		Szatmárnémeti	Részleges	Nem
106	61	Rosenfeld Jenő	kereskedő		Marosvásárhely	Részleges	Nem
107	38	Sámson Ferenc	szállító		Marosvásárhely	Részleges	Nem
108	81	Sebestyén László	újságíró		Marosvásárhely	Részleges	Nem
109	72	Simon Miklós	ügyvéd		Kolozsvár	Részleges	Nem
110	19	Simon Miksa	ügyvéd		Kolozsvár	Részleges	Nem
111	68	Szemere Miklós	bankigazgató		Nagyvárad	Részleges	Nem

Sorszám	Eredeti sorszám	Felterjesztések 1941. június 3-án	Foglalkozás	Születési hely és idő	Lakhely	Javasolt mentesítés	Elfogadva (1943. januári adat)
112	75	Taub Imre	malomtulajdonos, földbirtokos		Alsószopor	Részleges	Nem
113	55	Újhelyi Mihály	orvos		Etéd	Részleges	Nem
114	70	Waldmann Dezső	ügyvéd		Nagyvárad	Részleges	Nem
115	28	Weiser Miklós	mérnök, gyárigazgató (Phönix vegyi termékek gyár)		Nagybánya	Részleges	Nem
116	78	Wertheimstein Aranka	földbirtokos		Csehtelek	Részleges	Nem
117	83	Zinger Sándor	orvos		Szatmárnémeti	Részleges	Nem

SEGYEVY DÁNIEL ZOLTÁN¹

A néprajzi térképezés reneszánsza napjainkban: A Kárpát-Pannon-térség változó etnikai arculata

Kocsis Károly – Tátrai Patrik (szerk.): *A Kárpát-Pannon-térség változó etnikai arculata / Changing ethnic patterns of the Carpatho-Pannonian area*. Budapest, MTA CSFK FTI, 2015. 35 oldal + 11 térkép, harmadik kiadás.

A Magyar Tudományos Akadémia Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézetének térképészeti kiadványa immár harmadik kiadásban jelent meg 2015-ben.

A térképsorozat fókuszában a Kárpát-medencét és környékét magába foglaló közel félmillió km²-nyi terület anyanyelvi/nemzetiségi viszonyai állnak. Ezen a területen a 2011 körüli népszámlálások idején körülbelül 60 millió ember élt, csaknem 34 ezer településen, ebből mintegy 28 millióan a Kárpát-medence területén. A 2015 folyamán megjelent változat a mű harmadik kiadása, legfőbb újdonsága, hogy a főtérkép a 2001 körüli népszámlálások helyett már a legfrissebb, 2011 körüli adatokat ábrázolja (már ahol elérhető volt ilyen). A térképsorozat korábbi kiadásai nagy sikereket értek el, a második kiadás 2012-ben elnyerte a Szép Magyar Térkép című pályázat tudományos térképek, atlaszok szekciójának első díját, valamint a legszebb térképnek járó különdíjat is.² A kiadvány megvásárolható a nagyközönség számára, sőt a második kiadást a

¹ Segyevy Dániel Zoltán, Universität Leipzig, GSGAS, doktorandusz. E-mail: segyevy.daniel@gmail.com

² A Kárpát-Pannon-térség változó etnikai arculata (díjak): <http://www.mtafki.hu/konyvtar/karpat-pannon/dijak.html> (letöltés ideje: 2017. január 14.)

Nemzetpolitikai Államtitkárság eljuttatta valamennyi hazai és határon túli középiskola, valamint az összes felső tagozattal rendelkező határon túli iskola számára is.³ A térképsorozat legújabb kiadása – az előző kiadásokhoz hasonlóan – három fő szerkezeti egységből áll. Az első egység a nagyméretű, két szelvényes, 1 : 500 000-es méretarányú főtérkép, amely kördiagramos módszerrel jeleníti meg a terület etnikai térstruktúráját. Tulajdonképpen ez az aktualizált térkép a kiadvány legfőbb újítása a korábbi kiadásokhoz képest. A második szerkezeti egység a felületszínezéses, 1 : 2 200 000-es méretarányú térképsorozat, amely különböző időpontokban ábrázolja a Kárpát-medence és környékének anyanyelvi/nemzetiségi viszonyait (1495; 1784; 1880; 1910; 1930; 1941; 1960; 1990; 2001; 2011). A harmadik szerkezeti egység a magyar és angol nyelven is olvasható térképmagyarozó kísérőtanulmány. A teljes kiadvány papír-alapú, amely egy jó minőségű mappában kapott helyet. Ehhez mellékeltek egy, a térképeket elektronikus, georeferált formában tartalmazó cd-t is. Emellett a teljes kiadvány elérhető digitális formában a világhálón, díjmentesen.⁴ A kiadvány a hazai modern etnikai földrajz klasszikus ágának⁵ legfontosabb, több mint két évtizedes kutatási eredményeit szintetizáló kiadványa, amelyet az MTA CSFK Földrajztudományi Intézetének munkatársai állítottak össze Kocsis Károly és Tátrai Patrik vezetése alatt.

³ A Kárpát-Pannon-térség változó etnikai arculata (bemutató): <http://csfk.mta.hu/a-karpat-pannon-terseg-valtozo-etnikai-arculata-atlasz-az-akademiától-a-kulhoni-es-anyaorszagi-kozepiskoláknak/> (letöltés ideje: 2017. január 14.)

⁴ <http://www.mtafki.hu/konyvtar/karpat-pannon2015/> (letöltés ideje: 2017. január 22.)

⁵ A magyar etnikai földrajz jelenlegi kutatási irányairól, tagolódásáról lásd Tátrai Patrik kiváló írását: Tátrai Patrik: Utak és értelmezések napjaink magyarországi etnikai földrajzi kutatásaiban. *Regio*, 2014/2. 45–65.

A kiadvány elhelyezése az anyanyelvi/nemzetiségi térképészetben

A kiadvány egyik legfontosabb tematikus része az 1 : 500 000-es méretarányú, két lapos főterkép. Jelenlegi ismereteink szerint korábban csak egyetlen legalább ekkora méretű és méretarányú, a teljes Kárpát-medencét lefedő, magyar kiadású néprajzi térkép vált a nagyközönség számára is elérhetővé. Ez a térkép a Bátky-Kogutowicz féle térképmű⁶ 1919-es, nyomtatott, 1 : 300 000-es méretarányú változata volt.⁷ A korabeli térképmű azonban olyan drágának bizonyult, hogy a KSH-ban dolgozó Thirring Lajos is inkább a szerkesztőkhöz fordult egy tiszteletpéldányért a két világháború között.⁸ Ehhez képest a most megjelent kiadvány mindössze 3500 forintba kerül, így bárki számára kedvező áron elérhető.⁹ A hasonló, kereskedelmi forgalomba került etnikai jellegű térképek közül az egyik legismertebb korabeli térkép¹⁰ a Magyar Történelmi Társulat gondozásában 1940-ben kiadott Erdély monográfia¹¹ mellékleteként jelent meg 1 : 500 000-es méretarányban, ez azonban az nem ábrázolta az egész Kárpát-medencét, csupán a keleti területeket. A többi korabeli kereskedelmi forgalomba került magyar néprajzi térkép kisebb, jellemzően egymilliós méretarányú kiadvány volt. Tudományos célra készültek ekkoriban más hasonló, vagy nagyobb méretű, méretarányú néprajzi térképek is, elsősorban az Államtudományi Intézetben, ezek azonban a nagyközönség számára nem voltak elérhetőek. Elkészült a fent említett Erdély-térkép az egész Kárpát-me-

⁶ Bátky Zsigmond – Kogutowicz Károly: *Magyarország 1 : 200 000-es méretarányú néprajzi térképe*. Budapest, Magyar Földrajzi Társaság. 1918. 1 : 200 000. 46 szelvény, egyenként 57 × 38 cm

⁷ Bátky Zsigmond – Kogutowicz Károly: *Magyarország néprajzi térképe település és lélekszám szerint*. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet. 1919. 1 : 300 000, 12 szelvény, mutatóval, 64 p., egyenként kb. 88 × 66 cm

⁸ Thirring Lajos levele Bátky Zsigmondhoz Budapest, 1935. február 5. NM EA24965/28

⁹ A Kárpát-Pannon-térség változó etnikai arculata (megrendelés): <http://www.mtafki.hu/konyvtar/kiadv.html> (letöltés ideje: 2017. 01. 21.)

¹⁰ Államtudományi Intézet (szerk.): *Erdélynek és Magyarország keleti részének néprajzi térképe 1910-ben. Az 1 : 200 000-es néprajzi térkép alapján*. Budapest, Államtudományi Intézet. 1940. 1 : 500 000, 1 szelvény, 103 × 84 cm

¹¹ Deér József (szerk.): *Erdély*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat. 1940. 283.

dencére is, szintén 1940-ben.¹² Kocsis Károly korábbi térképeinek megjelenéséig a legutolsó, hasonló méretű, és legalább ekkora méretarányú néprajzi térképeink azonban a Központi Királyi Statisztikai Hivatalban készültek 1942-43-ban, 1 : 300 000-es méretarányban, belső használatra.¹³ Ennek alapján a most megjelent térképet méltán tekinthetjük az elmúlt fél évszázad legjelentősebb eredményének a magyar anyanyelvi/nemzetiségi térképezés területén.

Külföldön a második világháború végéig legalább ekkora méretű és méretarányú térképsorozatok elsősorban Ausztriában,¹⁴ Romániában,¹⁵ valamint a náci Németországban¹⁶ készültek a régióról, szinte kizárólag különböző területi törekvések, konkrét határmegvonások alátámasztására. Ezek a kereskedelmi forgalomban nem elérhető

¹² Államtudományi Intézet (szerk.): *Magyarország néprajzi térképe az 1910-es népszámlálás adatai alapján. Bátky Zsigmond – Kogutowicz Károly – Teleki Pál 1 : 200 000-es méretarányú néprajzi térképe nyomán.* Budapest: Államtudományi Intézet, 1940. 1 : 500 000, 4 szelvény, egyenként 85,5 × 64,5 cm

¹³ KSH (szerk.): *Magyarország népességének anyanyelvi megoszlása községenként az 1941. évi népszámlálás adatai szerint.* Budapest, Központi Királyi Statisztikai Hivatal, 1943. 1 : 300 000, 8 szelvény, egyenként 73 × 93 cm

¹⁴ Engelmann, Richard: *Sprachminderheiten in Gebiete der ehemaligen Österreichisch-ungarischen Monarchie.* Bécs, Militärgeographisches Institut. 1919. 1 : 200 000, 92 szelvény, egyenként kb. 57 × 38 cm

¹⁵ Institutul Geografic Militar (szerk.): *Hartă etnografică Ardealului și Ungariei de est din anul 1910, complectat cu harta etnografic a României din anul 1930.* 1 : 500.000. Bukarest, Institutul Geografic Militar, 1940 körül. 1 : 500 000, 4 szelvény, egyenként 83 × 61 cm; Mihăilescu, Vintilă: *Carte ethnique de la Roumanie d'après le recensement roumain de l'année 1930.* Bukarest, kiadó nélkül, 1945 körül. 1 : 200 000, 33 szelvény, egyenként 68 × 45 cm

¹⁶ Krallert, Wilfried: *Volkstumskarte der Slowakei.* Bécs, Publikationsstelle Wien, 1941. 1 : 200 000, 9 szelvény, egyenként kb. 40 × 56 cm; Krallert, Wilfried: *Volkstumskarte von Jugoslawien.* Bécs, Publikationsstelle Wien, 1941. 1 : 200 000, 40 szelvény, egyenként kb. 40 × 56 cm; Krallert, Wilfried: *Volkstumskarte von Rumänien.* Bécs, Publikationsstelle Wien, 1940. 1 : 200 000, 44 szelvény, egyenként kb. 40 × 56 cm; Krallert, Wilfried: *Volkstumskarte von Ungarn.* Bécs, Publikationsstelle Wien, 1941. 1 : 200 000, 23 szelvény, egyenként kb. 40 × 56 cm; Krallert, Wilfried: *Volkstumskarte von Jugoslawien, Ungarn, Rumänien und Slowakei. Sonderausgabe Deutschum.* Bécs, Publikationsstelle Wien. 1940-41. 1 : 200 000, 40 szelvény, egyenként 56 × 40 cm; Krallert, Wilfried: *Volkstumskarte von Jugoslawien, Ungarn, Rumänien und Slowakei. Sonderausgabe Judentum.* Bécs, Publikationsstelle Wien. 1940-41. 1 : 200 000, 4 szelvény, egyenként 56 × 40 cm

térképsorozatok szinte kivétel nélkül Közép-Európa általános térképén¹⁷ alapultak, és csaknem mindig pontmódszert alkalmaztak.

Az államszocializmus éveiben a hazai anyanyelvi és nemzetiségi térképezés háttérbe szorult, jelentősebb munkálatok a késő-Kádár-korszaktól indulhattak meg ismét. Ezzel kapcsolatban Tátrai a modern magyar etnikai földrajz és a két világháború közötti geográfia kapcsolatait vizsgálva részben újjászületésről, részben az etnikai földrajz megszületéséről ír.¹⁸ A '90-es években készült térképek nagy része már az atlasz közvetlen előzményének tekinthető, Kocsis Károly szerkesztésében a Kárpát-medence egyes történeti régióit dolgozták fel, különböző méretarányokban.¹⁹ Ezek mellett kiemelendők Sebők László térképei²⁰ is, amelyek az ezredforduló környékén jelentek meg.

Az anyanyelvi/nemzetiségi térképezés régióink többi országában napjainkra valamelyest háttérbe szorult, kiemelendő azonban a ro-

¹⁷ Közép-Európa általános térképe (letöltés ideje: 2017.01.21.):

<http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/3felmeres.htm>

¹⁸ Tátrai 2014.

¹⁹ A teljesség igénye nélkül: Kocsis Károly: Kocsis Károly: *Szlovákia mai területének etnikai térképe*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet. 2000. 1 : 400 000, 1 szelvény, 114 × 80 cm; Kocsis Károly: *A Muravidék mai területének etnikai térképe*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet. 2005. 1 : 200 000, 1 szelvény, 61 × 48 cm; Kocsis Károly: *Az Órvidék mai területének etnikai térképe*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet, 2005. 1 : 350 000, 1 szelvény, 42,5 × 79 cm; Kocsis Károly – Bottlik Zsolt: *Magyarország etnikai térképe 1941*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet. 2009. 1 : 500 000, 1 szelvény, 106 × 68 cm; Kocsis Károly – Bottlik Zsolt: *Magyarország mai területének etnikai térképe 2001*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet. 2009. 1 : 500 000, 1 szelvény, 106 × 68 cm

²⁰ Sebők László: *Közép- és Délkelet-Európa nemzetiségi térképe 1989–1992*. München – Budapest: Súdost-institut – Teleki László Alapítvány, 1998. 1 : 2 000 000, 1 szelvény, 64 × 90 cm; Sebők László – Gyurgyík László: *Szlovákia etnikai térképe*. Dunaszerdahely, Liliium Aurum Kiadó, 2003. 1 : 500 000, 1 szelvény, 66 × 96 cm; Sebők László – Kiss Tamás: *Erdély nemzetiségei a 2002. évi népszámlálás végleges adatai alapján*. Kiadási hely nélkül, Romániai Magyarok Demokratikus Szövetsége Ügyvezető Elnöksége, 2004. 1 : 700 000, 1 szelvény, 77,6 × 96,5 cm

mán állami támogatású, kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézetnek a legutóbbi romániai népszámlálások adatait megjelenítő internetes térképészeti felülete, ahol különböző lekérdezésekkel állíthatunk elő anyanyelvi, illetve nemzetiségi térképeket.²¹ A modern nyugati etnikai földrajzi kutatások súlypontjai többségében jelentősen eltérnek a hazai kutatások irányaitól, ott napjainkban jobbra migráció- illetve a településeken belüli szegregációkutatások dominálnak.²² Ez leginkább a nyugati országokban elterjedt államnemzeti (politikai nemzet) és a régiókban meghatározó kultúrnemzeti felfogás különbözőségéből fakad, amelynek köszönhetően a térszemléletű etnikai kutatások inkább a mi régióinkra voltak jellemzőek, míg a nyugati példák a fentiek szerint inkább a bevándorlás kutatására koncentrálnak (bár a legutóbbi években nálunk is kezd előtérbe kerülni a kérdéskör).²³ Az utóbbi években azonban számos igen részletes anyanyelvi/nemzetiségi/rassz térkép készült, kivált az angolszász országokban, ezek egy része nem kutatóintézetekhez köthető. Ezek az alkotások jobbra a világhálón nyilvánosan elérhető, egész országokat,²⁴ vagy egyes városokat²⁵ ábrázoló pontsűrűségi térképek, melyek inkább a különböző rasszokra koncentrálnak a nemzetiségek helyett. Az első ilyen webes térkép²⁶ Dustin Cable nevéhez, illetve a Virginiai Egyetem Demográfiai Kutatócsoportjához kötődik, a későbbi hasonló webes térképek szinte kivétel nélkül ebből a térképből inspirálódtak. A térkép előál-

²¹ Az ISPMN webes térképei:

http://www.ispmn.gov.ro/maps/view/despre_proiect (letöltés ideje: 2017. 01. 21.)

²² Tátrai 2014. 47.

²³ Tátrai 2014. 48.

²⁴ Az USA ponttérképei: <http://www.coopercenter.org/demographics/Racial-Dot-Map> (letöltés ideje: 2017. 01. 21.), https://www.nytimes.com/interactive/2015/07/08/us/census-race-map.html?_r=0 (letöltés ideje: 2017. 01. 21.); Nagy-Britannia ponttérképe (Skócia nélkül): <http://projects.andrewwhitby.com/uk-ethnicity-map/> (letöltés ideje: 2017. 01. 21.); Brazília ponttérképe: <http://patadata.org/maparacial/en.html#lat=-86.84991&lon=100.356744&z=3&o=t> (letöltés ideje: 2017. 01. 21.);

²⁵ Toronto ponttérképe:

<http://neoformix.com/Projects/DotMaps/TorontoVisMin.html> (letöltés ideje: 2017. 01. 21.); Melbourne ponttérképe: <http://monash.edu/research/city-science/MelbourneEthnicityMap/#map> (letöltés ideje: 2017. 01. 21.)

²⁶ USA ponttérképe: <http://www.coopercenter.org/demographics/Racial-Dot-Map> (letöltés ideje: 2017. 01. 21.)

lítása ezeknél az alkotásoknál nem igényelt több éves előkészítést, hiszen a digitális alaptérkép és a részletes adatok sokszor akár népszámlálási körzetek szintjéig rendelkezésre álltak, így csak az adatokat kellett az egyes területegységekkel összekötni és azt kivetíteni, ráadásul a pontok elhelyezése az egyes poligonokon belül véletlenszerű. Ezek a térképek különböző nagyítás mellett eltérő részletességűek, de így is látványosan visszaadják a különböző népcsoportok térbeli struktúráját. A pontok sokszor látszólag akár 1 főig is lemennek, ami már adatvédelmi aggályokat is felvetne. Ezt általában úgy oldották meg, hogy a 20-25 főnél kisebb lakosságú egységeket nem ábrázolták külön, illetve ilyen részletes nézetnek a keveredés véletlenszerű. Magyarországról jelenleg nem lehetséges ilyen részletességű térképet készíteni, hiszen sem az adatok, sem a digitális alaptérkép nem áll rendelkezésre ilyen részletességben. Ez azonban a Kocsis Károly által vezetett kutatócsoport eredményeinek értékét csak tovább növeli, hiszen a teljes térképszerkesztést a kutatócsoport végezte, a kiadványban több mint két évtizedes kutatómunka összegzett eredményeit láthatjuk.

A mű második fő szerkezeti elemét képező, az anyanyelvi/nemzetiségi térstruktúra időbeli változásait bemutató térképsorozat hiánypótló jelentőségű. Korábban ilyen jellegű vállalkozásra, leszámítva a Kocsis Károlyhoz köthető korábbi, regionális etnikai térképek melléktérképeit, nem nagyon volt példa. A különböző célok és módszerek összevethetőségének szempontjából nagy erénye a sorozatnak, hogy a melléktérképek a főtérrképen szereplő 2011-es állapotot is megjelenítik.

A kis méretarányú (1 : 2 200 000) térképsorozat rendkívül szemléletesen mutatja be a Kárpát-medence etnikai térstruktúrájának változásait, amelynek nyomon követését és megértését nagymértékben segíti a kiadvány harmadik tematikus részének tekinthető magyar és angol nyelven is olvasható szöveges összefoglaló tanulmány. Ez utóbbi szövegszerűen nem sokat változott a korábbi kiadásokhoz képest, leginkább csak a 2011-es adatokkal egészítették ki.

Az első két időpontra készült (1495; 1784) melléktérkép alkalmazásának létjogosultsága az eredeti adatforrások adatgyűjtési módszereinek kiforratlansága miatt ugyanakkor erősen kérdéses. Habár a kísérőtanulmányban a szerzők alaposan körüljárják az adatok problematikáját, továbbá választ adnak a lakatlan területek lehatárolásának módjaira, valamint a választott településhatárok alkalmazá-

sára is, csak a térképet szemlélve ezek a körülmények nem egyértelműek. Nem szerencsés ezeken a térképeken az 1880-as településhatárok szerepeltetése, még ha csak a tájékozódást segítő kerütek is a térképre, hiszen 1495 után, ahogy arra a magyarázószöveg is rámutat, teljes országrészek településhálózata semmisült meg, majd épült ki újra, illetve alakult át gyökeresen, kivált a 15 éves háború, valamint a törökök kiűzése idején.

Valamelyest félreérthető továbbá a második melléktérkép esetén az 1784-es eszmei időpont kijelölése, mert bár az 1784-87-es népszámlálás adta meg egyértelműen a népességszámot, és ez volt az első magyarországi népszámlálás, anyanyelvi/nemzetiségi adatokat még nem tartalmazott. Ezeket leginkább a valamivel korábbi *Lexicon Locorumból* (1773) és Korabinszky János (1786),²⁷ illetve Vályi András lexikonjából (1796-99)²⁸ nyerhették ki a szerkesztők települési szinten. Ha már elkészült a térképlap, talán szerencsésebb lett volna az 1773-1804 időszak megadása, dacára annak, hogy ez nem egy időpont, de jobban érzékeltetné, hogy milyen nehézkesen, és milyen nagy időbeli szórással lehetséges a vizsgált időszakról egységes (ám érdemi tudományos vizsgálatok lefolytatására az etnikai összetétel tekintetében gyakorlatilag alkalmatlan) adatbázis kiépítését megkísérelni. Továbbá ezeknél a térképeknél, ahogy arra a kísérőtanulmány is rámutat, csak a jellegadó nemzetiség volt megállapítható, így ezek az adatsorok kevésbé megbízhatóak, a későbbi időpontokra rendelkezésre álló adatokkal minőségileg nem szerencsés az összevetésük. Eleve helytelen dolog retrospektív módon egy (vagy több) olyan történeti forrásbázist használni, és aztán a későbbiek mellé egyenrangúként melléteni, amelyek még egy egészen más történeti környezetben, a nemzeti törekvések kialakulása előtt keletkezett, az adatai pedig szinte teljesen ellenőrizhetetlenek. Noha kényszerű dolog, hogy az etnikai adatoknál ezt nem lehet megtenni, az újabb közigazgatási beosztás alkalmazása tovább erősíti azt a képet, mintha a szóban forgó két lap

²⁷ Korabinszky János: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn: in welchen vorzüglichsten Oerten des Landes in alphabetischer angeben, ihre Lage bestimmt, und mit kurzen Nachrichten, die im gesellschaftlichen Umgange angenehm und nützlich sind, vorgestellt werden.* Preßburg, Weber und Korabinsky, 1786, 858 p.

²⁸ Vályi András: *Magyar országnak leírása.* 1–3. Buda, Universitas Nyomda, 1796–99.

legitim, összevethető előzménye lenne a későbbi lapoknak. Habár a későbbi, pozitívista szellemű, állami népszámlálási gyakorlatokat is érheti kritika módszertanuk, illetve a legújabbkori kritikai társadalomtudományi megközelítések mentén az egyes kategóriák konstruált jellege, az adatfelvételi szituáció különböző tulajdonságainak torzító hatásai kapcsán, itt etnikai tekintetben jóformán a forráskritika elemi feltételei sem adóttak.

Összességében véleményem szerint ezt a két időpontot szerencsésebb lett volna kihagyni az atlaszból, és csak olyan időpontokra megszerkeszteni a térképeket, amelyekben már rendelkezésre állt kiforrott adatgyűjtési metódus.

Ábrázolási módszerek

A főterkép úgynevezett kördiagramos ábrázolási módszerrel jeleníti meg a tematikus tartalmat. A módszer a magyar anyanyelvi és nemzetiségi térképezésben nem új, elsősorban a KSH alkalmazta korábban. Az egyik legkomolyabb magyar anyanyelvi térkép,²⁹ majd a fentebb említett egyik későbbi KSH-s kiadású térkép³⁰ is ezzel a módszerrel készült. A KSH-n kívül azonban a módszer kezdetben nem örvendett túlzott népszerűségnek a honi etnikai kartográfiában, sőt Kogutowicz Károly kifejezetten kritizálta a módszer alkalmazását: „(...) Ennek [a KSH-ban készült 1908-as térképnek. S. D. Z.] módszerét 3 okból nem tartottuk megfelelőnek. Először is a kördiagramok egymással csak nehezen és bizonytalanul hasonlíthatók össze. Használatkor méréseket kell végeznünk, ha meg akarjuk tudni az ábrázolt lakosság abszolút számát. Másodsor az apróbb községek miatt olyan nagy mértéket kellett a sugarak nagyságára választani, hogy a városok grafikonjai sokszor a második és harmadik szomszédos község területét is ellepték. Ennek a magyarságra kettősen káros következménye volt. Színmagyar vidékeken a nagyobbik magyar folt eltakarta a kisebbiket, erre példa Budapest, amely kb. 100 magyar községet takar el. Nemzetiségi vidékeken a város magyar körszétét elfödtek a szomszédos magyar falvak

²⁹ KSH (szerk.): *A Magyar Állam közigazgatási térképe. Anyanyelvi adatokkal kiegészítette a M. Kir. Központi Stat. Hivatal.* 1 : 360 000. Budapest: Központi Királyi Statisztikai Hivatal, 1908. 9 szelvény, különböző méretek

³⁰ KSH (szerk.) 1943.

*nemzetiségi foltjai, pl. Pozsony esetében. Végül harmadszor nem volt fenntartható ez a régebbi módszer azért sem, mivel az 1910. népszámlálási kötet igen fontos újjátként közli a nagyobb telepek, tanyák, puszták népességi adatait, ezeket tehát nem hagyhattuk figyelmen kívül.*³¹

Az első megállapítással teljesen, a másodikkal részben egyet lehet érteni, ugyanakkor korabeli módszertani kritika több tekintetben is célzatos volt: leginkább Kogutowicz új módszerének, a pontmódszernek a bevezetését szolgálhatta, különösen érződik ez a harmadik pontból. A Kocsis Károly vezette kutatócsoport a maga térképén ugyanakkor a lehetőségekhez mérten jól megoldotta a vizuális ábrázolást, az egymást fedő kördiagramok minden esetben jól elkülöníthetőek, maga a módszer pedig a hazai anyanyelvi és nemzetiségi térképezés domináns ábrázolási módjává vált a '90-es évektől kezdve (igaz, a legtöbb modern etnikai térkép eleve az intézethez köthető). Az ilyen jellegű térképeknél választott ábrázolási módszert alapvetően befolyásolja a térkép mérete és méretaránya, e tulajdonságokat pedig a térképszerkesztő/megrendelő célja. Nem véletlen, hogy a kiadvány időbeli áttekintést szolgáló, kisebb méretű mellékterképei már jóval egyszerűbb, úgynevezett felületszínezéses módszert alkalmaznak. Ez, noha a módszer a korabeli földrajzi szakirodalomban alapos diskurzusok tárgyát képezte a népsűrűség ábrázolásának és a lakatlan területek kirekesztésének szükségessége mentén, egy adott kérdéskör kis méretben történő ábrázolására, jelen esetben az anyanyelvi/nemzetiségi térstruktúrájának a Kárpát-medencében és környékén végbement időbeli változásainak ábrázolására tökéletesen alkalmas, ugyanakkor a népsűrűség tekintetében jelentkező esetleges különbségeket ez a módszer elfedi.

Az ábrázolt terület

A kiadvány térképei kivétel nélkül ugyanazt a területet, a Kárpát-medencét és szomszédságát ábrázolják. Az első világháborúig a magyar kiadású néprajzi térképek a történeti Magyarországot Horvátországgal együtt ábrázolták. A korabeli térképeken a tematikus adatokat csak ezen államok határai között ábrázoltak, a monarchia

³¹ Kogutowicz Károly: Magyarország 1 : 200 000 méretű néprajzi térképe. *Földrajzi Közlemények*, 1918/7–10. 321.

többi részét, és az egyéb szomszédos országok területét többnyire fehéren hagyták, legfeljebb néhány közigazgatási határt, közlekedési útvonalat, települést tüntettek fel ezeken a területeken, de az is előfordult, hogy teljesen fehéren hagyták, ezzel is előrevetítve a revíziós időszak majdani fő sarokpontját, a Kárpát-medence szerves egységének megbonthatatlanságát. A nem magyarországi szerkesztésű térképeknél³² gyakrabban előfordult, hogy a teljes monarchia anyanyelvi viszonyait megjelenítették. A magyarországi térképszerkesztők 1918 végétől Horvátország területét, elismerve a társkirálysági státuszban lévő terület önállóságát, szinte egyetlen néprajzi térképen sem ábrázolták, vagy pedig, ahogy például Kogutowicz Károly egy későbbi térképe³³ teszi, csak Horvátország pannon területeinek ábrázolására szorítkoztak. Ez vélhetően tudatosan alkalmazott stratégia volt a magyar geográfusok részéről, erre enged következtetni az, hogy az 1918-as Bátky-Kogutowicz térképmű horvátországi szelvényeinek alaptérképét még megszerkesztették, azonban a tematikus tartalom elkészítésétől már eltekintettek a szerkesztők.³⁴ A trianoni békeszerződés során megcsonkult ország geográfusai a két világháború között is következtek a teljes Kárpát-medencét ábrázolták a régi országhatárokat is (sokszor vastagabb vonallal, mint a későbbieket) feltüntetve. A területi revíziós sikerek lecsengésével, a kezdődő politikai aggodalmak idején váltott valamelyest stratégiát az Államtudományi Intézet 1942-től. A Jakabffy Imre által szerkesztett Közép-Európa nemzetiségi térképe³⁵ nem csak nevében, hanem az ábrázolt terület tekintetében is újdonságot hozott. Az ábrázolt területet kiterjesztették, Az Erfurttól Kijevig, Rómától Isztambulig terjedő területen Magyarországot, valamint Jugoszlávia legdélebbi területeit kivéve az egykori kisantant országainak teljes területét ábrázolták olyan megfontolásból, hogy a (továbbra is egységes) Kárpát-medencét egy politikailag némileg tompított, elfogadhatóbb keretben mutassák be a második világháborút lezáró esetleges béke-

³² Czoernig, Karl: *Ethnographische Karte der Oesterreichischen Monarchie*. I–IV. Bécs, Der kaiserlich–königliche Direction der Administrativen Statistik, 1855. 1 : 864 000, 4 szelvény, egyenként 71 × 52 cm

³³ Kogutowicz Károly: *Magyarország néprajzi térképe*. Budapest, Magyar Királyi Térképészeti Intézet, 1927. 1 : 1 000 000, 1 szelvény, 93 × 57 cm

³⁴ Kogutowicz 1918. 324.

³⁵ Jakabffy Imre: *Közép-Európa nemzetiségi térképe*. Budapest, Teleki Pál Intézet. 1942. 1 : 1 000 000, 2 szelvény, egyenként 148 × 95 cm

tárgyalásokon, legitim szereplőként próbálva meg fellépni bármilyenű közép-európai területi rendezés során. Úgy gondolták, hogy a saját készítésű, de a remélhetőleg mindenki által elfogadható térképek a „tér uralását”, a felmerülő területi kérdések sikeres tematizálását segíthetik elő. Fokozottan ebben a szellemben készült el a Közép-Európa Atlasz 1945-ben.³⁶

A fentebb leírt karakterjegyeket részben az itt bemutatott térképkiadvány is magán viseli: A Kárpát-medence, noha a politikai határok csaknem 100 éve mást mutatnak, továbbra is egységes térként tűnik fel a térképen, Horvátországot azonban elhagyják, pontosabban nem szerepel a kivágaton teljes területével. Megjelenítik továbbá a Kárpát-medence határain túli területek a tematikus adatait is, bár az ábrázolt terület jóval kisebb, mint a Közép-Európa Atlaszban szereplő térképeken, inkább a szintén az MTA CSFK Földrajztudományi Intézetének gondozásában megjelenő Magyar Nemzeti Atlasz kivágatát követi.³⁷ A politikai szándékok ugyanakkor valamelyest eltérnek: a térképsorozat elkészítésének legfőbb célja a területi revíziós törekvések helyett immár az érdeklődő nagyközönség tájékoztatása, az oktatásban való megjelenés, valamint a jelenkori nemzetpolitikai törekvések támogatása.³⁸ Ennek nyomán a térkép színezése is jelentősen finomodott a korábbi, revíziós szempontok motiválta gyakorlatokhoz képest: a térképeken elhagyták az előnyben részesített nemzetiség piros színnel való ábrázolását, ami korábban az ilyen jellegű térképek legfőbb optikai torzítása volt hovatartozástól függetlenül, valamint igyekeztek a különböző csoportokat egymástól jól elkülöníthető színekkel jelölni.

Ezek a vonások nagyban emelik a mű tudományos értékét, bemutatva, hogy a régiókban történetileg sok szempontból terhelt anyanyelvi/nemzetiségi térképészet miként válhat objektívebb vizsgálatok eszközévé, ugyanakkor teljesen azért nem szakad el a politi-

³⁶ Rónai András (szerk.): *Közép-Európa Atlasz*. Budapest–Balatonfüred, Államtudományi Intézet, 1945.

³⁷ A Magyar Nemzeti Atlasz honlapja: <http://www.nemzetiatlasz.hu/index.html> (letöltés ideje: 2017. 01. 21.)

³⁸ A Kárpát-Pannon-térség változó etnikai arculata (bemutató): <http://csfk.mta.hu/a-karpat-pannon-terseg-valtozo-etnikai-arculata-atlasz-az-akademiatol-a-kulhoni-es-anyaorszagi-kozepiskolaknak/> (letöltés ideje: 2017. 01. 14.)

kai érdeklődés megjelenítésétől sem, ezt mutatja a Kárpát-medence központi helyzete.

Az etnikai jellegű adatok érzékenysége

Megfontolandó emellett, hogy az anyanyelvi/nemzetiségi térképek a népszámlálások adatait „kemény adatként” jelenítik meg, egyértelmű kategóriákba sorolva az ábrázolt népességet. Az etnikai hovatartozás ugyanakkor sok esetben finomabb struktúrával bír, a többes kötődések és a nem vállalt etnikai hovatartozás jelentősen árnyalhatják a képet. A térképgyűjtemény legújabb kiadásának egyik fő újdonsága éppen az, hogy 2011-re, kivált a nagyobb városokban jelentős mértékben megemelkedett az etnikai jellegű adatokról a népszámlálások során nem nyilatkozók száma (2011-ben 8,3%), ami a második és harmadik kiadás főtésképeit megvizsgálva már a térképen is szembe tűnik.

Összefoglalás

Összességében elmondható, hogy a bemutatott térképgyűjtemény a magyar földrajztudomány elmúlt fél évszázadának egyik legkiemelkedőbb alkotása. A térképek egyszerre támaszkodnak a hazai etnikai földrajz korábbi örökségére, és jelenítik meg a Kárpát-medence anyanyelvi/nemzetiségi összetételét mind történelmi távlatban, mind a legfrissebb népszámlálási adatokra támaszkodva egységesen, modern eszközökkel. A térképek páratlan részletgazdagságuk okán nem csak a hazai, hanem a nemzetközi tudományos életben is egyedülálló alkotásoknak számítanak. Reméljük, hogy a munka folytatódik, és az elkövetkező népszámlálások adatait is hasonlóképp térképre vetítik majd a szerzők.

*Felhasznált irodalom**Hivatkozott könyvek, cikkek, tanulmányok*

Deér József (szerk.): *Erdély*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat. 1940.

Kogutowicz Károly: Magyarország 1 : 200 000 méretű néprajzi térképe. *Földrajzi Közlemények*, 1918/7–10. 320–326.

Korabinszky János: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn: in welchen vorzüglichsten Oerten des Landes in alphabetischer angegeben, ihre Lage bestimmt, und mit kurzen Nachrichten, die im gesellschaftlichen Umgange angenehm und nützlich sind, vorgestellt werden*. Preßburg, Weber und Korabinsky, 1786.

Tátrai Patrik: Utak és értelmezések napjaink magyarországi etnikai földrajzi kutatásaiban. *Regio*, 2014/2. 45–65.

Vályi András: *Magyar országnak leírása*. 1–3. Buda, Universitas Nyomda, 1796–99.

Térképek, atlaszok

Államtudományi Intézet (szerk.): *Erdélynek és Magyarország keleti részének néprajzi térképe 1910-ben. Az 1 : 200 000-es néprajzi térkép alapján*. Budapest, Államtudományi Intézet. 1940. 1 : 500 000, 1 szelvény, 103 × 84 cm

Államtudományi Intézet (szerk.): *Magyarország néprajzi térképe az 1910-es népszámlálás adatai alapján. Bátky Zsigmond – Kogutowicz Károly – Teleki Pál 1 : 200 000-es méretarányú néprajzi térképe nyomán*. Budapest: Államtudományi Intézet, 1940. 1 : 500 000, 4 szelvény, egyenként 85,5 × 64,5 cm

Bátky Zsigmond – Kogutowicz Károly: *Magyarország 1 : 200 000-es méretarányú néprajzi térképe*. Budapest, Magyar Földrajzi Társaság, 1918. 1 : 200 000, 46 szelvény, egyenként 57 × 38 cm

- Bátky Zsigmond – Kogutowicz Károly: *Magyarország néprajzi térképe település és lélekszám szerint*. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet. 1919. 1 : 300 000, 12 szelvény, mutatóval, 64 p., egyenként kb. 88 × 66 cm
- Engelmann, Richard: *Sprachminderheiten in Gebiete der ehemaligen Österreichisch-ungarischen Monarchie*. Bécs, Militärgeographisches Institut. 1919. 1 : 200 000, 92 szelvény, egyenként kb. 57 × 38 cm
- Institutul Geografic Militar (szerk.): *Harta etnografică Ardealului și Ungariei de est din anul 1910, complectat cu harta etnografică a României din anul 1930. 1 : 500.000*. Bukarest, Institutul Geografic Militar, 1940 körül. 1 : 500 000, 4 szelvény, egyenként 83 × 61 cm
- Jakabffy Imre: *Közép-Európa nemzetiségi térképe*. Budapest, Teleki Pál Intézet. 1942. 1 : 1 000 000, 2 szelvény, egyenként 148 × 95 cm
- Kocsis Károly: *A Muravidék mai területének etnikai térképe*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet. 2005. 1 : 200 000, 1 szelvény, 61 × 48 cm
- Kocsis Károly: *Az Órvidék mai területének etnikai térképe*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet, 2005. 1 : 350 000, 1 szelvény, 42,5 × 79 cm
- Kocsis Károly: *Szlovákia mai területének etnikai térképe*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet. 2000. 1 : 400 000, 1 szelvény, 114 × 80 cm
- Kocsis Károly – Bottlik Zsolt: *Magyarország etnikai térképe 1941*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet. 2009. 1 : 500 000, 1 szelvény, 106 × 68 cm

- Kocsis Károly – Bottlik Zsolt: *Magyarország mai területének etnikai térképe 2001*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet. 2009. 1 : 500 000, 1 szelvény, 106 × 68 cm
- Kocsis Károly – Tátrai Patrik (szerk.): *A Kárpát-Pannon-térség változó etnikai arculata / Changing ethnic patterns of the Carpatho-Pannonian area*. Budapest, MTA CSFK FTI. 2015. 35 p. + 11 térkép, harmadik kiadás.
- Kogutowicz Károly: *Magyarország néprajzi térképe*. Budapest, Magyar Királyi Térképészeti Intézet, 1927. 1 : 1 000 000, 1 szelvény, 93 × 57 cm
- Krallert, Wilfried: *Volkstumskarte der Slowakei*. Bécs, Publikationsstelle Wien, 1941. 1 : 200 000, 9 szelvény, egyenként kb. 40 × 56 cm
- Krallert, Wilfried: *Volkstumskarte von Jugoslawien*. Bécs, Publikationstelle Wien, 1941. 1 : 200 000, 40 szelvény, egyenként kb. 40 × 56 cm
- Krallert, Wilfried: *Volkstumskarte von Rumänien*. Bécs, Publikationstelle Wien, 1940. 1 : 200 000, 44 szelvény, egyenként kb. 40 × 56 cm
- Krallert, Wilfried: *Volkstumskarte von Ungarn*. Bécs, Publikationstelle Wien, 1941. 1 : 200 000, 23 szelvény, egyenként kb. 40 × 56 cm
- Krallert, Wilfried: *Volkstumskarte von Jugoslawien, Ungarn, Rumänien und Slowakei. Sonderausgabe Deutschtum*. Bécs, Publikationstelle Wien. 1940-41. 1 : 200 000, 40 szelvény, egyenként 56 × 40 cm
- Krallert, Wilfried: *Volkstumskarte von Jugoslawien, Ungarn, Rumänien und Slowakei. Sonderausgabe Judentum*. Bécs, Publikationstelle Wien. 1940-41. 1 : 200 000, 4 szelvény, egyenként 56 × 40 cm

- KSH (szerk.): *Magyarország népességének anyanyelvi megoszlása községenként az 1941. évi népszámlálás adatai szerint*. Budapest, Központi Királyi Statisztikai Hivatal, 1943. 1 : 300 000, 8 szelvény, egyenként 73 × 93 cm
- KSH (szerk.): *A Magyar Állam közigazgatási térképe. Anyanyelvi adatokkal kiegészítette a M. Kir. Központi Stat. Hivatal*. 1 : 360 000. Budapest: Központi Királyi Statisztikai Hivatal, 1908. 9 szelvény, különböző méretek
- Mihăilescu, Vintilă: *Carte ethnique de la Roumanie d'après le recensement roumain de l'année 1930*. Bukarest, kiadó nélkül, 1945 körül. 1 : 200 000, 33 szelvény, egyenként 68 × 45 cm
- Rónai András (szerk.): *Közép-Európa Atlasz*. Budapest–Balatonfüred, Államtudományi Intézet, 1945.
- Sebők László: *Közép- és Délkelet-Európa nemzetiségi térképe 1989–1992*. München – Budapest: Südost-institut – Teleki László Alapítvány, 1998. 1 : 2 000 000, 1 szelvény, 64 × 90 cm
- Sebők László – Gyurgyík László: *Szlovákia etnikai térképe*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum Kiadó, 2003. 1 : 500 000, 1 szelvény, 66 × 96 cm
- Sebők László – Kiss Tamás: *Erdély nemzetiségei a 2002. évi népszámlálás végleges adatai alapján*. Kiadási hely nélkül, Romániai Magyarok Demokratikus Szövetsége Ügyvezető Elnöksége, 2004. 1 : 700 000, 1 szelvény, 77,6 × 96,5 cm

Levéltári források, kéziratok

Thirring Lajos levele Bátky Zsigmondhoz Budapest, 1935. február 5.
NM EA24965/28

Internetes források

Brazília ponttérképe: <http://patadata.org/maparacial/en.html#lat=-86.84991&lon=100.356744&z=3&o=t> (letöltés ideje: 2017. 01. 21.);

Az ISPMN webes térképei:
http://www.ispmn.gov.ro/maps/view/despre_proiect (letöltés ideje: 2017. 01. 21.)

A Kárpát-Pannon-térség változó etnikai arculata
(díjak): <http://www.mtafki.hu/konyvtar/karpat-pannon/dijak.html>
(letöltés ideje: 2017.01. 14.)

A Kárpát-Pannon-térség változó etnikai arculata
(bemutató): <http://csfk.mta.hu/a-karpat-pannon-terseg-valtozo-etnikai-arculata-atlasz-az-akademiától-a-kulhoni-es-anyaorszagi-kozepiskoláknak/> (letöltés ideje: 2017. 01. 14.)

A Kárpát-Pannon-térség változó etnikai arculata
(megrendelés): <http://www.mtafki.hu/konyvtar/kiadv.html>
(letöltés ideje: 2017. 01. 21.)

A Kárpát-Pannon-térség változó etnikai arculata
(tartalom): <http://www.mtafki.hu/konyvtar/karpat-pannon2015/>
(letöltés ideje: 2017. 01. 22.)

Közép-Európa általános térképe:
<http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/3felmeres.htm> (letöltés ideje: 2017. 01. 21.)

A Magyar Nemzeti Atlasz honlapja:
<http://www.nemzetiAtlasz.hu/index.html> (letöltés ideje: 2017. 01. 21.)

Melbourne ponttérképe: <http://monash.edu/research/city-science/MelbourneEthnicityMap/#map> (letöltés ideje: 2017. 01. 21.)

Nagy-Britannia ponttérképe (Skócia nélkül):

<http://projects.andrewwhitby.com/uk-ethnicity-map/> (letöltés ideje: 2017. 01. 21.)

Toronto ponttérképe:

<http://neoformix.com/Projects/DotMaps/TorontoVisMin.html>
(letöltés ideje: 2017. 01. 21.)

Az USA ponttérképe:

<http://www.coopercenter.org/demographics/Racial-Dot-Map>
(letöltés ideje: 2017. 01. 21.)

Az USA egy másik ponttérképe:

https://www.nytimes.com/interactive/2015/07/08/us/census-race-map.html?_r=0 (letöltés ideje: 2017. 01. 21.)

ZAHORÁN CSABA*

Trianonról újra és újra

Miroslav Michela – László Vörös (red.): *Rozpad Uhorska a Trianonská mierová zmluva. K politikám pamäti na Slovensku a v Maďarsku*. Bratislava: Historický ústav SAV, 2013.

(Miroslav Michela – Vörös László et al.: *A történelmi Magyarország felbomlása és a trianoni békeszerződés. Emlékezetpolitikák Szlovákiában és Magyarországon*)¹

A „Trianonnak” nevezett komplex kérdéskör – vagyis a történelmi Magyarország felbomlása, az azt szentesítő békeszerződés és mindennek a következménye – ilyen vagy olyan formában, de napjainkig jelen van a magyarok és szomszédjaik közbeszédében. Mi több, nem csupán a történészeket és egyéb értelmiségieket, illetve időnként a politikusokat foglalkoztatja, hanem a hétköznapokba is beszűrődik (igaz, ez gyakran a véleményformálók hatására történik). Magukat az eseményeket – az Osztrák-Magyar Monarchia szétesését, a térség politikai átrendeződését, illetve a magyar–szomszéd kapcsolatok új alapokra

* A szerző az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa. E-mail: zahoran.csaba@btk.mta.hu

¹ A kötetet lásd:

<http://www.forumhistoriae.sk/documents/10180/286159/trianon.pdf> Meg kell említenem, hogy mivel a kötet egyik szakmai lektora („recenzense”) voltam, az olvasó ne is várjon tőlem lesújtó kritikát. A recenzió angol nyelven megjelent a *Hungarian Historical Review* 3, no. 2 (2014). számában (418–468. o.): http://epa.oszk.hu/02400/02460/00008/pdf/EPA02460_hungarian_historical_review_2014_2_456-463.pdf

való helyeződését politika- és diplomáciatörténeti szempontból már viszonylag alaposan feldolgozták, jelen kötet szerkesztői azonban valami másra vállalkoztak. Azt próbálták meg feltérképezni, hogy a magyarok és szlovákok miképp *emlékeztek* egykor és *emlékeznek* ma Trianonra.² Azaz hogyan értelmezzük, mily módon éljük meg, idézzük fel és gondolunk rá, miképp konstruáljuk meg, és végül hogyan adjuk tovább az újabb nemzedékeknek ezt a szerteágazó jelenséget. Hogyan épül be az életünkbe, sőt az identitásunkba egy olyan történet, amely sokakat csak távolról vagy közvetve érintett, ráadásul évről évre távolodik tőlünk, és így az ismereteink is egyre áttételesebbek róla.

A könyv egy többéves szlovák–magyar projekt végére tesz pontot. Szerkesztői – a Szlovák Tudományos Akadémia és a Magyar–Szlovák Történelem Vegyesbizottság támogatásával – 2010-ben Érsekújváron szervezték meg azt a konferenciát, amelynek anyagai nagyobb részéből született meg ez a kötet. Az elhangzott előadások egy része már megjelent magyar nyelven³, ám jelen formájában *A történelmi Magyarország felbomlása...* egy hosszú és alapos szerkesztési munka eredményeként állt össze, aminek köszönhetően egy valóban kiérlelt művet vehet kezébe a szlovák olvasó. Pedig nem lehetett könnyű dolga a szerkesztőknek – már a szerzőgárda nemzetiségi, korbeli és szakmai összetétele is utal a tartalom sokszínűségére. A szlovák, szlovákiai magyar és magyarországi magyar szakemberek mellett feltűnik egy francia történész is, a fiatalabbaktól az elismert kutatókig több nemzedék képviselteti magát, egyszerre több társadalomtudomány – a történettudomány, a politológia, a szociológia és a didaktika – területéről. Az egész kötetre jellemző az interdiszciplinaritás – a

² Magyar nyelven ugyanakkor már jó néhány munka született e témában, meglehetősen változó színvonalon. Érdemes közülük megemlíteni pl.: Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Budapest: Osiris, 1998.; Sziđiropulosz Archimédész (szerk.): *Trianon utóélete. A magyar társadalom Trianon-képe az ezredfordulón*. Kairosz Kiadó, é. n.; Zeidler Miklós (szerk.): *Trianon*. Budapest: Osiris, 2003.; Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2004.; Száraz Miklós György (szerk.): *Fájó Trianon. A Trianon-jelenség*. M-érték Kiadó Kft., 2011.; illetve a kifejezetten Trianon emlékezetének szentelt *Trianoni Szemle* című, 2009 óta megjelenő folyóiratot.

³ A *Limes* folyóirat 2010/4. és 2011/1. számában.

szerzők nem félnek kilépni szűkebben vett tudományágukból, és alkalmazni a rokon területek módszereit és eredményeit. A történész szemszögéből pedig talán az a legizgalmasabb, hogy a téma több megközelítésével találkozhatunk, a „nemzetitől” az „analitikusig”. A szerkesztők érdeme, hogy ez a változatosság mégsem hat zavaróan, és nem feszíti szét a kötetet – a szövegek jól kiegészítik egymást, és végül szerves egészzé állnak össze. Bár a végeredményt nem lehet monolit egészként kezelni, de annál inkább tükrözi a valóságot, annak minden ellentmondásával együtt.

Az, hogy a szerkesztők egymás mellé állítják a szlovák és a magyar közgondolkodás Trianonhoz való viszonyulását, több szempontból is előremutató. Egyrészt ráirányítja a figyelmet arra a kérdésre, hogy mennyire (nem) értjük egymást. Azaz hogy a szlovákok, románok stb. hogyan látják, mit értenek a magyarok „Trianon-komplexusából”, a magyarok pedig miképp érzékelik a szomszédok sérelmeit, valamint hogy mennyire vagyunk tisztában *tulajdon* traumáinkkal. Az egyes tanulmányokból, illetve az egész kötetből kibontakozó kép nem éppen biztató: úgy tűnik, hogy mindenki inkább saját bajaival van elfoglalva, a másik problémáiról pedig nem tud (sőt mintha nem is nagyon érdekelnék – lásd 290. és 302). Ez – sajnos – nem túl meglepő, mint ahogy a két „nemzeti álláspont” nyilvánvaló összeegyeztethetlensége sem újdonság.

A kötet két szerkesztője, Miroslav Michela és Vörös László akkor a fiatal szlovákiai történész-nemzedékhez tartozik, amely aktívan és magas szakmai színvonalon kutatja a közös magyar–szlovák múltat, nem ritkán szorosán együttműködve a magyarországi történészekkel és társadalomtudósokkal is. Erre a munkára nemcsak az tette őket alkalmassá, hogy egyaránt otthonosan mozognak a magyar és a szlovák (illetve más idegen nyelvű) források között és a szakirodalomban, hanem szemléletük is, amely távol áll az etnocentrikus vagy egyenesen nacionalista irányzatoktól, és nem fél vitába szállni a hagyományos, „nemzeti” megközelítést alkalmazó „fősodor” képviselőivel sem.

A kötet tanulmányai választ adnak arra a szintén többször felmerülő kérdésre is, hogy van-e még egyáltalán értelme Trianonnal foglalkozni? Vajon a téma napirenden tartása nem inkább Trianon traumatizálását, a sebekben való öncélú (vagy nagyon is konkrét – politikai – céllal történő) vájkálást eredményezi? Noha az egyes írásokban teljesen eltérő vélemények is megfogalmazódnak,

összességükből úgy tűnhet, hogy Trianon szakmai alapú tematizálása és a vele kapcsolatos problémák „kibeszélése” pozitív irányba mozdíthatja a magyar–szomszéd párbeszédet, és hozzájárulhat az önismeret elmélyítéséhez is, mindegyik oldalon csökkentve a sérelmekből eredő feszültségeket. Ehhez viszont elengedhetetlen, hogy a kérdés felvetése ne a traumatizáló, nacionalista diskurzusba illeszkedjen, hanem a másik fél megértésének, álláspontja megismerésének vagy legalább saját véleményünk kulturált megfogalmazásának céljával történjen. A magyar–szomszéd viszonylatban azért is fontos, hogy folytatódjon a párbeszéd Trianonról, mert a szomszédos országok többségi nemzetei számára a trianoni békeszerződés olyan viszonyítási pont, amely egyszerre jelképezi önrendelkezésük megvalósulását és szolgál későbbi (nemzet)államépítésük alapjaként. Trianont „jogos döntésként”, „történelmi igazságtételként” fogják fel (285. és 290.),⁴ ami egyfajta dogmává szilárdult a nemzettudatukban, így bármelyik elemének megkérdőjelezése azonnal a „nagy magyar nacionalizmus” és „irredentizmus” vádját vonja maga után. A szomszédos országok értelmisége ekképp Trianont saját, gyakran súlyosan diszkriminatív (különösen 1989 előtt) kisebbségpolitikájára legitimálására használta-fel, ami ugyan kényelmes pozíció lehet, szakmailag viszont tarthatatlan. Hiszen a „trianoni status quo” kritikai – és elfogulatlan – elemzése ugyanolyan legitim törekvés, mint a korábbi állapotok vizsgálata.

A történelmi Magyarország felbomlása... a bevezető és a záró szövegen túl öt nagyobb fejezetre – témakörre – tagolódik, amelyek Trianon helyét vizsgálják meg a magyar és szlovák történelmi tudatban („Történelmi gondolkodás”: Vörös László, Etienne Boisserie), politikai diskurzusban („Trianon mint politikum”: Romsics Ignác, Štefan Šutaj, Simon Attila, Roman Holec, Peter Macho), a két ország történelemoktatásában („Oktatás, tankönyvek és oktatástan”: Jakab György, Viliam Kratochvíl, Vajda Barnabás), közlemlekezetében („A nyilvános emlékezés ritualizációja”: Zeidler Miklós, Ablonczy Balázs, Demmel József és Miroslav Michela) és köztudatában („A

⁴ Ez így jelent meg a cseh és szlovák történelemtankönyvekben is, lásd Otčenášová, Slávka: *Schválená minulost'. Kolektívna identita v československých a slovenských učebniciach dejepisu (1918 – 1989)*. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2010. 52.

történelmi Magyarország felbomlása és Trianon mint kulturális trauma”: Kovács Éva, Dagmar Kusá és Miroslav Michela).

A kötet egyes tanulmányai számos fontos témát érintenek, amelyek alaposabb bemutatása meghaladná e szöveg terjedelmi korlátait. Így itt csak néhány olyan kérdésre térek ki, amelyek főleg Vörös László és Kovács Éva írásában vetődnek fel, de kisebb-nagyobb mértékben máshol is előfordulnak. A két említett szerző egyaránt kifogásolja a „trauma nyelvének” használatát a diskurzusban, illetve a téma „nemzetiesítését”, ami a diskurzusban részt vevők többségének nemzeti (vagy nacionalista) szemléletéből következik. Az észrevétel több tekintetben valóban megalapozott, ám érdemes először leválasztani a történetírást a közbeszédről, és külön-külön vizsgálni mindkettőt.

Ha a magyar történetírást nézzük (beleértve a Magyarországon kívüli magyar történészeket is), látható, hogy a mérvadó történészek már évtizedekkel korábban elhagyták a nacionalista-etnocentrikus („nemzetépítő”) megközelítést (lásd 38–41.; igaz, Magyarországon e téren továbbra is komoly szakmai és emlékezetpolitikai viták zajlanak). A nacionalista szemlélet inkább csak a magyar történetírás perifériájára jellemző, hatása pedig változó, hullámokban erősödik vagy gyengül, ugyanakkor hangsúlyosan érvényesül még a szlovák történetírás fősodrában is (50.). Ebben nyilván nagy szerepet játszik, hogy a szlovák politikai és kulturális elitek számára a történettudomány különösen fontos – „nemzetépítő”, legitimációs – funkcióval bír, ami pedig elkerülhetetlenül korlátozza az önreflexiót. Nincs ez másképp a „trauma nyelvével” sem, amelyet a szlovák nemzeti sérelmek (dualizmus, első bécsi döntés stb.) és nem Trianon kapcsán használ a szlovák történészek tekintélyes része. Ami a tágabb értelemben vett magyar és szlovák közbeszédet illeti, vitathatatlan, hogy mindkettőben valóban meghatározó az etnocentrikus szemlélet és a „trauma nyelvének” alkalmazása. Mint ahogy ahhoz sem fér kétség, hogy a Trianonnal foglalkozó diskurzus „traumatisálásának” elkerülése érdekében minél körültekintőbb és szabatosabb fogalomhasználatra lenne szükség, ami főképp – de nem kizárólag – a diskurzus magyar résztvevőinek a felelőssége. Mindazonáltal a kérdés *nemzeti* nézőpontból történő megközelítése önmagában még korántsem egyenlő a *nacionalista-etnocentrikus* szemlélet elfogadásával, hanem csak egy bizonyos – jelen esetben a „nemzeti” – értelmezési keret használatát jelenti. Egy olyan keretét,

amely a nemzeti eszme (és a nacionalizmus) terjedésével az utóbbi másfél évszázadban egyre relevánsabbá vált, és a nemzetállamokra támaszkodva jelenleg is erősen tartja magát. A történelem „nemzeti prizmán” keresztül való észlelése ugyanakkor még nem torzítja el szükségszerűen annak értelmezését, míg a „nacionalista-etnocentrikus” megközelítésbe ez a torzulás gyakorlatilag bele van kódolva, ami egyet jelent a szakmai szempontok sérülésével is. A „nemzeti” értelmezési keret érvényességéről és alkalmazásának módjáról természetesen lehet (kell) vitatkozni, ám mellőzése vagy teljes kiiktatása ugyanolyan zsákutcába vezethet, mint abszolutizálása és fenntartások nélküli használata. Sommás elvetése helyett talán inkább azt érdemes figyelni, hogy a nemzeti nézőpont mennyire befolyásolja a diskurzust, elvárva a kettős mérce kerülését, a következetességet és a pontos és érzelemmentes fogalmazást.

Amennyiben elfogadjuk a nemzeti értelmezési keret legitimitását, akkor magyar (nemzeti) szempontból igenis jogosnak tekinthető Trianon „nemzeti katasztrófaként” való értékelése. Így ez nem „nacionalista” vagy „traumatizáló” megközelítés, hanem csak kifejezi azt a tényt, hogy a magyar nemzeteszmét és a nemzeti alapon szervezett magyar közösséget (illetve a magyar nemzettudatot) súlyos csapás érte az I. világháború végén.⁵ Még akkor is, ha a magyar nemzetállam építése 1918 végéig gyakran a nem magyar népcsoportok rovására történt. Az a kritika, amelyet főleg Kovács Éva fogalmaz meg a trauma nyelvének és a nemzeti megközelítésnek a közbeszédben történő alkalmazásáról, mintha célt tévesztene, mivel a következményekre vonatkozik, nem pedig a kiváltó okokra. Hiszen napjainkban Trianont elsősorban nem maga az 1918–1920 közötti történelmi események teszik aktuálissá – ez csak egy viszonylag korlátozott kiterjedésű szubkultúra egyes tagjait mozgatja meg –, hanem a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek helyzetének rendezetlensége. A kifogásolt „sérelmi”, Trianont „traumatizáló” magyar diskurzus pedig nem ritkán az ott – a magyarok kárára – érvényesülő nemzeti-nemzetállami mechanizmusokra való reakcióként is értelmezhető, és nem csupán

⁵ Ezzel kapcsolatban lásd: Zahorán Csaba: A trianoni labirintus. A Trianon-jelenség és okai a mai magyar közgondolkodásban. In Szalai László (szerk.): *A nemzeti mítoszok szerkezete és funkciója Kelet-Európában*. Budapest: L'Harmattan–ELTE BTK – Kelet-Európa Története Tanszék, 2013. 9–54.

az egykori „magyar birodalom” nosztalgikus vagy frusztrált visszasírása. Vagyis amíg Szlovákia és Románia – hogy csak a két legnagyobb magyar népességgel rendelkező szomszédos országot említsem⁶ – olyan (nemzet)államként működik, amely a kisebbségek integrációját azok asszimilációja révén kívánja megvalósítani (mint a történelmi Magyarország 1918 előtt), addig nem fog sikerülni nemzeti szempontból semlegesíteni a diskurzust. Ez csak akkor járhat eredménnyel, ha maguk az érintett államok kisebbségpolitikája is semlegessé válik nemzetileg, vagyis a többségi elitnek felhagynak országuk „nemzetisítésével”.

Ám a könyv azért is hiánypótló, mert megjeleníti a magyar és szlovák történetírásokon *belüli* vonulatokat is, a klasszikus „nemzeti” (de nem nacionalista) narratívától az „analitikus”, vagyis a nemzeti kereteket megkérdőjelező megközelítésig.⁷ A szlovák olvasók így szembesülhetnek a gyakran egyneműnek képzelt „magyar álláspont” differenciáltságával – erre remek példa Kovács Éva írása, amely magas szakmai szinten képviseli a trianoni traumát (a téma traumatizálását) elutasító véleményt (amellyel természetesen lehet tovább vitatkozni, lásd az *Élet és Irodalom* lapjain néhány éve lefolytatott heves polémiát⁸) –, de kirajzolódnak a szlovák diskurzuson belüli, igaz, kevésbé látványos árnyalatok is.

A történelmi Magyarország felbomlása... szerkesztői és kiadója ugyan szlovákiaiak, mégis több szempontból is közös, magyar–szlovák vállalkozásról beszélhetünk (főleg, ha a 2010-es konferenciát is ideszámítjuk), amely beleillik a szlovák és magyar

⁶ Szlovákiában közel 460 ezer, Romániában pedig közel 1,240 ezer fő vallotta magát magyar nemzetiségűnek a két országban a 2011-ben lebonyolított népszámlálások során.

⁷ Ezzel kapcsolatban l. pl. László Vörös: How to Define a „Nation”? A Thing, a Group, or a Category? In: Hudek, Adam et al.: *Overcoming the Old Borders. Beyond the Paradigm of Slovak National History*. Bratislava, Institute of History, Slovak Academy of Sciences in Prodama, 2013. 11–23.

⁸ Lásd Kovács Éva: Jeder Nachkrieg ist ein Vorkrieg – Trianon traumatikus emlékezetéről. *Élet és Irodalom*, 2010/54. 39.; Ungváry Krisztián: A meg nem értett Trianon. *Élet és Irodalom*, 2010/54. 49.; Kovács Éva: Csak azért is: neurózis. *Élet és Irodalom*, 2011/55. 4.; Ungváry Krisztián: Egy hitelrontás ellenében. *Élet és Irodalom*, 2011/55. 10.; Kovács Éva: Az a konok okság. *Élet és Irodalom*, 2011/55. 12.; Tamás Pál: A Trianon-vitához. *Élet és Irodalom*, 2011/55. 17.

történések és társadalomtudósok sokoldalú együttműködésének folyamatába. Csak üdvözölni lehet azt az üzenetét, hogy a Trianonnal (és általában az etnicitással) kapcsolatos kutatásokat érdemes más szintekre és területekre is kiterjeszteni, például a mindennapok történetére (63).⁹ Az pedig, hogy a kötetben kiemelt helyet kap a trianoni kérdéskör „analitikus” megközelítése, azokra a módszerekre irányítja a figyelmet, amelyek alkalmasak lehetnek az időnként – a nemzeti igazságok kizárólagossága miatt – megrekedő magyar–szlovák szakmai párbeszéd továbbblendítésére, vagy adott esetben teljesen új alapokra való helyezésére.

A könyvnek csak kevés hiányosságot lehet felróni, és azok sem súlyosak. Néhány szövegben előfordulnak kisebb átfedések – például a szlovák történeti kánon létrejöttét Vörös László, valamint Dagmar Kusá és Miroslav Michela is taglalják –, ez utóbbi szerzőpáros tanulmányában pedig helyenként mintha túlburjánzana az elméleti rész. Jakab György és Viliam Kratochvíl írásai is jobban koncentráltak volna Trianonra, ami praktikus segítséget is nyújthatott volna a történelemtanárok számára a témakör oktatásához.¹⁰ Romsics Ignác Trianon elismert szakértője, ám itt közölt tanulmánya ennek fényében meglehetősen szűkszavú, pedig a szlovák olvasókat is bizonyára érdekelte volna a téma részletesebb kifejtése.¹¹ Ha pedig a szerkesztők eltekintettek volna attól, hogy csak az érsekújvári konferencia anyagára szűkítsék a kötetet, Zeidler Miklós írását jól kiegészítette volna Boros Géza cikke a trianoni emlékművek aktuális sorsáról.¹² Igaz, a trianoni diskurzus szinte lezárhatatlan és folyamatosan gyarapszik, amit több, nemrég megjelent munka is bizonyít,¹³ magyar–szlovák viszonylatban pedig érdemes

⁹ Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2015.

¹⁰ Lásd pl. <http://www.tte.hu/toertenelemtanitas/egyeyzuenk-ki-a-multal/6630-trianon-8211-tortenelemora>

¹¹ Igaz, Romsics kézikönyve a trianoni békeszerződésről szlovák nyelven is megjelent:

¹² Boros Géza: Trianon köztéri revíziója 1990–2002. *Mozgó Világ*, 2003/2. 3–21.

¹³ Lásd pl. György Péter: *Állatkert Kolozsváron – Képzelt Erdély*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 2013. Feischmidt Margit: Populáris emlékezetpolitikák és az újnacionalizmus: a Trianon-kultusz társadalmi alapjai. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest: L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014.

megemlíteni Roman Holec egy másik, a magyar történetírás és közbeszéd legújabb fejleményeire kritikusan reflektáló, polemikus hangvételű írását¹⁴ (magyar részről két válaszcikk is született¹⁵) vagy akár Dušan Trančík szlovák rendező *Történelemóra* című kiváló dokumentumfilmjét is megemlíthetjük.¹⁶

Talán nem túl nagy naivitás azt hinni – vagy legalább remélni – hogy a kötet előmozdíthatja a szlovák és a magyar közgondolkodás fejlődését Trianonnal kapcsolatban, tudatosítva azt a tényt, hogy a történelmi Magyarország felbomlása nem oldotta meg a Kárpát-medence nemzeti-nemzetiségi problémáit, hanem csak Magyarország határian kívülre helyezte őket. A (jó) megoldás pedig azóta is várat magára.

¹⁴ Magyar nyelven lásd Roman Holec: Trianoni rituálék, avagy gondolatok a magyar historiográfia egyes jelenségeiről. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2011/4. 109–132.

¹⁵ Zahorán Csaba: A Trianon-jelenség pozsonyi tükörben. Válasz Roman Holec: Trianonské rituály alebo úvahy nad niektorými javmi v maďarskej historiografii című cikkére. *Történelmi Szemle* LIII (2011) 4. sz. 591–613. és Szarka László: Párhuzamos jelenségek a magyar és szlovák történetírásban, köztörténetben. *Történelmi Szemle* LIV (2012) 3. sz. 469–490.

¹⁶ *Hodina dejepisu* <http://www.filmpark.sk/production/production/the-lesson-of-history/>. A filmről magyarul: http://indafilm.blog.hu/2013/12/30/mit_keresnek_itt_a_magyarok

VUKMAN PÉTER*

A Horthy-korszak jugoszláv szemmel

Hornyák Árpád (vál.): *A Horthy-korszak Magyarországa jugoszláv szemmel. Délszláv levéltári források Magyarországról 1919–1941.* Pécs–Budapest: Kronosz Kiadó–MTA BTK TTI, 2016. 322. oldal

Magyarország két világháború közti történelmének mérlegre tétele, a Horthy-korszak belpolitikájának vizsgálata és a magyar külpolitika útkeresésének elemző bemutatása kitüntetett helyet foglal el napjaink magyar történetírásában. Mégis, kevés olyan munka lát napvilágot, amely valamely külföldi állam Magyarországgal kapcsolatos politikáját eredeti források közzlése alapján dolgozná fel – hívja fel joggal a figyelmet Hornyák Árpád a jelen forrásközlés előszavában. (19.) Sőt, a meglévő dokumentumközlések, forráskiadások többsége magyarországi levéltárakban őrzött iratokból készült válogatás, miközben relatíve kevés olyan forráskiadvány áll rendelkezésre a korszak külkapcsolatainak tanulmányozásával foglalkozó kutatóknak, amely külföldi levéltárak releváns irategyütteseiből magyarul közölne válogatást. Különösen igaznak fogadhatjuk el megállapítását, ha Magyarország és valamely szomszédos kis nemzet kapcsolatához keresnénk forrásokat. A jelen dokumentumközlés – a közreadó szavai szerint inkább forrásismertetés – történetírásunk ezen hiányosságának orvoslására tesz részbeni kísérletet.

Többszörösen hiánypótló forrásválogatásával, a források legszélesebb köréből merítve, Hornyák Árpád a két világháború közti magyar–jugoszláv kapcsolatok tanulmányozásához kíván segítséget nyújtani. Valóban mind a mai napig nem jelent meg olyan forráski-

* A SZTE BTK Újkori Egyetemes Történelmi és Mediterrán Tanulmányok Tanszékének egyetemi adjunktusa. E-mail: vukmanpeter@gmail.com

advány, amely az 1919–1941 közti korszak egészére vonatkozva, a magyar–jugoszláv kapcsolattörténetet a fókuszába állítva közölne dokumentumokat.¹ Sőt, két, a jelen válogatás tematikájába szervesen illeszkedő iratot (98. és 103. dok.) leszámítva, a Pécsi Tudományegyetem történész docense és az MTA Történettudományi Kutatócsoport tudományos főmunkatársa saját fordításban olyan dokumentumokat válogatott közlésre, amelyek eddig szerb vagy horvát nyelvű dokumentumkötetekben sem jelentek meg nyomtatásban. Eredeti nyelven történő újraközlésük minden bizonnyal a délszláv történetírás érdeklődésére is számot tarthat.

A források közlését rövid bevezető tanulmány előzi meg, amelyben a szerző általánosságban mutatja be a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulásának főbb aspektusait és az azt meghatározó tágabb történeti kontextust. Hornyák Árpád helyesen állapítja meg, hogy az I. világháborút követően radikálisan megváltozott viszonyok között alakultak a magyar–délszláv kapcsolatok. Magyarország egy soknemzetiségű nagyhatalom társországából egy vesztes, szétarabolt kisállam státusába került; külpolitikájának a trianoni békeszerződés teljes revíziója lett a legfőbb mozzanat. Jugoszlávia (1929-ig Szerb–Horvát–Szlovén Királyság) ugyanakkor Délkelet-Európa meghatározó államává, regionális középhatalmává vált, amely elsősorban a Balkán-félszigeten rendelkezett hatalmi ambíciókkal. A vegyes karakterű, etnikailag és földrajzilag egyaránt rendkívül heterogén államalakulat fő törekvése a fentiekből is következően a fennálló békerendszer megőrzése volt. (23–24.) Északi szomszédját – ahogyan azt a közölt dokumentumok is jól megvilágítják – ezen szemüvegen keresztül látta; a megszerzett területek elvesztésétől való félelem, a Magyarországgal kapcsolatos bizalmatlanság és gyanakvás az iratokból a recenzens számára egyértelműen kiolvasható.

¹ Mindez nem jelenti azt, hogy a két világháború közti Jugoszlávia bel- és külpolitikájáról ne jelent volna meg forráskiadvány, amire Hornyák Árpád rövid historiográfiai áttekintésében maga is utal. (A. Sajti Enikő: *Jugoszlávia 1918–1941. Dokumentumok*. Szeged: Társadalomtudományi Kör, 1989.) Szinte Hornyák Árpád forrásközlésével egyidőben jelent meg A. Sajti Enikő válogatásában a délvidéki magyar kisebbségi politizálás számos aspektusát érintő dokumentumgyűjtemény. (A. Sajti Enikő: *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés. Várady Imre (1867–1959) bánáti magyar politikus iratai*. Újvidék: Forum, 2016.)

Hornyák Árpád meglátása szerint a két szomszédos ország kapcsolatát leginkább öt tényező határozta meg: (1) mennyire voltak elégedettek az őket egymástól elválasztó határokkal; (2) mekkora súllyal szerepelt a másik állam a nemzeti érdekek megvalósításában; (3) a kisebbségek súlya és jelentősége; (4) a két ország gazdasági kapcsolatainak milyensége és gazdasági egymásrautaltságuk; valamint (5) a nagyhatalmi érdekeltség, a közös ellenségek és az esetleges közös barátok szerepe. (24–25.) A fenti öt, egymással is összefüggő tényezőt a kötetben közölt dokumentumok legfőbb válogatási szempontjának tekinthetjük. A 139 közölt irat, a Hadtörténeti Intézet Levéltárában őrzött két dokumentumot leszámítva (75. és 119. dok.) Jugoszlávia Levéltárából (Arhiv Jugoslavije) származik, nagy többségüket a külügyminisztérium elemzései, kimenő utasításai, egyes diplomáciai külképviseletek (a budapesti, bukaresti, londoni, párizsi és ankarai követségek) bejövő táviratai, számjeltáviratai és összefoglaló jelentései alkotják, és ebből kifolyólag elsősorban a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulásának tanulmányozásához és a magyar külpolitika lépéseinek jugoszláv percepciójához nyújtanak hasznos forrásokat. Emellett a párizsi békekonferencián résztvevő jugoszláv misszió, a minisztertanács és a belügyminisztérium néhány irata is bekerült a válogatásba. A közölt iratok időbeliségét vizsgálva Hornyák Árpád a korszak egészéből válogatta a közlésre szánt dokumentumokat. Az első, a magyarországi Habsburg-restauráció következményei miatt aggodalmát kifejező kimenő távirat pár nappal a Friedrich-kormány kinevezését, 1919. augusztus 7-ét követően, augusztus 11-én keletkezett, az utolsó irat egy nappal azután, hogy a náci Németország 1941. április 6-án megtámadta Jugoszláviát. A legtöbb irat az 1920-as évek közepén (1923: 13., 1926: 11., 1927: 10. dok.) és a harmincas évek végén (1938–1940: 39. dok.) keletkezett. Mindez a válogatás szempontjain és a sok esetben fragmentáltan fennmaradt levéltári őrzési egységeken túl kiválóan érzékelteti, hogy Jugoszlávia érdeklődése ebben a két időszakban fordult élenkebben északi szomszédja felé, Magyarország jelentősége igazából az 1930-as évek közepétől értékelődött fel Jugoszlávia számára. Adós marad ugyanakkor a közreadó annak indoklásával, hogy 1920–1921 mozgalmas éveiből miért mindössze két iratot tartott közlésre érdemesnek.

Habár Hornyák Árpád szigorú kronologikus sorrendben közli a dokumentumokat és nem törekedett az iratok tematikus csoportba

rendezésére, a recenzens a továbbiakban mégis ez utóbbi szempont alapján teszi mérlegre a válogatást. A kötetben közölt iratok nagy többsége a magyar külpolitika útkeresésével foglalkozik; a jugoszláv diplomaták és a külügyi vezetés két tényezőnek szánt a korszakban végig kitüntetett figyelmet: a Balkánon valós hatalmi törekvésekkel rendelkező, ezáltal Jugoszlávia legfőbb külpolitikai ellenfelének számító Olaszország és Magyarország közeledésének, valamint a Habsburg-restauráció, a legitimizmus és a magyar revízió kérdéskörének. Az olasz–magyar kapcsolatok alakulását a jugoszláv diplomaták végig ellenségesen szemlélték és veszélyesnek tekintették Jugoszláviára, abban magyar részről, helyesen, a békeszerződés revíziójára tett kísérleteket látták (különösen 34., 46., 48. és 74. dok.), amely ugyanakkor (legalábbis az 1930-as évek közepén) Németország délkelet-európai terjeszkedésének is gátat szabott volna (89. dok.).

Változást csak a korszak legvégén érzékelték. Ciano budapesti látogatása kapcsán (1939. január) már arról olvashatunk, hogy az olasz külügyminiszter a Jugoszláviával való együttműködés kialakításának szükségességéről győzködte magyar kollégáját (111. dok.); az ankarai magyar követ bizalmas közlései szerint a Berlin–Róma-tengelyben a lényegesen gyengébb fél Olaszország Jugoszláviára és Magyarországra támaszkodva próbálta volna hatalmi pozícióit javítani (112. dok.).

A Habsburg-restaurációval foglalkozó iratok jelentős száma (a recenzens tizenhét iratot számolt össze) azt is egyértelműen jelzi, hogy Jugoszláviában a királykérdésre és a legitimisták tevékenységére aggodalommal tekintettek, és azt élénk, már-már rögeszmeszerű, kitüntetett figyelemmel kísérték – nemcsak Magyarország, hanem Ausztria vonatkozásában is. (88. és 90. dok.) Utalhatnék itt arra, hogy a budapesti jugoszláv katonai attasé 1930-ban Gömbös Gyulánál többször is érdeklődött Habsburg Ottó esetleges trónra kerülésének lehetőségeiről (69. és 72. dok.), Jovan Dučić budapesti jugoszláv követ a Habsburg Ottó és Miklós román herceg révén, Károly román király uralma alatt megvalósuló perszonálunióról szóló híresztelésekről (és azok cáfolatáról) is beszámolt 1932 novemberében (77. dok.). Egy esetleges Habsburg restauráció lehetőségéről szóló híresztelések (egy olasz herceg magyar régenssé vagy királlyá tételével együtt) még 1940 januárjában is elérték a jugoszláv diplomaták ingerküszöbét (120. dok.).

A külpolitikai témáknál maradva, a magyar revíziós törekvések kapcsán a recensens érdeklődését különösen felkeltette a kisantant államok vezérkarainak Magyarország és Bulgária ellen 1931. május 11-én elfogadott haditerve, amely egy magyar–bolgár együttes támadást vizionált Románia ellen. Ellencsapásként a jugoszláv haderőnek a hadműveletek első fázisában teljes erejével Magyarország ellen, Cegléd irányába kellett volna támadnia (75. dok.). Egy esetleges magyar támadást (egy összehangolt német, magyar, bolgár és albán támadás részeként) a jugoszláv vezérkar 1938–1939 fordulóján újfent komolyan mérlegelt, Jugoszlávia lehetőségeiről azonban már meglehetősen szkeptikusan nyilatkozott (119. dok.). Magyarországra ekkor már Jugoszlávia legveszélyesebb szomszédjaként és a délkelet-európai német expanzió előőrseként tekintettek Belgrádban. A magyar revíziós politika sikerei miatt érzett aggodalom köszön visza abban is, hogy nem kevesebb mint hét, 1938 késő őszen keletkezett irat az első bécsi döntés következményeivel és Kárpátalja megszerzésének lehetőségével foglalkozik. A jugoszláv diplomaták előtt ugyanakkor az sem maradt rejtve, hogy Magyarországon is többeket aggodalommal töltött el a náci Németország megerősödése, és egyre gyakoribbá váltak (a feltehetően a kormány tudtával és támogatásával történő) párizsi és londoni látogatások (115., 117. és 118. dok.). Igaz, mások azért tartottak Németországtól, mert a nemzetek önrendelkezési jogának gyakori német hangoztatása megkérdőjelezte a történelmi határok elvén nyugvó integrális revízió célkitűzését (106. dok.).

Hornyák Árpád, helyesen, nem csak külpolitikai vonatkozású iratokat válogatott közlésre. Számos irat a magyarországi belpolitikai helyzet jugoszláv értékelését tartalmazza, különös tekintettel a pártviszonyok alakulására, a legitimisták jugoszláv szempontból aggasztó tevékenységére, de utalhatnak itt a frankhamisítási botrány belpolitikai következményeire is (35–38. dok.). Bethlen Istvánt az adott körülmények között a „legkisebb rosszként” látták, belpolitikáját rejtett diktatúráként értékelték (82. dok.). Milojević budapesti követ 1923-ban egy rövid ideig ugyan eljátszott Gömbös Gyulának Bethlen ellenzékeként történő felhasználhatóságával (17. dok.), kormányra kerülését követően az „igazi erőszak kormányaként” tekintettek működésére, Kánya Kálmán olasz nyomásra külügyminiszterré történő kinevezése mögött a „szerbek iránti patológiai esetnek minősíthető gyűlöletét” vélték felfedezni (82. dok.). Habár Horthy

Miklós délszlávokkal szembeni személyes szimpátiáját, a beszélgetések során megnyilvánuló lelkesedését őszintének vélték (68. és 114. dok.), a magyarokról összességében meglehetősen negatív véleményt fogalmaztak meg: „A magyarok természetüknél fogva lázadók, sovíniszta szellemben nevelkedettek, büszkéek évezredek kultúrájukra, nemzeti és állami múltjukra. A magyarok mindig hittek faji felsőbbrendűségükben és annak eleve elrendeltségében, hogy uralkodjanak más nemzetek felett.” – olvashatjuk egy ismeretlen szerző összeállításában a jugoszláviai magyar kisebbségről (92. dok.). Nem maradt, nem maradhatott rejtve a jugoszláv diplomaták előtt az antiszemitizmus jelenléte és térhódítása a magyarországi mindennapokban sem – Bacher Emil malomipari iparmágnás, self-made man gazdasági bukása különösen tanulságos adalékkal szolgálhat (43. dok.).

A magyar külpolitikával, a kétoldalú magyar–jugoszláv kapcsolatokkal, a magyarországi belpolitikával összehasonlítva, lényegesen kevesebb irat foglalkozik, azok is főként gazdasági jellegűek. Mindezzel a két ország valós kétoldalú kapcsolatainak mérlegre tétele is megtörténik. Hornyák Árpád néhány, a kétoldalú kapcsolatokban végig eszököként kezelt magyar és délszláv kisebbség helyzetét jugoszláv szempontból megvilágító iratot is közölt. Belgrádban az ottani magyarság oktatási, vallási és kulturális helyzetében semmi kivetnivalót nem találtak (1934: 92. dok.), helyzetüket a harmincas évek végén „összehasonlíthatatlanul jobb”-nak látták, mint a Magyarországon élő délszlávokét, sem létszámában, sem egységét tekintve nem tekintették őket „különösebben jelentős” tényezőnek (1938: 103. dok.).

Hornyák Árpád még a kötet előszavában felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy az egyes iratok szerzőit sok esetben a szubjektív szempontok is vezették, így a források jelentős része magán viseli a korszak félelmeit és előítéleteit, azok nem mentesek a szándékos vagy jóhiszemű tévedésektől, félremagyarázásoktól. Hornyák Árpád ugyanakkor a történész objektivitásával és távolságtartásával viszonyul forrásaihoz, a fenti pontatlanságokra, tévedésekre lábjegyzetekben hívja fel az olvasó figyelmét. A gördülékeny stílusban lefordított dokumentumokban szereplő személyekről, az iratokban érintett bel- és külpolitikai eseményekről rövid, néhol talán túlságosan is tömör magyarázó lábjegyzetekben ad felvilágosítást. (Kassa II. világháborús bombázásához képest kevésbé ismert, hogy 1941. április 7-én a

jugoszláv légierő is több berepülést hajtott végre Magyarország légterébe, amire a magyar sajtó éles kirohanással reagált (139. dok). A jugoszlávok többek között Pécsét és Szegedet is bombázták, erről azonban a témában kevésbé jártas olvasó itt nem informálódhat.²)

Az egyes személyek visszakereshetőségét a kötet végén névmutató segíti. A történész munkájának alaposságán túl a kiadó igényességét jelzi, hogy a recenziens mindössze egy nyomdai hibát vett észre: a szigorúan kronologikus dokumentumközlésből következően a 20. irat talán 1923-ban, és nem egy évvel később keletkezhetett. Az előszóban kitűzött célokat azonban Hornyák Árpád maradéktalanul megvalósította munkájában, amely hiánypótló jellegéből fakadóan minden bizonnyal nemcsak a korszakkal és Jugoszlávia történetével foglalkozó történészek, hanem a szélesebb olvasóközönség érdeklődésével is találkozni fog, a kötetben közölt iratok az egyetemi történetképzésben is hasznosíthatók lesznek. A korszak jobb megismerése és a kapcsolattörténeti vizsgálódások szempontjából is örvendetes lenne, ha hamarosan a többi szomszédos ország viszonylatában is hasonló forrásközlő kiadványok jelennének meg.

² Erre vonatkozóan bővebben lásd: Olasz Lajos: Jugoszláv légitámadások Magyarországra ellen 1941 áprilisában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2004/1. 167–204.

BÉKÉSI JÚLIA BOGLÁRKA *

Hogyan ne szelídítsünk kisebbséget

Lagzi Gábor: *Ellenzékiség és együttműködés között. Ukránok a két világháború közötti Lengyelországban (1918-1939)*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Kelet-európai Monográfiák, 3., 2015. 254 oldal

Lagzi Gábor történész, polonista 2015 nyarán jelentette meg legújabb monográfiáját, mely a 2007-ben megvédett doktori disszertációjának bővített és javított változata. A szerző – végzettségének és érdeklődésének megfelelően – megmaradt a közép-európai régió vizsgálatánál, hiszen jegyez egy kötetet a rendszerváltás utáni lengyel keleti politikáról,¹ a 20. századi baltikumi keresztény egyházak történetéről,² legújabban pedig „belekóstolt” a társadalomtudományon belül értelmezendő várostörténetbe is.³

A könyv abban az értelemben mindenképpen hiánypótlónak mondható, hogy habár a jelenkori magyar közvélemény naprakész, de részleges ismeretekkel rendelkezik az Ukrainát érintő eseményekkel kapcsolatban, ám a nemzet korábbi történelmét némi

* A szerző politológus, valamint 2017-ben végzett nemzetközi tanulmányok mesterszakon. Email: bekesijuci48@gmail.com.

¹ Lagzi Gábor: *A lengyel keleti politika. Lengyelország keleti szomszédság és nemzetpolitikája, 1989–2009*. Budapest: Terra Cognita Alapítvány, 2011.

² Lagzi Gábor: *Keresztény egyházak a Baltikumban a 20. században. Katolikusok, evangélikusok, orthodoxok*. Budapest: Historia Ecclesiastica Alapítvány, 2013.

³ Lagzi Gábor: *Városok a határon. Wrocław, L'viv és Vilnius multikulturalizmusa a múltban és a jelenben*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2016.

homály fedi. Ahogyan az író is utal rá, mind az „ezeréves barátunk” Lengyelország, mind pedig a legnagyobb keleti szomszédunk, Ukrajna történelmét illetően a magyar történetírás nem a legbőkezűbb (Kárpátalja tekintetében azonban jobbnak tűnik a helyzet).

Mindezen felül talán érdemes a szomszédos államokban a kisebbségi lét keretei közé szorult magyarság szemüvegén keresztül is szemlélni a könyvben leírtakat. A szerző több helyen megjegyzi, hogy a mű nem csupán kisebbségtörténet: habár a felépítése elsősorban kronologikus, számos társadalom- és politikatörténeti vonatkozást, valamint gazdasági összefüggést tartalmaz. Politikatudományi szempontból értékelendő, hogy a szerző mindezek mellett nem feledkezik meg a nemzetállami léttől dölyfösséig ittas többség és csupán a léteért is gyakran büntetett kisebbség kontextusáról sem.

Az író meglehetősen gazdag forrásanyagból dolgozik, ami egy politika- és társadalomtörténeti összefoglalótól elvárható. A témába vágó lengyel szakirodalom gazdag, sokszor újszerű megközelítésű. Ami első látásra meglepi a tudományterületen jártas olvasót, az a levéltári források hiánya. Ám a szerző kitér a technikai nehézségekre – így az anyagi lehetőségek végességére, valamint a földrajzi szétszórtságra, illetve arra a tényre, hogy két évtizeddel a rendszerváltás után nehéz az új információkat magába hordozó forrásanyagok feltárása.

A monográfia a korabeli Európa legnépesebb kisebbségét – amely a lakhelyén valójában többséget alkotott – állítja a vizsgálódásának középpontjába. Azt az 1918-ban újjászületett lengyel államban élő mintegy ötmillió ukránt, akik a keleti-délkeleti területen alkottak összefüggő közösséget és az összlakosság mintegy egyhatodát tették ki. Egy olyan közösségről beszélünk, amelynek attól a többségi nemzettől kellett tartania, amely maga is egyfajta „pozícionálási kényszerben” volt a két nagyhatalom, a Szovjetunió és Németország között. Ebben a paranoid helyzetben, valamint a nemzetközi viszonyok olykor száznyolcvan fokot vevő sodrásában pillanthatunk be a lengyelek és az ukránok kapcsolattörténetébe.

Az előszó áttekintést ad a könyv szerkezeti felépítéséről. A historiográfiai felütést követően a harmadik fejezetben szó esik a Keleti Végek (Kresy Wschodnie) történetéről. A szerző egészen a 18. századig nyúl ki vissza, és rámutat ennek a területnek a

különlegességére, nyelvi, etnikai, vallási értelemben vett „átmenetiségére”, illetve diffúz voltára. Ezt követően szó esik a föderalizmus és az inkorporáció lengyel politikai hagyományairól. Az előbbi a szocialista mozgalomhoz tartozó, későbbi „országalapító” Józef Piłsudski nevéhez fűződik, és az egymás mellett élő népek lengyel vezetésű államalakulatát célozta meg. Az utóbbi pedig a kisebbségekkel intoleráns, a modernkori nacionalizmus talaján álló nemzeti-demokrata Roman Dmowski nevéhez köthető.

A szerző – érthető okoknál fogva – nagy teret szentel az ukrán nemzeti mozgalom bemutatásának. Különös szerepet szán az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozó Galiciának, amelyről elmondja: „*mind a lengyelek, mind az ukránok saját Piemontjukat látták benne.*” A terület mindkét nép számára esélyt jelentett az önálló államiság megteremtéséhez. Habár a nemzetiségi arányok kiegyenlítettek voltak, a bécsi vezetés a teljes társadalmat alkotó lengyeliséget favorizálta ebben a tartományban (galíciai autonómia). Azt sem szabad elfelejteni, hogy a cári Orosz Birodalomban az ukránok létszámukban ugyan többen voltak a galíciai testvéreiknél, de a nemzeti fejlődésük szempontjából alávett helyzetben voltak.

1918-ban létrejöhetett a független lengyel állam. Ehhez persze elengedhetetlen volt a nemzetközi események kedvező alakulása (a három felosztó hatalom egyidejű veresége.) Innentől azonban Józef Piłsudski marsallnak köszönhetően szomorú sors várt a galíciai ukránok nemzetállami törekvéseire. Még a nemzetiségi kérdésben „liberálisan” gondolkodó politikus (akárcsak a lengyel politikai elit döntő többsége) is elképzelhetetlennek látta a szabad Lengyelhont Galícia nélkül. Ez azonban Piłsudskit nem akadályozta meg abban, hogy szövetséget kössön a „másik” Ukrajnával – a Dnyeper partjánál létrehozott Ukrán Népköztársasággal és annak vezetőjével, Szimon Petlurával – a közös ellenség, a bolsevikok ellen. A Második Lengyel Köztársaság első államfője és az atamán-parancsnok együttműködése nem tartott sokáig: egész pontosan az 1921-es rigai béke törte meg. Két évvel később a Népszövetség is elismerte a Kelet-Galícia feletti lengyel fennhatóságot, és ezzel együtt az ukrán etnosz „felosztottságát” Lengyelország és Szovjet-Ukrajna között.

A negyedik fejezet bizonyoságot arra, hogy mekkora különbség húzódik az elvi elgondolások, valamint a tézisek gyakorlati megvalósulása között. Ugyan a II. Rzeczpospolitaiban megszületnek

a kisebbséget védő dokumentumok – így az alkotmány és a nemzetközi szerződések –, amelyek bizonyos jogi garanciákat jelentettek, ám „*az esetek többségében a korabeli lengyel nemzetiségi politika nem a törvények szellemében valósult meg.*”

A soron következő két fejezet főként belpolitikai eseményeket taglal. Elsőként áttekintést kap az olvasó az 1926 májusáig terjedő, parlamentáris időszak politikatörténetéről, valamint az ukránokat érintő lépésekről (katonai és civil telepítések az ukránok és fehéroroszok lakta vidékeken, iskolai törvény), majd az 1930-ig tartó periódus ambivalens kisebbségpolitikája kerül górcső alá, ahol majdhogynem egyszerre van jelen Henryk Józewski „volhíniai kísérlete”, illetve a Kelet-Galíciában zajló, egyenrangúnak nem mondható harc az ukrán nacionalisták és a lengyel államhatalom közt. A politikatörténeti szál az ukrán legális és illegális szervezetek működésével folytatódik, ahol bemutatásra kerülnek a legális és illegális ukrán politikai formációk.

A hetedik fejezet *A normalizáció és a terror árnyékában* címet kapta. A választás találó, hiszen míg az 1930-as évek első egy-két esztendejében feldereng az együttműködés tényleges esélye, addig folyamatos marad az ukrán nacionalisták terrorista tevékenysége (kivált a lengyel államot ellenséggként kezelő Ukrán Nacionalisták Szervezete, az OUN részéről). Hiába születik meg az 1935-ben az ún. „normalizáció” az UNDO és a lengyel kormány között, ez a részleges kiegyezés számos mulasztás miatt nem hoz valódi megoldást a kialakult helyzetre, főleg az erősebbik, azaz a lengyel fél hibájából.

Henryk Józewski vajda és „az ő Volhíniaja” (illetve az itt zajló „kísérlet”) különálló egységet kap a dolgozatban. A vajdaság a korabeli Lengyelország egyik legnagyobb és egyben legelmaradottabb megyéje volt. A központi vezetés úgy döntött, hogy a terület alkalmas egy újfajta nemzetiségi politika tesztelésére. A varsói kormányzatot meglehetősen kompromittálta, hogy a húszas évek gazdasági nehézségei által fellazított politikai terepen igencsak megerősödtek a szélsőbaloldali és ukrán nemzeti jelszavakat hangoztató erők. Cselekedni kellett: így került kinevezésre Józewski, aki őszintén hitt a lengyel-ukrán hosszú távú megbékélésben. Azonban ami 1920-ban Piłsudskinak és Petljurának működött, az a megváltozott politikai és társadalmi környezetben már elképzelhetetlen volt. A kísérlet – azaz a lengyel-ukrán kiegyezés

adminisztratív módon történő elérése – kudarcra elkerülhetetlen volt, ugyanis nem lehetett a kiforratlan nemzeti identitással rendelkező helyi ukrán kisebbség (valójában a kétharmados számbeli többségben levő többség) és a nacionalista beállítottságú többség (valójában főleg az ország más részeiről idetelepített, kisebbséget alkotó bürokraták és telepések) között olyan kompromisszumot találni, amely mindkét félnek megfelelt volna. A fejezetben bepillantást kapunk arról is, hogy a 20. század első felében hogyan próbálkozik egy közép-európai államhatalom képviselője regionális, az államhoz hű lojalitást felépíteni – mint kiderült, sikertelenül.

A befejező rész Pilsudski tábornagy halálától indít, és a II. világháború kitörésével zárul. Az „*ezredsek korszakában*” (1935–1939) a hatalmaskodásai nyomán felszínre tört a nyílt asszimilációs politika. A pravoszláv templomok állami elvétele, valamint fizikai megsemmisítése az ukrán etnikai közösség peremén – elrettentő, illetve nyílt asszimilációs céllal –, illetve a felismerés, hogy a lengyelországi ukrán kérdés a nemzetközi politika színpadán másodlagos, derékba törték az ukrán kisebbség eddig is igen gyenge lábakon álló reményeit. Nem beszélve arról, hogy a nemzetközi rendszer egyik országának támogatására, segítségére sem számíthattak: Berlin rajtuk keresztül igyekezett gyengíteni a „szезonálisnak” tekintett lengyel államot, a bolsevik uralom alatt álló Ukrajna pedig egyáltalán nem viselkedett anyaországként (még a saját polgáraival szemben sem, lásd a holodomort 1932–1933-ban).

Az lengyelországi szláv kisebbség politikai elitje a húszas, harmincas években alapvetően kétféle módot választott céljai eléréséhez. Az ukrán politikai élet legális része – az UNDO – kénytelen volt elfogadni a II. Rzeczpospolita létét, míg az illegálisban működő OUN folyamatos terror- és szabotázsakcióival meghatározó jelenséggé emelte az ukrán radikális nacionalizmust. De kijelenthetjük, hogy egyik mód sem segítette a hatékony érdekérvényesítést a varsói kormánnyal szemben.

Ha a 20. századi európai kisebbségekről esik szó, a történelem számos esettel igazolja, hogy csupán hangozó ígérek segítségével – vagy vér és erőszak alkalmazása nélkül – nem érhetőek el tényleges eredmények. A II. világháború előtti lengyelországi ukránok esetében a terrorizmus és a legalizmus módszerét választó politikusok között sajátos kapcsolat alakult ki. Azt ugyanis a

„törvényes úton járók” is érezték, hogy a lengyel kormányzat magatartása nem kedvez a törekvéseiknek: a két világháború közötti Lengyelországban egyetlen egy ukrán nemzetiségű személy sem kapott komolyabb döntéshozói tisztséget, illetve a mintegy 31 kormány egyikében sem találunk ukrán nemzetiségű politikust vagy vajdát. Látva a politikai, társadalmi és gazdasági elnyomást, valami más megoldásra volt szükség. De mit is akart a látszólag kétpólusú elit? Nem mindegy ugyanis, hogy kulturális igényekről (anyanyelvhasználat, saját oktatási rendszer stb.) vagy az autonómia magasabb fokáról (területi autonómia, önálló állam létrehozásának igénye) van-e szó. Azt világosan látnunk kell, hogy még ha a törvényességet képviselő ukrán politikai elit nem is mindig mondta ki, a cél végig a saját állam létrehozása volt. Ennek érdekében pedig hallgatólagosan igenis támogatta az illegális OUN-t, noha jelen voltak azok a hangok is, melyek a békés út mellett szálltak síkra. Ezek közé tartoztak az Osztrák-Magyar Monarchiában szocializálódott és annak politikai hagyományaival rendelkező réteg tagjai.

Összességében elmondható, hogy Lagzi Gábor monográfiája a két világháború közötti lengyelországi ukrán kisebbségről nem csak a közép-európai régiót érintő szakirodalmat gazdagította, hanem mondanivalója, világos üzenete van úgy a határon túli magyar kisebbségekkel foglalkozó szakemberek, mint az azok sorsa iránt érdeklődők számára is. A címben jelzett szelídítés pedig egyértelmű kudarcos eredménnyel zárult. Ugyan a lengyel állam nem az ukránok miatt, hanem a német és a szovjet erőszak nyomán omlott össze 1939 szeptemberében, azonban a gyengeségéhez mindenképpen hozzájárult az ukrán kisebbséggel való méltatlan bánásmód és az ebben gyökerező lengyel-ukrán feszültség.

VARGA CSILLA *

A szlovákiai kisebbségek helyzete napjainkban

Tóth Károly (szerk.): *Nyelvi Jogok I. – A kisebbségi és nyelvi jogok helyzete Szlovákiában/Jogsegélyszolgálat 2009-2011.* Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2013, 582 oldal

A húsz szerző összefogásával létrejött könyv átfogó képet tár elénk a Szlovákiában élő kisebbségek, elsősorban a magyarság helyzetéről, jogairól, különös figyelmet fordítva az államnyelvtörvény és a kisebbségi nyelvhasználati törvény rendelkezéseire. A szerzők mindegyike egy-egy témakör szakértőjeként tárja elénk a jelenlegi szlovákiai helyzetet, így ez alapján a könyvet tematikailag több részre oszthatjuk. Gyűjtemény lévén a könyvben szereplő tanulmányok már a korábbiakban különböző szlovákiai folyóiratokban megjelentek, a további dokumentumok és ajánlások pedig benyújtásra kerültek.

A első részben történelmi bevezetővel, összegzésekkel és elemzésekkel találkozunk, melyek az első Csehszlovák Köztársaság, majd a független Szlovák Köztársaság idejében megvalósuló kisebbségi nyelvi jogi szabályozás kereteire világítanak rá. A szerzők (Szalay Zoltán, Petőcz Kálmán, Sándor Eleonóra és Tóth Károly) tanulmányai alapján elmondható, hogy az 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ben megkötött szerződés csupán szűkös keretek között, de kötelezővé teszi a kisebbségi nyelvek használatának biztosítását (25.). Az 1920-ban létrejött 122. számú

* A szerző a Budapesti Corvinus egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskola harmadéves doktorandusz hallgatója, valamint a Miniszterelnökség Nemzetközi Helyettes Államtitkárságának munkatársa. E-mail: csilla.varga789@gmail.com

nyelvtörvény nemcsak a köztársaság hivatalos és államnyelvét, hanem a kisebbségi nyelvek használatát is szabályozta, mégpedig területi elv szerint, bevezetve a máig meghatározó 20 százalékos kisebbségi határt. Az 1939-ben, a független szlovák állam által kihirdetett alkotmánytörvény, valamint az 1944-45-ös időszakban kiadott rendeletek és dekrétumok negatívan befolyásolták a kisebbségi nyelvhasználatot, minimális teret hagyva e kisebbségek érvényesülésének. 1968-tól a rendszerváltásig a 144/1968. sz. alkotmánytörvénynek köszönhetően megjelent egy tételes lista az elismert kisebbségekről, ezek a magyar, német, lengyel és az ukrán (ruszin) voltak (41.). A szlovák alkotmány azonban már kimondja, hogy saját nemzetiségéről mindenki szabadon határozhat, és tilos az elnemzetietlenítésre irányuló nyomás minden módja.

A szerzők az adatvédelemről, a névhasználatról, a nemzeti gyűlöletkeltés és a hátrányos megkülönböztetés tilalmáról, az információhoz és tájékoztatáshoz való jogról, a nyelvhasználati jogokról és más egyéb jogkörrel kapcsolatosan írják le a vonatkozó szlovákiai kisebbségi szabályozást, ezzel segítve az eligazodást a szövevényes szlovák jogrendben.

A következők rész különböző statisztikai adatokat hozó tanulmányokat tartalmaz a szlovákiai magyarok családi és nyilvános nyelvhasználatát (Lampl Zsuzsanna), a dél-szlovákiai települések kétnyelvűségét (Mrva Marianna, Szilvássy Tímea, Orosz Örs), a magyarság demográfiai folyamatait (Gyurgyík László), a helységnevek használatát (Szabómihály Gizella) és a választási magatartást (Petőcz Kálmán) illetően.

Lampl tanulmányából kiderül, hogy a szlovákiai magyarok családi nyelvhasználata több tényező, így a gyermekkori családi kommunikáció nyelve, az iskolák elvégzéséhez szükséges nyelv és természetesen a szülők anyanyelvének függvénye. Összességében elmondható, hogy a családi magyarnyelv-használat egy sávként képzelhető el, alsó és felső határral. Felső határát a magyar általános iskolát végzett magyar házasságban élők nyelvhasználata teszi ki, ahol legalább az egyik szülő magyar általános iskolába járt. Itt közelít leginkább a magyarnyelv-használat a 100%-hoz (87.). A sáv alsó határát a vegyes házasságokban élők nyelvhasználata jelenti, ezekben a családokban a magyarnyelv-használat különböző mértékben van jelen.

Mrva és Szilvássy szerint különbséget kell tenni a szóbeli és írásbeli kommunikáció között a dél-szlovákiai települések kétnyelvűségéről végzett statisztikák alapján. Míg az előbbire jellemző, hogy egy magyarlakta településen két magyar magyarul szól egymáshoz, legyen szó akár hivatalos, akár személyes kommunikációról, addig az utóbbinál megfigyelhető, hogy a táblákon, feliratokon, hivatalos dokumentumokban a magyar nyelv csak nagyon ritkán vagy egyáltalán nem jelenik meg (116.). Orosz Örs szintén a vizuálisan, tehát emléktáblákon, műemlékeken, település- és utcaneveken, egyéb táblákon használt feliratok nyelvét kutatta azokon a településeken, ahol a magyarság aránya meghaladta a 10%-ot a legutóbbi, 2001-es népszámlálási adatok alapján. Ennek a kritériumnak 535 település felelt meg. Általános és egyértelmű konklúzióként megállapíthatjuk, hogy a főként szlovákok lakta régiókban gyakran a magyarul tudó emberek sem beszélnek már magyarul, szinte teljesen asszimilálódtak, vagy nem tudnak a többi lakossal ezen a nyelven kommunikálni. Ennek összefüggéseként, a szlovákuul megszólaló emberek nagy része érti a magyar nyelvet, illetve sokan beszélnek is, legtöbbszörnek magyar szülei vagy nagyszülei voltak. A magyarlakta területeken megkérdezett polgárok véleménye az volt, hogy „náluk nincs probléma” a magyar-szlovák helyzettel, viszont a valóságban itt is nagymértékű asszimiláció figyelhető meg a magyar anyanyelvű lakosság részéről, és a hivatalos szóbeli és írásbeli kommunikáció egyértelműen szlovákuul zajlik.

A magyarság létszámának csökkenéséről Gyurgyík tanulmánya is beszámol. Míg az 1991-es népszámlálási adatok szerint a magyarok száma kb. 568.000 főre volt tehető, addig ez a szám 2011-ben csak kb. 458.500 fő volt. Ennek oka a magyar lakosság természetes fogyása is, azonban az asszimilációs folyamat erőteljesebben hat a számok csökkenésére.

A választási magatartás vizsgálatára is sor kerül, valamint ezt statisztikai adatokkal is alátámasztja Petőcz kutatása, amelyet a szlovákiai magyarok és szlovákok körében végzett. Dél-Szlovákiában, a nemzetiségileg vegyesen lakott, és a magyar kisebbség által lakott területeken, tehát 16 járásban összetett választási magatartás figyelhető meg a 2009-es köztársasági elnöki és 2006-os parlamenti választásokkal összefüggésben. A Petőcz által felvázolt konklúziók közül egyet kiemelve: megállapítható, hogy a

déli járásokban a magyar nemzetiségi alapon szerveződő pártok eredményessége nem igazán tér el e pártok északi járásokban elért eredményétől, viszont Észak-Szlovákiában mégis valamivel kevésbé sikeresek, mint az etnikai határ mentén elhelyezkedő járásokban (191.).

Az említett tanulmányok mind rendkívül hasznosnak bizonyulnak, hogy számszerűsíteni tudjuk nemcsak a szlovákiai magyarok lélekszámát az egyes járásokban és településeken, hanem akár a nyelvhasználat vagy a választások szintjén megjelenő jellemzők megfigyelésének szempontjából is. Ami nehézséget jelent, az természetesen a magyarság, a kisebbségek folyton változó természete mind számokban, mind viselkedésükben kifejezve. Míg a tanulmányok mindegyike fontos és érdekes információkkal szolgál a kisebbség helyzetéről, addig az is észrevehető, hogy néhány statisztikai adat meghatározása (például a választások titkossága miatt) nem egyszerű feladat, valamint a kutatás nem tud teljesen pontos képet adni egyes jellemzők feltérképezésének nehézségei miatt (magukat nem magyarnak vallók, mégis magyarul tudók nyelvhasználat). Azonban ez nem a kutatás minőségének negatív kritikája, hiszen személyes és szubjektív adatok vizsgálata szinte minden esetben megvalósíthatatlan.

Továbbolvasva, a könyv következő része főként az államnyelv használatát szabályozó törvénnyel, a kisebbségi nyelvhasználat kérdéseivel foglalkozik. A. Szabó László szerint a szlovák nyelvtörvény legnagyobb furcsasága, hogy az európai jogrenddel ellentétben a többség nyelvét igyekszik védeni a kisebbségi nyelvekkel szemben, de a világnyelveknek a szlovák nyelvre kifejtett esetleges negatív hatását nem veszi figyelembe (211.). A törvény szabályozza a hivatali nyelvhasználatot, a földrajzi nevek használatát, az iskolai gyakorlatot, a rádió és tévéműsorok, a kisebbségi kulturális rendezvények nyelvét és további területeket is.

Ebben a fejezetben a közoktatási törvény is elemzésre kerül, valamint a könyvben többször említik a kisebbségi iskolákat negatívan érintő pedagógiai dokumentációval kapcsolatos, a törvény által szabályozott változásokat. A 2009-ben módosított nyelvtörvény alapján a törvény életbelépésétől kezdve minden dokumentációt, okiratot, kiadványt stb. két nyelven kell vezetnie a pedagógusnak a kisebbségi iskolákban, ami plusz terhet ró ezen intézmények dolgozóira.

Cúth Csaba a kisebbségi nyelvtörvény 2011-es módosításait foglalja össze, a kisebbségi nyelvi küszöbtől, az önkormányzati és hivatali nyelvhasználaton át a földrajzi elnevezések használatáig. A szerző kifejti, hogy a 2011-ben elfogadott módosítások hosszú időre meg fogják határozni a kisebbségi nyelvhasználat kereteit, ami azt is jelenti, hogy a már meglévő vagy a meglévőhöz most kapcsolódó nyelvhasználati jogok érvényesülését elő kell mozdítani. A törvényben lefektetett szankciók, melyek e jogok be nem tartása következtében keletkeznek, hoznak némi pozitív elmozdulást, viszont nem oldják meg a kisebbségek nyelvhasználatával kapcsolatos problémákat (246.).

Fiala-Butora János a szlovák nyelvhasználati szabályozást elemzi Szlovákia nemzetközi kötelezettségvállalásainak tükrében, alapul véve a Kisebbségi vagy Regionális Nyelvek Európai Chartájának és a Kisebbségvédelmi Keretegyezménynek a nyelvhasználati területekkel kapcsolatos rendelkezéseit, és főként e rendelkezések jogi csoportosítását. A szerző kifejti, hogy több ponton találunk eltéréseket (negatív irányba) a nemzetközi szabályozáshoz képest, például rögtön akkor, ha a nyelvtörvények egymáshoz való viszonyát vizsgáljuk: a kisebbségi nyelvtörvény rendelkezéseinek, specifikus jellegéből adódóan előnyt kellene élveznie az államnyelvtörvény rendelkezéseivel szemben, ez azonban a szlovák jogrendben fordítva működik.

Az ezt követő oldalakon megismerkedhetünk a szlovákiai Jogsegélyszolgálat létrejöttének körülményeivel, működésével. A Szlovákiai Magyarok Kerekasztala mellett működő jogi elemzőközpont 2009-ben jött létre a magyar nyelvhasználat kérdéskörében jogi segítség nyújtására. A Jogsegélyszolgálat önkéntes alapon működő szakmai csoportosulás, munkatársai főként jogászok, akik otthonosan mozognak a jogi tanácsadás területén. A könyv soron következő, „Kérdések és válaszok” részében a Jogsegélyszolgálathoz a szlovákiai magyaroktól érkező megkeresésekben adott válaszokból szemezgettek, így a jogszabályokban kevésbé jártas állampolgároknak talán ez a fejezet segíthet a leginkább, és elolvasásával számos kérdés válik világossá.

Az utolsó előtti rész többféle írást, dokumentumot, ajánlást tartalmaz, amelyek inkább a könyv „csatolmányának” tekinthetünk. Ezek közül most csak néhányat emelnék ki: az EBESZ Kisebbségügyi Főbiztosának 2009. július 22-i álláspontját az

államnyelvtörvénnyel kapcsolatban, ami leszögezi, hogy a szlovák államnyelvtörvény összességében összhangban van a nemzetközi normákkal, azonban néhány terület problematikus: meg kell találni a megfelelő egyensúlyt az államnyelv támogatása, valamint a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek nyelvi jogaink a védelme között (363.). Ehhez ajánlatos lenne megalkotni egy, a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jogaival foglalkozó komplex törvényt, amely átláthatóbbá tenné a joganyagot. A nemzeti kisebbségek aggodalmait figyelembe kell venni, és választ kell adni a megfogalmazott problémákra.

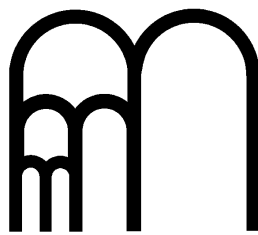
A könyv szerkesztői, azaz a Szlovákiai Magyarok Kerekasztala ebbe a részbe módosító javasataikat is belefoglalják, melyeket az államnyelvtörvénnyel kapcsolatban nyújtottak be a köztársasági elnökhöz, valamint az erre kapott válasz is elolvasható. Ezen javaslatok egy részét a köztársasági elnök válaszával együtt csak szlovák nyelven találjuk meg a könyvben, ami természetesen hátrány a szlovák nyelvet nem beszélők számára, és amit érdemes lenne vagy lett volna magyarul is belefoglalni, bár tény, hogy a javaslatok összegzése magyarul is olvasható. A Kerekasztal 2010 decemberében az összes parlamenti képviselőnek elküldte módosító javaslatait, melyek a Velencei Bizottság ajánlásaira épültek, és szintén áttanulmányozhatóak a könyvben.

A gyűjtemény utolsó szakaszában az állampolgársággal kapcsolatos, az előbbieken már felvázolt „Kérdések és válaszok” mintájára épülő részt találhatunk, melyben Lancz Attila válaszol a szlovákiai magyar állampolgárok kérdéseire. Ezt követően még néhány törvénytervezettel, ajánlással találkozhatunk például a kisebbségi kultúrák támogatásával, illetve a határon túli támogatásokkal kapcsolatosan.

Összességében elmondható, hogy a könyv hasznos útmutatásul szolgál elsősorban a Szlovákiában élő magyar kisebbség tagjai számára. Az államnyelvtörvény és a kisebbségi nyelvhasználati törvény rendelkezéseinek megismerése azért lenne fontos ezen állampolgárok számára, mivel a legtöbb esetben nincsenek tisztában jogaikkal, akár járási, akár önkormányzati vagy egyéni szinten. Véleményem szerint a könyv legjobban használható részei azok a kérdések és válaszok, melyeket szlovákiai magyar állampolgárok vetettek fel akár a nyelvhasználat, akár az állampolgárság témakörében.

Mivel a könyvben szereplő írások és dokumentumok válogatás útján kerültek a gyűjteménybe, így egy-egy téma bővebb kifejtésére sajnos a terjedelem miatt nem adódott lehetőség. A feldolgozott témakörök szempontjából a szerzők azonban mindent megtettek annak érdekében, hogy a dokumentumok és az elemzések széles körét tárják az olvasók elé.

A könyv elolvasása a szomszédos államokban élő magyar anyanyelvűeknek vagy más kisebbségeknek, az anyaországban élő magyaroknak is ajánlható, elsősorban a jelenlegi szlovákiai helyzet áttekintése miatt. Emellett a könyv a Szlovákiai Magyarok Kerekasztalának ajánlásait is tartalmazza, melyek szintén a kezdőpontját jelenthetik egy újfajta hozzáállás „meghonosításának” és a kérdés nemzetközi sztenderdek szerint való rendezésének.

Pro Minoritate

2017. tavasz

Reformáció 500

Eszme

JENEY Éva: A kisebbség nagysága. Paul Ricoeur, a protestáns és a filozófus
SZÁSZ László: Sütő András Kálvinja és egyházi recepciója
VARGA Attila: Kálvin János eszméinek és egyházszerzői munkásságának hatása az alkotmányjogra

Református személyiségek kisebbségben

FILEP Tamás Gusztáv: „Az Isten megy előttünk”. Adalékok Péter Mihály püspök portréjához
HATOS Pál: „Született szocialista?” Ravasz Lászlónak, az erdélyi református egyházkerület főjegyzőjének helyzetértékelése 1918 őszén
MÁK Ferenc: Farkasveremben. Ágoston Sándor útja a szórványból a Felsőházig

Református egyház kisebbségben

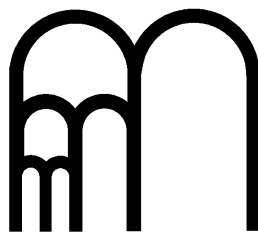
TÖMÖSKÖZI Ferenc: A Szlovenszói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház önszerveződésének rövid története 1918–1923 között
MAKKAI Béla: A Moldva-Oláhországi református missziói egyházmegye a dualista korszakban
JÁNOSI Csongor: Romániai református elit a hatalom szolgálatában. Hírszerzés, pozitív befolyásolás, kapcsolatépítés a protestáns világszervezetek értekezletein az 1960-as években
LÁNYI Gábor János: Nyugati-parti amerikai-magyar református gyülekezetek élete és új távlatai
JAKAB Bálint Mihály: Az őrségi reformáció első évtizedei

Kutatóúton

„...úgy döntöttem, hogy bemegyek a könyvtárba, és nem jövök ki addig, amíg nem találok választ azokra a kérdésekre, amiken az emberek 89–90 óta ölre mennek, anélkül, hogy tudnák, miről beszélnek.” – Filep Tamás Gusztávval Bárdi Nándor beszélget

Szemle

COROI, Livia: Németek Romániában – egy letűnt kor az erdélyi román emlékezetben
Cosmin Budeancă: *Imaginea etnicilor germani la românii din Transilvania după 1918. Studiu de caz: județele Hunedoara, Alba, Sibiu. Cercetare de istorie orală*, Editura Cetatea de Scaun, 2016
NAGY Barna Krisztina: Egy elfeledett háború
Csernicskó István: *Nyelvpolitika a háborús Ukrajnában*, Autdor-Shark, Ungvár, 2016

Pro Minoritate

2017. tavasz

Reformáció 500

Eszme

JENEY Éva: A kisebbség nagysága. Paul Ricoeur, a protestáns és a filozófus

SZÁSZ László: Sütő András Kálvinja és egyházi recepciója

VARGA Attila: Kálvin János eszméinek és egyházszerzői munkásságának hatása az alkotmányjogra

Református személyiségek kisebbségben

FILEP Tamás Gusztáv: „Az Isten megy előttünk”. Adalékok Péter Mihály püspök portréjához

HATOS Pál: „Született szocialista?” Ravasz Lászlónak, az erdélyi református egyházkerület főjegyzőjének helyzetértékelése 1918 őszén

MÁK Ferenc: Farkasveremben. Ágoston Sándor útja a szórványból a Felsőházig

Református egyház kisebbségben

TÖMÖSKÖZI Ferenc: A Szlovenszói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház önszerveződésének rövid története 1918–1923 között

MAKKAI Béla: A Moldva-Oláhszág református missziói egyházmegeye a dualista korszakban

JÁNOSI Csongor: Romániai református elit a hatalom szolgálatában. Hírszerzés, pozitív befolyásolás, kapcsolatépítés a protestáns világszervezetek értekezletein az 1960-as években

LÁNYI Gábor János: Nyugati-parti amerikai-magyar református gyülekezetek élete és új távlatai

JAKAB Bálint Mihály: Az őrségi reformáció első évtizedei

Kutatóúton

„...úgy döntöttem, hogy bemegyek a könyvtárba, és nem jövök ki addig, amíg nem találok választ azokra a kérdésekre, amiken az emberek 89–90 óta ölre mennek, anélkül, hogy tudnák, miről beszélnek.” – Filep Tamás Gusztávval Bárdi Nándor beszélget

Szemle

COROI, Livia: Németek Romániában – egy letűnt kor az erdélyi román emlékezetben

Cosmin Budeancă: *Imaginea etnicilor germani la românii din Transilvania după 1918. Studiu de caz: județele Hunedoara, Alba, Sibiu. Cercetare de istorie orală*, Editura Cetatea de Scaun, 2016

NAGY Barna Krisztina: Egy elfeledett háború

Csernicskó István: *Nyelvpolitika a háborús Ukrajnában*, Autdor-Shark, Ungvár, 2016